

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

विश्वसाहित्य : १६ :

बालपणींचा काळ सुखाचा

अनुवादक :

मंगेश पाडगांवकर

ग. पां. परचुरे प्रकाशन मन्दिर, मुंबई

मूल्य २-५०

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192354

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—831—5-8-74—15,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No **M922** Accession No. **T. 1248**

Author **C. H. F.**

Title **THE HISTORY OF THE**

OSMANIA UNIVERSITY

This book should be returned on or before the date last marked below

विश्वसाहित्य : १६ :

बालपणींचा काळ सुखाचा

अनुवादक :

मंगेश पाडगांवकर

ग. पां. परचुरे प्रकाशन मन्दिर, मुंबई ४

मूल्य २-५०

प्रकाशक :

ग. पां. परचुरे

ग. पा. परचुरे प्रकाशन मन्दिर

गोरेगावकर चाळ क्र. २

गिरगाव, मुंबई ४

Marathi Translation of
"PRAIRIE-TOWN BOY"
by Carl Sandburg

Copyright, 1952, 1953, by Carl Sandburg

मुद्रक :

वि. पु. भागवत

मौज प्रिन्टिंग ब्यूरो

टाववाडी, ख मुंबई ४

अनुक्रमणिका

गेल्सबर्गची गोष्ट	१
आप्तेष्ट मडळी	८
बेरीन स्ट्रीटवरचें घर	१८
छोटा रिपब्लिकन	२९
ज्ञानाची भूक	३५
खेळाचे दिवस	४५
जत्रा आणि सर्कस	५४
मित्रांबरोबर भ्रमंती	६१
बारा दोस्ताचें टोळके	६८
पहिला पगार	७८
दुधाच्या गाडीवर	८५
अन्नासाठी दाहीदिशा	९१
काम आणि गमत	१०२
धंदा शिकण्यासाठी	१०८
पुन्हां एकदा दुधाच्या धद्यान	११६
घरच्याबाहेर	१२०
लढाईवर	१३६

इतर कांहीं विश्वसाहित्य :

- धडधडतें काळीज २-२५
- आरोपी २-५०
- एकटा २-५०
- अमेरिकन संस्कृति २
- असा आहे रशिया २
- धुवाचा अस्त ५
- मी विजयी आहे २
- अखेरचा रामराम २-५०
- आशियांतील धर्म संग्राम १-५०
- बेन फ्रँकलिन १-५०
- जॉर्ज वॉशिंग्टन १-५०
- अखेरचें पान २-५०
- अब्राहम लिंकन १-५०
- स्वातंत्र्याचीं नवीं क्षितिजें २
- हेलेनकेलर : एक व्यक्तिरेखा १-५०
- बाळपणीचा काळ सुखाचा २-५०
- प्रेमळ घर २-५०
- स्वातंत्र्यवीर २-५०
- पांच भावांची गोष्ट १-५०

गेल्सबर्गची गोष्ट

इलिनॉय राज्यातलं गेल्सबर्ग हे एक शहर. न्यू इंग्लंडमधून आलेले लोक आणि त्यांचीं मुलंबाळं यांचीच बहुतांशीं मालकी या शहरावर होती. चर्च, शाळा-कॉलेज, राजकारण—या सर्व व्यवहारावर याच लोकांचा ठसा होता. हे इंग्लिश आणि स्कॉच-आयरिश वंशाचे लोक थेट केटकी आणि टेनेसीपासून इथं आले होते. बऱ्याचशा स्वीडिश लोकांनाहि मतदानाचा हक्क मिळालेला होता; त्यांनीं व्यापारांत आणि राजकारणात आपलं बरंच वर्चस्वहि प्रस्थापित केलं होतं. तुरळक जर्मन लोकहि होते. १८९० च्या प्रारंभीं इटालियन लोकहि आले.

१८९० साली गेल्सबर्ग शहराची लोकसंख्या वीस हजाराच्या आसपास होती. पन्नास वर्षांच्या कालावधीत जमा झालेले हे लोक होते. त्यापूर्वी गेल्सबर्ग शहराच्या जागी वाऱ्याच्या लाटाबरोबर हेलवणाऱ्या विस्तीर्ण गवताळ प्रदेशाखेरीज दुसर काहीहि नव्हतं! वसाहतीसाठीं आलेले हे लोक जबर मेहनती होते; दुर्दैवाचे आघात झेलण्या-सोसण्याची त्यांची ताकदहि मोठी होती! या लोकांनीं तो गवताळ प्रदेश साफ करून वस्तीला अनुकूल केला. रस्ते आखले. चर्च आणि शाळा बांधल्या. ज्या गेल्सबर्ग शहरात मी जन्मलो आणि वाढलो त्या शहरात निश्चित रंगरूप असलेली परंपरा निर्माण केली. या जुन्या लोकांपैकी काहीना मीं माझ्या बालपणीं पाहिल्याचं मला स्मरतं. त्याचं वय त्यावेळीं ऐशीच्या आसपास होतं. काळाच्या आघातांनीं ते पार थकले-वाकले होते, त्याचे डोळे पैलतीरीं लागले होते. माझ्या चिमुकल्या मनात मीं त्याच्या तरुण वयातलं चित्र आणण्याचा प्रयत्न करीत असे. जिथ भितीचा, छपराचा मागमूसहि नव्हता, रस्त्याच नावहि नव्हतं, अशा त्या हेलवणाऱ्या गवताच्या लाटासमोर उभे असलेले ते मला दिसत! घरं बांधण्यासाठी प्रथम कुठला भाग साफ करायचा, हमरस्त्या-वरचा चौक, चर्च, शाळा, लोहाराचं मेट, किराण्याचं दुकान, तरुण पिढीला नव्या प्रकाशाचं जणू केद्रच झालेलं कॉलेज हे सारं कुठं कुठं उभारायच याचे आराखडे मनाशीं बांधीत असलेल्या त्याच्या मूर्ति माझ्या डोळ्यासमोर उभ्या

गहत ! वाऱ्या-पावसानें झोडपल्या जाणाऱ्या त्या गवतातून, शाततेचा भग करणाऱ्या जंगली जनावराच्या भयद गर्जनातून नावारूपाला आलेलें गेल्सवर्ग शहर त्याच्या डोळ्यापुढें तरळत असलेलें मला स्पष्ट दिसे !

आपली बायका-मुल, संसाराची चीजवस्त घोड्याच्या गाड्यात घाटून ओहियो, न्यू यॉर्क, टेनेसी, केंटकी या दूरदूरच्या ठिकाणाहून ते इथवर आले होते. घोडे पिटाळीत त्यानीं दाट जंगलं तुडविली होती. होडग्यातून किवा वाफेवर चालणाऱ्या छोट्या ब्रोटीमधूनहि काहीं आले होते. अनंत हालअपेष्टाना त्यानीं तांड दिलें होत. १८५४ साली नॉक्स तालुक्यात रेलगाडी आली, त्यापूर्वीची ही गोष्ट आहे.

मी जन्मलां त्या काळात पहिल्या वसाहतवाल्यांपैकी एक पुढारी मोठ्या मानमान्यतेस चढला होता. त्याच नांव जॉर्ज डब्ल्यू. ब्राउन. माझ्या जन्माच्या वेळी तो गेल्सवर्गाचा मेयर होता. न्यू यॉर्कमधील साराटोगा नावाच्या खेड्यातला तो एक शेतात काम करणारा मुलगा होता. तो सुतारकाम शिकला; आणि मोहोंक येथील पहिल्या रेल्वे रस्त्याच्या बांधणीच्या वेळी त्यानें काम केलें. इलिनॉय राज्यात चांगली जमीन स्वस्त मिळते आहे अस त्याच्या कुणातरी नातेवाईकाकडून त्याला समजलें, आणि १८३६ साली वयाच्या एकविसाव्या वर्षी बायकोला बरोबर घेऊन तो इथं यायला निघाला. विकट रानातली वाट ! पाऊस धो धो कोसळत होता ! गाडीची चाक वाटेंतल्या चिग्न्यात रुतून बसत आणि ती बाहेर काढण्यासाठी त्याला अश्वरशः तपश्चर्या करावी लागे ! अखेर जुलै महिन्यात तो मुक्कामाला येऊन पोहोचला. आपल्याजवळचे घोडे विकून त्यानें ऐशी एकर जमीन विकत घेतली ! तो घरे बांधीत असे आणि त्यावेळी त्याची बायको शेतात काम करी ! आपल्या मिळकतीतून तो थोडी थोडी शिल्क टाकीतच होता; आणि त्याच वेळी धान्याची पेरणी करण्यासाठी एक यंत्र तयार करण्याच्या उद्योगात तो गर्क झाला होता; त्याचे प्रयोग सुरूच होते !

१८५२ सालच्या वसंत ऋतूंत या यंत्राच्या साहाय्यानें त्यानें आपल्या सोळा एकर जमिनीची आणि आपल्या शेजाऱ्याच्या आठ एकराची पेरणी केली ! त्या वर्षी अशी दहा यंत्रं तयार करण्याचा त्याचा सक्तप होता ! पण एकच यंत्र पूर्ण होऊं शकलें. या यंत्राचे सर्व हक्क स्वाधीन ठेवण्यासाठी त्यानें आपली सर्व जनावरें—अगदी शेवटच्या घोड्यापर्यंत—विकून टाकली. मोठ्या प्रमाणावर ही यंत्रं तयार करून विकायचीं असं त्याचें स्वप्न होत. या नादापार्थी त्यानें आपलें शेत विकलें, आणि दहा टक्के व्याजाच्या दगनें कर्जहि काढलें. १८५६ साली

गेल्सबर्गमध्ये त्याचा कारखाना चालू झाला. त्या वर्षी सहाशे आणि पुढच्या वर्षी एक हजार यंत्र त्याने तयार केली. १८६१ ते १८६५ या युद्धकालांत त्याने तयार केलेली ही यंत्र मध्य व पश्चिम विभागात सर्वत्र वापरण्यात येऊ लागली. या यंत्रामुळे धान्याच उत्पादन पूर्वापेक्षा अनेक पटींनी वाढले. या युद्धात उत्तरेला जो विजय मिळाला त्याच बरचस श्रेय या नव्या यंत्राकडेच जात. धान्याच उत्पादन वाढल नसत, तर उत्तर विभाग या युद्धात फार काळ तग धरू शकला असता अम वाटत नाही. ब्राउनचा ही यंत्र तयार करण्याचा कारखाना हळूहळू वाढत गेला. दर वर्षी आठ हजार यंत्र या कारखान्यात तयार होऊ लागली. या कारखान्यात दोनशे माणस काम करीत असत. शहरातली एक सवध आळी त्याच्या कारखान्याने व्यापली. न्यू मेथोडिस्ट चर्च आणि त्याभोवतीच आवार एवढाच काय तो याला अपवाद होता. ही जागा स्वतः ब्राउननेच चर्चसाठी म्हणून वेगळी राखून ठेवली होती. या चर्चा तो एक सभासद होता. चर्चमध्ये तो नियमितपणे जात असे.

नॉक्सविले रोड हा चार-साडेचार मैलाचा रस्ता कॉटी फेअर या गावाकडे जातो. धुळीने भगलेल्या या रस्त्यावरून चालू लागले की वाटेत आयझॅक गलिहरच घर लागत. इलिनॉय राज्यातल्या सॅगमॉन तालुक्यात तो १८३० साली आला. १८३२ साली वयाच्या सतराव्या वर्षी ‘ब्लॅक हॉक’ युद्धात तो दाखल झाला, आणि कॅप्टन अब्राहम लिंकन याच्या हाताखाली त्याने काम केले. १८५८ साली लिंकन आणि डग्लस याचा गाजलेला वादविवाद गेल्सबर्ग येथे झाला. त्यासाठीच लिंकन नॉक्सविले येथून गेल्सबर्ग येथे यायला निघाला होता. वाटेत त्याला कोणातरी आयझॅक गलिहरच घर दाखवले. आपली गाडी थांबवून लिंकन खाली उतरला. त्याची गाडी थांबताच मागे असलेल्या गाड्याची गगच्या गग तशीच उभी राहिली. लिंकन थेट आयझॅकच्या घरात गेला. सॅगमॉन कॉटी येथील जुन्या दोस्ताशी त्याने थडगार पाणी पीत पीत चार गप्पा केल्या.

डॅनियल ग्रीन ब्रॅनर याच पाचशे सत्तेचाळीस एकराच शेत सेमिनरी रस्त्यावर होत. ‘ब्लॅक हॉक’ युद्धासाठी कूच करीत असताना अब्राहम लिंकनला या गृहस्थान पाहिले होते. त्याचा किराणा जिनसाचा व्यापार होता, आणि ज्या दुकानात गिन्हाइकाना माल देण्याचं काम लिंकन करीत असे, तेथे तो धंद्याच्या निमित्ताने जात असे. पोरवयातला तेव्हांचा लिंकन लोकांशी कसा वागतो हे डॅनियल ब्रॅनरने पाहिले होते. गेल्सबर्ग येथील एका वृत्तपत्राच्या बातमीदाराला ब्रॅनरने एकदा

लिंकनच्या कांहीं आठवणी सांगितल्या होत्या. “मोठा गमत्या होता बरं लिंकन! सदा विनोद करीत असायचा! कधी स्वारीला लहर यायची आणि भितीला पाठ टेकून हात लांब पसरून उभा राहायचा. इतके लाबलचक हात मीं दुसऱ्या कुणाचे पाहिल्याचं मला आठवत नाहीं. लोकांना प्रसन्न वाटावं म्हणून तो खूप गंमत करायचा. कुणाचहि मन विरसलेलं असलं कीं त्यानं खुशाल लिंकनकडे याव आणि मनमुराद हसून परत जावं! लिंकन मात्र आपली करमणूक करून घेण्यासाठी कधीहि कुणाकडे जात नसे! एक वल्ली होती स्वारी!!...” बर्नरची ही स्मृतिचित्रं ऐकत असतांना मला सारखं वाटायचं कीं, बर्नरच्या शेतावर मला काम करण्याची संधि मिळाली तर मोठं फक्कड होईल! त्यामुळं त्याच्याजवळ राहून लिंकनच्या आठवणी जिव्याची तृप्ति होईपर्यंत ऐकतां येतील!!

नॉक्स कॉलेज, लॉम्बर्गे कॉलेज, ब्राउनचं व्यापारी कॉलेज याच्यामुळे गेल्सबर्ग हें ‘कॉलेजांचं शहर’ याच टोपणनावानं ओळखलं जाऊं लागलं. पुष्कळ वेळां दोन गॅलनभर दुधाच भाडं खाद्यावर घेऊन नॉक्स कॉलेजजवळच्या रस्त्यावरून मी जात असें. वाटेंत मला एक बुटकेला माणूस भेटायचा. एकहि शब्द न बोलता नुसतीच मान हलवून तो मला अभिवादन करी. मी सुद्धा न बोलतांच मान हलवून पुढे जात असें. गुडच्यापर्यंत लाब आणि अंगाला घट्ट बसणारा काळ्या रंगाचा कोट त्या माणसाच्या अंगात असायचा. कोटाची बटण थेट त्याच्या हनुवटीपर्यंत गेलेली असायचीं. एकाद्या पंख्यासारखी त्याची दाढी पसरलेली असायची; आणि त्यामुळं समोरून त्याच्या कोटाची कॉलर कधीच दिसायची नाहीं! त्याची हनुवटी, ओठ या दाढीखाली पार झाकून गेलेली असत. एकदां मला कुणीतरी सांगितलं कीं, हा माणूस अब्राहाम लिंकनला ओळखीत होता. नंतर मला कळलं कीं, हा बुटकेला माणूस इलिनॉय राज्याच्या लोक-शिक्षण खात्याचा सुपरिटेण्डेंट होता; या पदावर सतत सात वेळा तो निवडला गेला होता; आणि या खात्यात त्यानं चौदा वर्षे काम केलं होत. स्प्रिंगफील्ड येथील राज्यगृहात त्याची खोली लिंकनच्या खोलीशेजारीच होती. लिंकनची आणि त्याची दोस्ती होती. दोघाच्या गप्पागोष्टीहि चालत असत!

या बुटकेल्या गृहस्थाचं नाव होतं न्यूटन बॅटमन. नॉक्स कॉलेजचा तो अध्यक्ष होता. ‘छोटा न्यूट’ या नावानेंच तो ओळखला जाई. “माझा हा ‘छोटा’ दोस्त इलिनॉय येथील शाळेतला एक ‘मोठा’ शिक्षक आहे बरं!” अशी त्याची ओळख लिंकन करून देत असे अस तो सागत असे. एकदा तर लिंकननं

आपण लिहिलेल एक महत्वाचं पत्र त्याच्याकडे आणून दिलं आणि त्यातल्या व्याकरणाच्या चुका सुधारून देण्याची त्याला विनंति केली !! “हे पाहा, व्याकरण हा विषय माझा कधीच पक्का नव्हता.” असं लिकन त्याला सांगे ! असतोपाचं वाढल देशात निर्माण होणार आहे गची लिक्नला जाणीव झाली होती. विचाराच थैमान डोक्यात मुरू झालं कीं लिक्न जोरजोरात येरझाऱ्या घालूं लागे. अशा अस्वस्थ अयस्थंत येरझाऱ्या घालीत असताना न्यूटननें लिक्नला पाहिल होतं. मध्येच अस्वस्थ होऊन लिक्न ओरडत असे; “मी कःपदार्थ आहे, पण सत्य मात्र महान् आहे, सत्य हेच परब्रह्म आहे.” न्यूटनची लिक्नविपर्याची आणखी एक आठवण मोठी गमतीची होती. अध्यक्ष म्हणून लिक्न निवडून आला होता. तो आगगाडीनें स्प्रिंगफील्डहून वॉशिंग्टनला जायला निघाला होता. स्प्रिंगफील्डच्या स्टेशनवर खूप माणस जमली होती. गाडी सुटायची वेळ झाली तेव्हा लिक्नशी हस्तादोलन करून त्याला ‘शुभास्ते पन्थानः’ म्हणणारी न्यूटन ही शेवटची व्यक्ति होती. कारण नंतर गाडी मुरूच झाली !!

न्यूटन ब्रॅटमनचा जन्म न्यू जर्सी येथे १८२२ साली झाला होता ! त्याचा बाप व्यवसायान विणकर होता. तो लंगडा होता. आपली बायको आणि पांच मुलं यांना घेऊन तो १८३३ साली इलिनॉय राज्यात आला ! जॅक्सन व्हिले गावाच्या जवळ ते आले तेव्हा कॉलन्याच्या साथीन त्यांना गाढलं. या साथीला न्यूटनची आई बळी पडली. सगळेजण विलक्षण घाबरलेले होते. त्या भयानक मनःस्थितीत तिचं प्रेत वाटेंतच पुरून टाकून हे कुटुंब पुढें मजल दरमजल करीत निघाल. न्यूटनच्या आईचं प्रेत नेमकं कुठं पुरलं याची काही खूणहि ठेवायला ते विसरले. बऱ्याच वर्षांनंतर न्यूटननें आपल्या आईचं थडगं शोधून काढण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्याला यश आल नाही.

शिक्षण पुरं करण्यासाठी न्यूटननें खूप हालअपेष्टा सहन केल्या. सुई, दोग, टाचण्या, पिना अशा किरकोळ सामानाचं बोचकं पाठीवर घेऊन विक्रीसाठी तो वणवण हिंडला. काही वेळा तर आठवड्याला फक्त अकरा सेंट स्वर्च करून त्याला केवळ काजी आणि दूध यावर निर्वाह करावा लागला. प्रथम पाद्री होण्याची त्याची आकांक्षा होती. पण नंतर आपलं ध्येय बदलून तो शिक्षणक्षेत्राकडे वळला. जॅक्सन व्हिले येथील शाळेचा तो मुख्याध्यापक होता. राज्यातल्या शिक्षकांची त्यानें सघटना निर्माण केली. १८७५ ते १८९२ पर्यंत तो नॉक्स कॉलेजचा अध्यक्ष होता. अध्यक्षपदावर इतक्या दीर्घ मुदतीपर्यंत राहणारा हा एकमेव मनुष्य

होता. त्याच्या हाताखाली शिकून गेलेल्या पदवीधरांनी जीवनाच्या विविध क्षेत्रात नावलौकिक मिळवला. न्यूटनखेराज दुसऱ्या कोणत्याही अध्यक्षाला हे भाग्य लाभलं नाही. मला आठवतं, एक माणूस एकदा मला म्हणाला होता की, न्यूटन हा चारित्र्यसंपन्न पुरुष होता. त्याच्या तेजस्वी चारित्र्याचा स्पर्श प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या अंतःकरणात होत असे. वयाच्या सत्तराव्या वर्षी अध्यक्षपदावरून न्यूटन निवृत्त झाला. सेवानिवृत्त झाल्यावरही काही काळ तो शिकवीत असे. जॉन हस्टन फिनले न्यूटननंतर नॉक्सचा अध्यक्ष झाला. त्या वेळी फिनलेच वय अवघं सत्तावीस वर्षांचं होतं. अमेरिकेतल्या कॉलेजच्या अध्यक्षात सर्वात तरुण अध्यक्ष म्हणून तो ओळखला जात असे. लिक्न आणि डग्लस यांच्या सुप्रसिद्ध वादविवादाचा ७ ऑक्टोबर १८९६ हा दिवस फिनलेन संस्मरणीय करण्याचं ठरवलं. या दिवसाच्या माहात्म्याशी नॉक्स कॉलेजच नाव निगडित झालं पाहिजे असं त्याच्या मनानं घेतलं. या दिवशी फिनले नॉक्समध्ये मोठा समारंभ घडवून आणीत असे. समारंभाच्या दिवशी वक्तृत्वाचं, वादविवादाचं फट गाजतं. समारंभाच्या ठिकाणी माणसाची ही गर्दी जमत असे. या गर्दीत धक्काबुक्की करून वाट काढीत चॅन्से डेप्यू याच भाषण ऐकल्याचं मला आठवतं. चॅन्से डेप्यू त्या दिवशी जे बोलला त्यातलं एक अक्षरही मला आज आठवत नाही. परंतु मी मोठ्या अभिमानानं म्हणू शकतो की, न्यू न्यूयॉर्क सेटल रेल्वेच्या या अध्यक्षाला, १८६४ मध्ये लिक्नच्या अध्यक्षपदाच्या निवडणुकीसाठी प्रचाराची तुफान भाषणं करणाऱ्या या माणसाला, मी पाहिलं होतं, त्याचं एक भाषण मी ऐकलं होतं.

त्याच दिवशी दुपारी अब्राहम लिक्नचा मुलगा रॉबर्ट लिक्न याचं भाषण झालं होतं. तें भाषण मला सामान्य वाटलं. व्याख्यान संपल्यावर परत जाताना मनात घोळवावा असा एकही विचार मला त्याच्या वक्तव्यात आदळला नाही. मी असं ऐकलं होतं की, रिपब्लिकन पक्षाच्या प्रत्येक अधिवेशनात त्याला राष्ट्राध्यक्षांच्या जागेसाठी उभे करण्याची सूचना यायची; आणि त्याला फक्त एक मत मिळायचं.

गवताळ प्रदेशातल्या त्या शहरात त्या काळी असं तुकड्यातुकड्यांनी मला शिक्षण मिळत होतं. माझ्या जीवनशिक्षणाचा ते शिक्षण एक अपरिहार्य असा भाग आहे याची मला त्या वेळी जाणीवही नव्हती. गेल्सबर्ग शहरात मला अनेक माणसं भेटली. त्यातल्या काही माणसांची व्यक्तित्व, त्यांचे स्वभाव मला एकाद्या कोड्याप्रमाणे वाटतं. पुढं जेव्हा मी शेक्सपिअर वाचला तेव्हा मला कळलं की

नेमक्या याच माणसाच्या स्वभावाचं कोडं शेक्सपिअरच्याहि प्रतिभेला पडलं होतं. गेल्सबर्ग येथेच मीं पशुपक्षी, झाडंझुडपं जवळून न्याहाळलीं. निसर्गाच्या राज्यातले अनेक चमत्कार मीं इथेंच आश्चर्यभरल्या डोळ्यांनी पाहिले. नंतर मोठेपणीं माझ वाचन वाढल्यावर मला आढळून आलं कीं थोरो, इमर्सन, वॉल्ट व्हिटमन यांचीहि मन निसर्गातले असेच चमत्कार पाहून भारावून गेली होती. या काळात अनेक लोककथा, लोकगीतं मी ऐकली.

शाळा आणि पुस्तक याच्या व्यतिरिक्त जीवनात मी जे जे काहीं शिकलो त्यात छोट्या छोट्या गोष्टींचा फार मोठा भाग होता.

आ षे ष्ट मं ड ळी

गेल्सबर्गमधल्या ज्या घरात मी जन्मलो ते घर आज मला मुळीच आठवत नाही. ६ जानेवारी १८७८ या दिवशी माझा जन्म झाला. तेव्हा मध्यरात्र उलटून थोडा वेळ झाला होता. भावडात सर्वात वडील माझी बहीण मेरी, तिच्यानंतर तीन वर्षांनी मी जन्मलो. मेरीनंतर माझ्या आईवडिलाना मुलगा हवा होता. अर्थात्च, माझ्या जन्मामुळे त्यांना विशेष आनंद झाला.

ज्या पाळण्यात मी लहानपणी झोपत असे त्या पाळण्याकडे बोट दाखवून मेरी एकदा मला म्हणाली होती, “ या पाळण्यातून मला काढलं आणि तुला ठेवलं ! ” हा पाळणा माझ्या वडिलानींच तयार केल्याचं आईनें एकदा मेरीला सांगितलं होतं. माझ्या जन्मानंतर दीड वर्षांनी मार्ट जन्मला, मग मला काढून मार्टला त्या पाळण्यात ठेवलं ! धान्याच्या टरफलांच्या चटईवजा गादीवर मी जन्मलो. मी दहा वर्षांचा होईपर्यंत—तेव्हा आमचं कुटुंब एकूण नऊ माणसाचं झालं होतं—आम्ही सगळीं या टरफलांच्या केलेल्या ‘ गादी ’वरच झोपत असू. जमिनीपासून थोड्या उंच अशा लाकडाच्या चौपाईवर ही गादी घालण्यात येई ! ही लाकडाची चौपाई आम्हांला फारशी आवडत नसे. कधींमधीं आम्ही मुलं त्याविषयीं कुरकुर करीत असू. कालंतरानें या चौपाया इतक्या जुनाट होत कीं त्या मोडत, आणि टरफलाची गादी थेट जमिनीवर येत असे ! कित्येक वर्षेपर्यंत परांची गादी कशी असते हें देखील आम्हांला ठाऊक नव्हतं; पण या टरफलांच्या गाद्यांवर आम्हाला उत्तम झोप यायची, आणि त्यामुळे याच गाद्या आम्हाला पसंत असत. लाकडी चौपाया मात्र केव्हा मोडतील, आणि आम्ही केव्हां खाली येऊं याची खात्री नसे !

काही दिवसानीं आम्ही पहिलं घर सोडून नव्या घरात राहायला गेलो. हें तीन खोल्यांचं एकमजली घर होतं. या घरातून मी माझ्या वडिलांना हातात फावडं घेऊन बागेत काम करताना, गाजरं-बटाटे लावतांना, त्याची मशागत करताना पाहत बसें. कधीं कधीं मीहि माझ्या वडिलांच्या कामाला ‘ हातभार ’ लावीत असें. जमिनींतून गाजरं आणि बटाटे उकळून काढायचे, त्याच्यावरचा चिखल खरवडून

टाकून ते एका टोपलीत जमा करायचे. साफ केलेली गाजर आणि बटाटे हातात धरताना मला फार फार बर वाटे. आमच्याकडे एक घोडी होती. तिचं नाव टेबल होत डॉली ! तिचा रंग लालसर तपकिरी होता. स्थूल, काहीशी म्हातारी, आणि चालीला मंद अशी ही घोडी आम्ही दोन माणसांच्या गाडीला जुपीत अग. या गाडीतून फिरतानाच प्रथम आम्ही आमच्या घराच्या आजूबाजूच्या निसर्गाचं दर्शन घेतलं. हेलोवणार गवत, ती वळणं घेत जाणारीं मैलोगणती पसरलेली ताराची कुपणं, विस्तीर्ण शेेत, गुरामेढराचे कळप, कुरणात मजेंत चरणारे घोडे...हे सार अजूनहि माझ्या डोळ्यापुढें उभ आहे ! कुरणात मजेंत चरणारीं जनावर पाहताना मला विलक्षण सुख होत असे. कौतुकाच्या डोळ्यानीं मी ते सार दृश्य पीत असें.

स्वीडिश ल्युथरन चर्चमध्ये आम्ही प्रार्थनेसाठीं नियमितपणें जात असू. मात्र महिन्यातून एकाद्या रविवारी सकाळींच डॉलीला जुंपून आम्ही केन्स याच्या घरी जात असू. आमच्या घरापासून सात मैलांवर सॉपर व्हिले या गावीं जॉन आणि त्याची पत्नी लीना केन्स राहत असत. त्याचं तीस एकराचं शेेत होतं. लीना माझ्या आईची चुलत बहीण होती. माझे आईवडील आणि केन्स पतिपत्नी याच चागलंच सख्य होतं. एकमेकांची भेट झाली की त्यांचे चेहरे आनंदानं उजळून निघत; आणि मग मोठ्या जिव्हाळ्यानं त्यांच्या गप्पागोष्टी सुरू होत. तीं सगळींच माणसं मोठीं मेहनती होतीं. आपल्या कामात तीं मनापासून रंगून जात. त्यावर चर्चाहि करीत. तसं पाहिलं, तर त्याचं वय काही फारसं नव्हतं. सगळींच जणं चाळिशीच्या आंत असतील नसतील. ती चौघंजणं स्वीडिश भाषेंत फडाफड बोलत. त्याची भाषा आम्हां मुलांना फारशी कळत नसे; तीं काय बोलली हेंहि सागणं आम्हाला कठिण गेलं असतं. स्वीडनमधून तीं इथं आली तेव्हांच्या प्रवासांतल्या आठवणींविषयीं त्यांचं बोलणं सुरू झालं की त्याचा तो प्रवास मोठा खडतर होता एवढाच पत्ता आम्हा मुलांना त्यांच्या बोलण्यावरून लागत असे. जवळ जवळ दहा आठवडे त्यानीं जहाजातून प्रवास केल्या होता. काळसर पाव आणि चीज एवढ्याच अन्नावर त्यांना प्रवासात गुजराण करावी लागली होती. खरच, तो प्रवास म्हणजे एक दिव्यच होतं !! कधीं कधीं सहज बोलता बोलता आई म्हणायची, “त्या वेळीं पाढऱ्या शुभ्र पावाच दर्शन आम्हाला ईस्टर आणि खिसमस याच दिवशीं काय तें व्हायचं ! इथें अमेरिकेत आतां शुभ्र पाव ही नेहमींचीच गोष्ट होऊन बसली आहे !”

गेल्सबर्ग येथलं होम्स याचं कुटुंब सोडून दिलं, तर अमेरिकेत क्रेन्स हेच आमचे सर्वांत जवळचे नातेवाईक होते. क्रेन्स पतिपत्नीने आपलं ऐशीं एकराचं शेंत १८७० साली विकत घेतलं. वर्षभर त्यानी अक्षरशः रात्रंदिवस मेहनत केली तेव्हा ते आपलं सगळं कर्ज फेडूं शकले. शेतीच्या कामात त्याच्या शेजाऱ्यानी त्याना मदत केली. शेजाऱ्याचं काही काम असल कीं ते करायला क्रेन्स पतिपत्नीहि सदैव तत्पर असत. ती दोघजण आपल्या शेताचाच जणू एक भाग झाली होती. गुर चरवण्याच्या कुरणात, शेतात, भाजीपाल्याच्या बगीच्यात—कधीहि पाहाव क्रेन्स पतिपत्नी काही ना काही काम करताना आढळली असतीं. जॉन क्रेन्स हा हाडाचा शेतकरी होता. शेतं, पिकें, गुरंदोर याच्याविषयीच त्याच्या मनात नेहमी विचार घोळत असायचे !

जॉन क्रेन्स मध्यम उंचीचा होता. चालताना डोकं थोडस मागं झुकवून, खांदे सैल सोडून चालण्याची त्याची मोठी गमतीची लकब होती. त्याच्या या चालण्याच्या विशिष्ट लकबीमुळे तो भला मोठा माणूस आहे अस पाहणाऱ्याला वाटायचं. त्याचे डोळे तेजस्वी होते. त्याच्या ओठात सदैव असलेलं मद स्मित त्याच्या दाढीतून देखील दिसत असे ! आपल्या खोलीत तो स्वस्थ बसलेला असला तरी देखील, त्याचें केस आणि दाढी जोराच्या वाऱ्यान पिजारल्यासारखी दिसत असे. मला कधी कधी तो आपल्या माडीवर घेऊन बसत असे. माझे चिमुकले हात मी त्याच्या दाढीवरून फिरवायचा. मला मायेनं गोजारीत तो स्वीडिश भाषेंत 'माझ्या लुकड्या' अस म्हणायचा; आणि त्याच्या शब्दातून त्याच स्मित आणि प्रेम एकाद्या लाटेसारख खळाळून गेल्याच मला जाणवायचं. कधी कधी तो बायबल किंवा वर्तमानपत्र वाचीत असताना दिसायचा. पण हे कधी कधीच ! त्याच खरं लक्ष असायचं शेंताकडे, गुरादोराकडे ! तेच त्याच बायबल होतं अस म्हटलं तरी चालेल ! वादविवाद करण, शब्दाशी हुज्जत घालीत बसण, हे त्याच्या स्वभावातच नव्हतं ! मात्र जमीन जर का थोडी खडकाळ असली तर आपल्या कणखर हातात नागर धरून तो तिच्याशी हुज्जत घालीत बसे ! वादविवादात कधीच न दिसणारी त्याची रंग आपल्या बळकट हातात लगाम धरून तो घोड्यावर बसला कीं क्षणोक्षणीं जाणवायची. कितीहि नाटाळ घोडा असो, जॉन क्रेन्सच्या रंगल हाताचा स्पर्श होताच अगदी मऊ सून व्हायचा !

सर्व कुटुंबाला घेऊन, रविवारी ल्युथरन चर्चमध्ये जायला जॉन क्रेन्स सहसा चुकत नसे. त्याचे भ्रमोपदेशकसुद्धा त्याच्याइतके निर्भय आणि श्रद्धावान्

असतील कीं नाही याची मला शकाच आहे.

जॉन केन्स शेतकऱ्याच्या स्वरूपातच ईश्वराला पाहत असावा. त्याच्या लेखीं ईश्वर हा दैनंदिन कामें करीत रावणारा किसान होता. हा किसान या जगात, आणि या जगाच्या पैल असलेल्या अनेक जगात सुद्धा पेरणी, मळणी, कापणी या मान्या गोष्टी अत्यंत गूढ रीतीने करीत असतो अशी त्याची श्रद्धा होती. आकाशातल्या या शेतकऱ्याच्या शेतीला पीक कस आणि कोणतं येतं हे समजणं मानवी बुद्धीच्या पलीकडचं आहे अस त्याला वाटे.

जॉन केन्सच एक धान्याच कोठार होत. हे कोठार लाकडाचं बांधलेलं होतं, पण त्याच्या जमिनी मात्र मातीच्या होत्या. केन्सचे तीन घोडे आणि चार गाई जवळपासच्या कुरणात रात्रदिवस फिरता-चरताना दिसत. गाईचे आचळ धरून तिचं दूध काढताना मीं प्रथम इथेच पाहिलं. त्या शुभ्र दुधाच्या झुरमुळ धारा एका स्वच्छ बादलीत पडत. दूध साठवण्यासाठी बांधलेल तळघर जवळच होत. या तळघराची जमीन मातीचीच असली तरी स्वच्छ आणि टणक होती. दुधाची भरलेली भाडी या तळघरात ठेवली जात. ही भाडी ठेवण्यासाठी लाकडाच्या फळ्याचे स्टॅंड केलेले होते. या भाड्याच्या तांडाशी दाट पिवळसर साय जमा व्हायची. साय घुसळून लोणी तयार करताना आम्ही प्रथम इथेच पाहिलं. इथ आम्ही जे दूध प्यालं ते काढताना आम्ही आमच्या डोळ्यांनी प्रत्यक्ष पाहिल होतं. इथ जी अंडी आम्ही तळून खाईं तींही कांबडीन घातलेली आम्ही डोळ्यांनी पाहिली होती. या गोष्टी आम्ही पूर्वी याचि देही याचि डोळा कधी पाहिल्या नव्हत्या; आणि म्हणूनच त्याची नवाई, अपूर्वाई विशेष होती.

मी चार वर्षांचा झालं तेव्हा पुन्हा आम्ही घर बदललं. आधीच्या घराच्या हे घर जवळ जवळ तिप्पट होत. दहा खोल्या होत्या. तिसऱ्या मजल्यावर एक मोठी गच्चीवजा खोली होती. कोवड्याच्या खुराड्यासाठी एक वेगळी खोली, घरासमोर एक मोठा बगीचा असा एकूण थाट होता. या घराचा मालक म्हणून ऑगस्ट सॅडबर्ग या भटक्या स्वीडिश माणसानं आपला संसार थाटला. पहिल्या मजल्यावरच्या दोन खोल्या भाड्याने दिल्या जात.

माझ्या वडिलाना लिहिता येत नव्हतं. वाचता मात्र येत असे. स्वीडन-मध्येंच त्याचे आईबाप वारले; त्याच काळात ते थोडंस वाचायला शिकले. त्याची अक्षर-ओळख ही अशी होती. आईबापाच्या मृत्यूनंतर एका दारु गाळण्याच्या कारखान्यांत हलकींसलकीं कामं करणारा पोन्हा म्हणून ते नोकरीला राहिले. इथ

काम करून स्वीडनहून जहाजाने अमेरिकेत येण्यापुरते पैसे त्यांनी जमा केले ! ते न्यूयॉर्कला आले आणि त्यांनी तिथल्या काही स्वीडिश लोकांच्या ओळखीन चीज तयार करण्याच्या एका कारखान्यात नोकरी मिळवली ! त्याचा चुलतभाऊ मॅग्नस होम्स त्यावेळी गेल्सबर्ग येथे होता. चीजच्या कारखान्यात काम करणाऱ्या माझ्या वडिलाना होम्सन एक पत्र लिहिले. गेल्सबर्गमध्ये नशीब काढायला बराच वाव आहे असा उल्लेख त्या पत्रात होता. मॅग्नस होम्स १८५४ साली गेल्सबर्गला आला. रॉक रिव्हर नदीचा पूल बांधण्याचे काम तेव्हा चालू होत. तिथे त्याला काम मिळाले. त्या वेळी त्याचे वय एकोणीस वर्षांचे होते. तो स्वीडनमध्ये जरी दोन वर्षे अधिक राहता तर त्याला लष्करात जाणे भाग पडले असते. त्याच्या वडिलानी आपल्या एकविसाव्या वर्षापासून तो थेट सेवानिवृत्त होईपर्यंत स्वीडिश लष्करातच काम केले होते. सैनिकाचे जीवन इतक्या जवळून पाहिल्यामुळे की काय कुणाला ठाऊक, मॅग्नसला सैनिकी जीवनाचा उमग आला होता. काही झाल तरी आपण सैन्यात जायचं नाही असं त्याने आपल्या मनाशीं अगदी पक्कं ठरवून टाकलं होत. म्हणूनच वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी तो स्वीडनहून पळाला आणि अमेरिकेत येऊन थडकला. प्रवासासाठी पैसे जमा करताना आणि नंतर वादळवाऱ्याच्या थपडा खात जाणाऱ्या जहाजातून प्रवास करतांना त्याला बरेच खडतर अनुभव आले असले पाहिजेत ! मॅग्नसचं खरं आडनाव होत होम. गेल्सबर्ग येथे आल्यावर होम या नावात बदल करून त्याने होम्स केलं. होम हें नाव उघड उघड स्वीडिश वाटतं. होम्स हें आडनाव मात्र खास इंग्लिश आहे. हेनिबल येथे रेल्वेचा रस्ता बांधण्याचं काम चालू होत. मॅग्नसने तिथं काम मिळवले. मेथॉडिस्ट पंथाच्या लोकांच्या एका सभेत त्याची एका स्वीडिश मुलीशी ओळख झाली. एका कुटुंबात घरकाम करणारी मोलकरीण म्हणून ती नोकरीला होती. त्या कुटुंबात त्यावेळीं गुलाम ठेवण्याची प्रथा चालू होती. मॅग्नस या स्वीडिश मुलीच्या प्रेमात पडला. नंतर त्या मुलीने हेनिबल येथील कुटुंबातलं काम सोडलं आणि ती गेल्सबर्ग येथे आली. तिथल्या लॉम्बर्ड कॉलेजातल्या मुलीच्या वसतिगृहात तिने काम मिळवले. त्यावेळीं मॅग्नसला रेल्वे कारखान्यात घण घालण्याचं काम मिळाले होत. इथं असताना त्याच्या आणि त्या स्वीडिश मुलीच्या वारवार भेटीगाठी होऊ लागल्या. ती मुलगी गृहकृत्यात निष्णात होती, दिसायला देखणी होती, एवढ्यासाठी ती मॅग्नसला आवडली होती असं नव्हे; आणखीहि एक मोठं गमतीचं कारण होतं : ती मुलगी गटेच्या फाउंटचं इंग्रजी भाषांतर वाचीत असे; आणि विशेष म्हणजे,

तें पुस्तक तिचें स्वतःचें होतें. शेवटी जे व्हायचें तेच झालें. एका सुप्रभातीं मॅग्स त्या मुलीशीं विवाहबद्ध झाला !

नॉक्स कॉलेजाच्या आवारात १८५८ साली झालेला वादविवाद थंडीवाऱ्याच्या मान्यात तीन तास उभे राहून मॅग्स पतिपत्नींनीं ऐकला होता. वीसत्रावीस हजार लोकांचा समुदाय आब्राहम लिंकन आणि स्टीफन डग्लस यांचीं भाषणं ऐकण्यासाठी जमला होता. मॅग्स होम्सनें लिंकनला आपलें मत दिलें. पण 'सैन्यात दाखल व्हा' हा लिंकनचा आदेश मात्र त्यानें पाळला नाहीं. सैनिकी जीवनाचा त्याला उबग होता एवढंच नव्हे, तर युद्ध या गोष्टीला त्याचा तात्त्विक विरोध होता.

माझे वडील गेल्सबर्ग येथे आले, तेव्हा त्यांना सहा आणि नोकरी या दोन्ही गोष्टी देण्याचें काम त्याच्या या अनुभवी चुलतभावानें केलें. सी. बी. ऍण्ड क्यू रेल्वेचा एक लोहमार्ग बांधण्याचें काम चालू होतें. मॅग्सच्या ओळखीमुळे माझ्या वडिलाना तिथे काम मिळालें. दिवसाला एक डॉलर याप्रमाणे या कामाचे पैसे मिळत ! दिवसाला दहा तास याप्रमाणें आठवड्यातले सहा दिवस काम करावें लागे. शिवाय जेवण करण्यापासून तो भाडींधुणीं करण्यापर्यंत घरचीं सर्व कामं त्यांनाच करावीं लागत !

माझ्या आईचें पूर्वीचें नांव होतें क्लॅरा मॅथिल्डा ऍडरसन. तिची आई लहानपणींच वारली; आणि तिच्या बापाने दुसरे लग्न केलें. माझ्या आईची सख्खी आई ऍप्पुना येथे ब्रदर पाळण्याचा धंदा करीत असे. माझी आई तिला या कामात मदत करायची. पण तिच्या मृत्यूनंतर सावत्र आई आली. माझ्या आईचें तिच्या सावत्र आईशीं पटेना. त्या वेळीं अमेरिकेत स्थायिक झालेल्या स्वीडिश लोकांची त्याच्या नातेवाइकांना पत्र येत असत. कामधंदा मिळवण्याच्या दृष्टीनें अमेरिकेत भरपूर वाव आहे असं त्या पत्रात लिहिलेलें असे. माझ्या आईने अमेरिकेला जायचें ठरवलें. त्यासाठी तिनें थोडे थोडे पैसेहि जमवायला सुरवात केली. पुरेसे पैसे जमले तेव्हा ती अमेरिकेला जायला निघाली.

माझ्या आईची आणि वडिलांची भेट कशी झाली आणि त्याचें लग्न कस जुळलें याविषयी मी एकदां माझ्या आईला विचारलें. ती म्हणाली, "बुशनेल या शहरातल्या एका हॉटेलात मी नोकरी करीत होतें. बिछाने घालणं, स्वयंपाकात मदत करणं इत्यादि कामं मी करीत असें. रेल्वेस्थळावर काम करणाऱ्या काहीं कामगारांबरोबर तो एकदा या हॉटेलांत उतरला. त्यानें मला पाहिलें. आम्ही एकमेकांशीं

बोललो. तो म्हणाला, मला तुझ्याशी लग्न करायच आहे. त्या क्षणीं साक्षात्कार झाल्यासारखं मला एकदम जाणवलं कीं, माझ्या आयुष्यातली ही सोन्याची संधि चालून आलेली आहे ! लवकरच आम्ही दोघं गेल्सबर्गला गेलो. तिथं रे. लिड्‌हॉल यांनी आमच लग्न लावून दिलं. आम्ही दोघांनी आमचा ससार थाटला.” हे सार सागत असताना तिच्या किचित् लाजच्या चेहऱ्यावर स्मित झळकून जायच. कसल्यातरी तेजानें डोळे क्षणभर झळाळून उठायचे. “माझ्या आयुष्यातली ती महान् संधि होती.” लग्नानंतर कितीतरी वर्षांनी तिच्या तोंडून हे उद्गार निघाले होते. या काळात तिनें काय सोसल नव्हत ! कष्ट, दारिद्र्य, दुर्दैवाचें आघात. हे सार सोसूनहि विपादाची एक लहरसुद्धा तिच्या मनात निर्माण झाली नव्हती ! उलट, मोठ्या तृप्तीने, अभिमानानें ती सागत होती, “तो माझ्या आयुष्यातला सोन्याचा क्षण होता. डोळे मिटून मी उडी घातली हे माझ केवढ माग्य !”

बाबाचे केस सगळ आणि काळे कुळकुळीत होते. त्याच्या गोलगट काळ्या डोळ्यात किचित् तपकिरी छटा होती. ते मोठ्याने हसले की त्याच्या डोळ्या भवतीच्या कातडीला सुरकुत्या पडत ! त्याची उंची मध्यमपेक्षाहि थोडी कमीच होती. त्याची शरीररचिष्ट बळकट होती. वजन चागल एकशे अष्टेचाळीस पाउंड होत. त्याची कॉलर बाजूला झाली की त्याच्या छातीचा गौर वर्ण मानेवर वसलेल्या लोखंडाच्या कणाच्या काळ्या रंगाच्या थरांमुळे विशेष उमटून दिसायचा ! खेळात त्याना विशेष रस नव्हता. पण खेळात रगून जाव तसे ते आपल्या कामात रगून जायचे. सी. बी. ऍण्ड ब्यू. रेल्वेच्या लोहारकामाच्या ग्यात्यात ते मदतनीस म्हणून नोकरीला राहिले होते. वर्षभर ते सडकून काम करायचे. सुट्टी त्याना कधीच मिळत नसे. पहाटे पावणेसात वाजता कामावर जाण्यासाठी ते घरातून निघायचे. बरोबर सात वाजता ते कामावर हजर व्हायचे. त्याना कधीहि उशीर होत नसे ! घण घालण्याचं मेहनतीच काम त्याच्याकडे होत. दुपारीं बारा वाजेपर्यंत हे काम चालू असायच. बारा वाजले कीं ते दुपारच्या जेवणासाठीं घरी यायचे. एक वाजता पुन्हा कामावर रुजू व्हायचं. मध्याकाळी सहा वाजले कीं काम संपायच आणि ते घरी यायचे.

तोडावर, मानेवर, हातावर चिकटलेले लोखंडाचे कण धुवून टाकायला त्याना जवळ जवळ पंधरा-वीस मिनिटं लागायचीं. त्याच्या हाताच्या घड्यात चिकटलेले लोखंडाचे कण जाता जात नसत. कितीहि खसखसून धुतले तरी ते काळसर कण थोडेसे उरायचेच.

वसंत ऋतूत आपल्या बागेत ते रात्रीपर्यंत काम करीत बसायचे. ओक्टोबर महिन्यात टोमॅटो तोडण्याच, बटाटे उकरून टोपलीत भरण्याच त्यांचं काम चंद्रप्रकाशात चालू असायच. थडीच्या दिवसात आपले फाटलेले कपडे ते शिवीत बसायचे. त्याच्याकडे घट्ट दोरा आणि एक जाडजूड सुई होती. या दाम्भगवाजा सुईचा उपयोग ते तुटलेलें बटण लावण्यासाठी करीत असत. त्या काळात शिकागोहून निघणार स्वीडिश भाषेतल एक साप्ताहिक ते वाचायचे. ते किंवा माझी आई आम्हा मुलांना नियमानं स्वीडिश भाषेतल बायबल वाचून दाखवीत असत.

माझ्या आईचे केस सुंदर होते. सूर्याच्या किरणानीं लासली जाण्यापूर्वी ओटाच्या ताटाचा असतो तसा तिच्या केसाचा रंग काळसर पिगट होता. तिचे डोळे फिकट निळे होते. लिननच कोर कापड मेणवत्तीच्या प्रकाशात तकाकतं तसा तिचा गौरवर्ण भासायचा. कधीहि पाहाव, माझी आई हसतमुख दिसायची. बाबाचा चेहरा सहसा गंभीर असे. आई दहा वेळा हसली कीं बाबा एकदा हसताना दिसायचे—अस हे प्रमाण होत. माझ्या आईचं नाक बसक नव्हतं— ते चांगलच उठावदार होतं. तिची उंची पाच फूट पाच इंच होती आणि तिचं वजन एकशे चाळीस पौडाच्या आसपास होत. घरातल काम ती सारखी करीत असायची, परंतु तिच्या चेहऱ्यावर थकवा म्हणून आम्हाला कधी दिसला नाही. नऊ माणसांच आमच कुटुंब होत. घरातल्या स्वयंपाक, धुणीभाडी, शिवणटिपण, अंथरण घालण, साफसफाई हीं सगळीं काम माझी आई एकहातीं करायची. पहाटे सहा वाजता उठून ती बाबांच्या न्याहारीची तयारी करायची. ते कामाला गेले कीं मग आम्हा मुलांची न्याहारी. त्यानंतर दुपासच आणि संध्याकाळच सगळ्यांच जेवण. जेवणखाण उरकल्यानंतर तरी तिला विश्रांति मिळायची म्हणता? ही काम संपल्यावर आमचे फाटके कपडे शिवीत ती बसायची. आम्ही विजारी वापरू लागले तेव्हा आमच्या गुड्यावर विजारी नेहमीच फाटायच्या. बाहेरची दगामस्ती, गोष्ट्या खेळणं, कुस्त्या, असे आमचे खेळ. मग विजारी फाटणार नाहीत तर काय? विजारीना गुड्यावर पडलेली ही भोक, आई ठिगळ लावून दुरुस्त करीपर्यंत केविलवाणी होऊन तिची वाट पाहत बसायची !!

मॅग्नस होम्स हा बाबांच्यापेक्षा पंधरा वर्षांनी वडील होता. त्या दोघांची दृढ मैत्री होती. महत्वाच्या कामात बाबा होम्सचाच सह्या निचारीत. १८७० साली

बाबा प्रथम स्वीडनहून होम्सच्याच घरी आले. गेल्सबर्गमध्ये होम्स पंधरा वर्षे स्थायिक होऊन राहिला होता. तो पूर्णपणे अमेरिकन बनला होता. आयरिश आणि इंग्लिश माणसाबरोबर त्याने काम केलं होतं. या माणसाच्या सहवासान राहून होम्स पतिपत्नींनी इंग्रजी भाषा उत्तम शिकून घेतली—इतकी की घरात त्याचं कुटुंब इंग्रजीच बोलू लागलं. होम्सचे चार मुलगे स्वीडिश भाषा मुळी शिकलेच नाहीत.

माझे बाबा होम्सकडून कामापुरते लागणारे बरेचसे इंग्रजी शब्द शिकले. अमेरिकन नागरिक होण्यासाठी कुठे जायचं, कोणत्या कागदावर सही करायची, ही सर्व माहिती होम्सनेच बाबांना दिली. 'थॅक्स गिव्हिंग' भोजन समारंभाच्या दिवशी होम्स कुटुंब आमच्या घरी जेवायला येत असे आणि नव्या वर्षाच्या दिवशी आम्ही होम्सच्या घरी जेवायला जात असं, अशाच एका भोजनाच्या प्रसंगी अमेरिकेची राज्यघटना आणि स्वातंत्र्याची घोषणा याच्याविषयी मॅग्स होम्स बाबाबरोबर बोलल्याचं मला आठवतं. आमच्या कुटुंबात मी, मेरी आणि मार्टिन स्वीडिश भाषा बऱ्यापैकी बोलायला शिकले होते. काही हवं असलं की लहानपणी स्वीडिश शब्द वापरूनच मी माझी इच्छा कळवीत असें. परंतु आमच्या नंतरची भावंडं एमिल, फ्रेड, एस्थर आणि मार्था याना मात्र 'दूध' या अर्थाचा एकच स्वीडिश शब्द येत असे. स्वीडिश भाषेत सहापर्यंत आकडे सुद्धा त्यांना मोजतां येत नसत.

चर्चमधील प्रवचनं स्वीडिश भाषेतच होत. तरुण मुलाना काही स्वीडिश भाषा येत नसे. या प्रवचनातल एक अक्षर देखील आम्हाला कळत नाही अशी त्याची कुरकुर सुरू होई. यानंतर चर्चमधलं एकादं प्रवचन इंग्रजी भाषेत होऊं लागलं. हळूहळू ही प्रथा वाढत गेली आणि कालांतराने सगळीच प्रवचनं इंग्रजीत होऊं लागलीं. हा बदल म्हातान्या माणसाना मुळीच रुचला नाही. मायदेशापासून दूरवर आलेली ही माणस आपली प्रिय स्वीडिश भाषा ऐकायला अगदीं आसुसलेली असत. प्रवचनं इंग्रजीत सुरू झाल्यामुळे मायबोलीच्या श्रवणमुखाला आपण मुकलो याची त्यांना खंत वाटे.

स्वीडनमधलं जीवन खडतर असल्यामुळे माझे आईबाप इतक्या दूरवर अमेरिकेत येऊन स्थायिक झाले. पण तरीही स्वीडिश लोक आणि स्वीडिश भाषा याच्याविषयी त्यांना विलक्षण जिद्दाला वाटत असे. मायदेशाविषयीची ही भक्ति त्यांच्या मनात खोलवर रुजलेली होती. परंतु आमच्याशी बोलताना मात्र

माझे आईवडील स्वीडनविषयी फारसे कधी बोलत नसत. माझे आईबाप अमेरिकेत स्थायिक झाले त्यावेळी सुरुवातीची काही वर्षे त्याच सगळ लक्ष अमेरिकन जीवनाशी पूर्णपणे समरस होण्यावरच केंद्रित झाले होते. नव्या वातावरणाशी समरस होण्याच्या या धडपडीमुळे मायदेशापामून दुरावूनसुद्धा त्यांना फारम चुकल्याचुकल्यासारखे वाटले नाही. जमजशी वर्षे उलटली तसतशी त्यांनी इंग्रजी भाषा आपलीशी केली. त्याच्या मित्रमंडळापैकी बहुतेकाना स्वीडिश भाषेचा गंधही नव्हता. माझ्या धाकट्या भावडानाहि इंग्रजीशिवाय कोणत्याच भाषेत बोलता येत नसे. अशा रीतीने स्वीडनहून आलेले आमचे कुटुंब त्या नव्या भूमीशी अगदी एकरूप होऊन गेले.

बेरीन स्ट्रीटवरचें घर

१८८५ ते १८९० या काळात बेरीन स्ट्रीटवरच्या घरात आम्ही राहत होतो. सोळा-सतरा वर्षांच्या माझ्या वाढाळू वयाच्या या काळांत चड्ड्या घालून हिंडण्यापासून तो थेट विजार वापरण्यापर्यंतच्या सर्व स्थित्यंतरातून मी गेलो. मनमिळाऊ एमिल, त्याच्या पाठीवरचा फ्रेड, सुंदर दिसणारी एस्थेर, आणि तिची दिसण्यात साधी, विनम्र वृत्तीची बहीण मार्था ही माझी भावडे याच घरात जन्माला आली.

दहा खोल्यांच्या त्या भल्या मोठ्या घराचा खर्च बाबाना झेपत नसे. घर-दुरुस्तीचा खर्चदेखील त्यांना पेलण्यासारखा नव्हता. त्यामुळे सुतार, गवडी, रंगारी, माळी यांची कामे ते स्वतःच करीत. त्यांच्या हाताखाली मी बारीकसारीक कामं करीत असे. माझा धाकटा भाऊ मार्ट नंतर नंतर आमच्या मदतीला येऊ लागला. घरशाकांणीचं काम सुरू झालं की, शिडीवरून छपरावर चढून बाबाना कौल काढून देण्याचं काम माझ्याकडे असे. पाण्याच्या टाकीच्या वार्षिक सफाईच्या दिवशी मी उघड्या पायांनी टाकींत उतरत असे. तळाशी साचलेला गाळ आणि चिखल मी एका बालटीत भरून ठेवी. ही बालटी दोन्याला वाचलेली असे. बालटी चिखलाने भरली की बाबा ती वर ओढून घेत. टेबल किंवा खुर्ची यांची मोडतोड झाली की हे सामान बाबा तळघरात घेऊन जात. केरोसीनचा दिवा हातात घेऊन मी उजेड दाखवी. त्या प्रकाशात बाबा ठोकठोक करीत हे मोडक सामान दुरुस्त करीत बसायचे. रात्रीच्या जेवणानंतर शालेच्या वाचनालयामधून आणलेलं जे. टी. हेडले या लेखकाचं ‘नेपोलियन आणि त्याचे सेनापति’ हे पुस्तक वाचण्यात मी अगदी रंगून जात असे. इतक्यात बाबा माझ्या नावाचा पुकारा करीत. मी कुरकुरत म्हणायचा, “इतकं छान आहे हे पुस्तक ! नेपोलियनचं चरित्र वाचण्याची मला विलक्षण उत्सुकता लागून राहिली आहे !” यावर बाबा म्हणायचे, “हे पाहा शाली (चालीं या नावाचा उच्चार ते असा करायचं) तुझा नेपोलियन आज जरा बाजूला ठेव. आज मला खुर्ची दुरुस्त करायची आहे. माझ्याबरोबर तळघरात ये आणि दिवा घेऊन उभा गहा कसा !”

माझ नाव खर म्हणजे होतं कार्ल ऑगस्ट सॅडबर्ग. एक-दोन वर्ष मी शालेंत गेलो आणि एक दिवस ठरवून टाकलं कीं, कार्ल हे नाव बदलून त्याचं चार्ल्स करायचं. कार्ल हे नाव स्वीडिश वाटायचं. ते तसं वाटू नये यासाठीच हा खटाटाप होता !! सॅडबर्ग या आडनावाचं स्पेलिंगसुद्धा स्वीडिश पद्धतीनं न करता इंग्लिश वळणाचं करायचं असं आम्ही तिघा भावंडांनी ठरवलं होतं.

माझ्या बरोबरची इतर स्वीडिश मुल 'च' चा उच्चार 'श' करीत. आमच्या एस्तकात 'चार्लीज् चिकन्स्' या नावाची एक गोष्ट होती. ही स्वीडिश मुलं ही गोष्ट मोठ्यानं वाचताना शीर्षकाचा उच्चार हटकून 'शार्लीज् शिकन्स्' असा करायचीं. एके दिवशी वर्गातल्या मास्तरानी शिरा ताणून सांगितलं कीं, बावानो, शार्लीज् नव्हे चार्लीज्. पण त्या मुलांचे उच्चार काहीं सुधारले नाहीत. मी मात्र वेहद्द रूप होतो. कारण मीं नवीन धारण केलेलं नाव नेमकं कस उच्चारायचं हे मला चांगलंच माहीत होतं.

मंगळवार हा धुणी धुण्याचा दिवस होता. हौदानून पाण्याच्या बालद्या भरभरून आणून मी त्या कपडे धुण्याच्या मोठ्या घगाळात ओतण्याचं काम करीत असे. एका घगाळात थंड पाणी असायचं व दुसऱ्या घगाळात गरम. कपडे धुवून झाले की ते दोरीवर वाळत घालण्यासाठी टोपलीत भरून मी घरामागच्या अंगणात नेत असे. कडाक्याच्या थंडीच्या दिवसात ते कपडे गोठल्यासारखे घट्ट व्हायचे. हे गोठल्यासारखे झालेले कपडे सोडवून दोरीवर नीट वाळत घालायचे म्हणजे एक दिव्यच होतं. थंडीनं आखडलेल्या बोटानी आम्ही काम करीत असू. खर म्हणजे थंडी पडली कीं, इलिनॉयमध्ये हा एक खेळच होऊन बसायचा. कधी कधी जोराचा वारा यावयाचा आणि दोरीवरचा थंडीनं कडक झालेला वाळत टाकलेला सदरा एकाद्या फळकुटासारखा खाडकन् डोक्यात बसायचा. कित्येक वेळा स्वयंपाकखोलीत जाऊन हे कपडे (आणि माझी बोट) थोडसे शेकून मगच मी ते वाळत घालण्यासाठी बाहेर नेत असें.

कपडे धुवून झाल्यानंतर स्वयंपाकखोलीतली फरशी धुण्याचं काम आई सुरू करी. साबणाच पाणी ती फरशीवर ओतून ठेवायची. स्वयंपाकखोलीतल्या एका टेबलावर आम्ही यावेळी चहून बसत असू. साबणाच्या पाण्यात उभं असलेलं तें टेबल चहूबाजूला पाणी असलेल्या एकाद्या बेटासारखं किंवा नदीतून वाहून जाणाऱ्या एकाद्या घराच्या छपगसारखं दिसायचं. या बेटावर किंवा या छपरावर बसून आम्ही वाहत वाहत दूर दूर चाललो आहोत अशा कल्पना आमच्या

डोक्यात नाचूं लागत. बाहेर वाळत वातलेले कपडे दुसऱ्या दिवशी टोपलीत भरून मी पुन्हा घरात आणीत असे. मगळवारचं सकाळ-संध्याकाळच जेवण उकडलेले बटाटे आणि शिजवलेले हरिंग मासे हे असायचं. मगळवारचा जेवणाचा हा वेत वर्षानुवर्ष तसाच होता. हा उपक्रम अनेक पिढ्यांना होता. या खाण्या-मुळेंच स्वीडिश लोक मजबूत होतात असंच सारे मानायचे, तस अनेक वेळा बोट्टनहि दागवायचं.

बराच काळ आम्ही आघोळी केलेल्या नाहीत असं आईच्या लक्षात आलं की, ती घगाळात गरम पाणी उपसून द्यायची आणि आमच्या हातात सावण देऊन आम्हाला आघोळीला पाठवायची. मी आणि माझा धाकटा भाऊ मार्ट आघोळ झाली की झोपायला जायचं. मग आमच्या बहिणी आघोळ करायला यायच्या.

हिवाळ्याच्या दिवसात हातात थोडेसे पैमे असले की बावा सफरचंद विकत घ्यायचं; आणि एका पिपात भरून ती पहिल्या मजल्यावरून तळघराकडे जाणाऱ्या जिऱ्याच्या खाली थोडीशी जागा होती तिथं ठेवायचं. या लहानशा जागेला त्यांनी एक दरवाजाहि केला होता. सफरचंद आम्हा मुलांच्या हातां लागून येत म्हणून ते या दरवाजाच्या कुठ्ठप लावून त्याची चावी लपवून ठेवायचे. दरवाजाच्या वरच्या बाजूची फळी निघळलेली आहे हे आमच्या मुद्दामाने त्याच्या लक्षात आलं नव्हतं. मी आणि मार्ट या मार्गानं हळूच या लहान्या ग्योलीवजा जागेत प्रवेश करायचे. एका वेळी आम्ही दोन सफरचंद लपास करीत अस. आणि तीहि एक दिवसाआड ! आमची ही शिताफी कधीच कोणाच्या लक्षात आली नाही. मी आणि मार्ट एकमेकांना म्हणायचं, “हे पाहा, आपण दररोज दोन सफरचंद घेतो. म्हणजे प्रत्येकाच्या वाट्याला फक्त एकच येत. आणि एक सफरचंद एकाने घेणं याला काही चोरी म्हणता यायच नाही. हो, फार तर सफरचंद आम्ही हळूच उचललं अस म्हणता येईल.”

आमच्या भाडेकरूपैकी ‘ज्यो एत्सर’ हा मला विशेष आठवतो. ग्याद्यावर सुतारकामाच्या हत्याराची पेटी घेऊन त्यानं आमच्या घरात प्रवेश केला होता. त्याचं इतर सामान गाडीने आलं होतं. वरच्या मजल्यावरच्या पूर्वेकडच्या दोन खोल्या आम्ही त्याला भाड्याने दिल्या होत्या. या खोल्याकडे जायला बाहेरच्या बाजूने एक लाकडी जिना केलेला होता. या जिऱ्याच्या खाली कोळशाचं पिप ठेवलेलं असे. दारू, धूम्रपान, तंबाखू यापैकी ज्यो एत्सरला कसलंही व्यसन नव्हतं. चर्चमध्यें तो

चुकूनहि जात नसे. त्याच्या खोलीत एकहि पुस्तक नव्हत, वाचनालयातूनहि तो कधीच पुस्तक आणीत नसे. कसलीहि तक्रार करताना ज्यो एल्सरला मी कधी पाहिल नाही. तो आजारी पडल्याचहि आम्ही कधी ऐकल नाही. आपला स्वयंपाक, धुणी, कपडे, शिवण, पायमोजे रफ़, कण ही सारी काम तो स्वतः करी. आपली खोली तो नेहमी स्वच्छ आणि नाटनेटकी ठेवीत असे. ज्योचा बाघा उच्च आणि चळकट होता. कधीहि पाहावे त्याची हत्यारे त्याच्या खाद्यावर असत जसा काही त्या मुताकामाच्या हत्यागचा त्याला विलक्षण लळा लागला होता. त्याच वय पन्नाशीच्या जवळपास होत. आपल काम तो आनंदान करी. घाई गडबडीत असलेला त्याला कधीच कुणी पाहिला नाही. काम करीत असताना त्याचा हात सपसप चालत असे. वर्षभर त्याला बऱ्यापैकी काम असे. कधी कधी जिथे त्याला काम मिळायच त्या घराच पायाभरणीचच काम संपलेल नसायच. अशा वेळी हत्यागना धार काढीत असताना किंवा आपल्या चादरी आणि उशाचे अंग्रे धूत असताना ज्यो दृष्टीस पडायचा. हिवाळ्यात रात्र झाली की, मी आणि मार्ट वर ज्योच्या खोलीत जात अस. कधीहि गेल तरी तो आमच मनःपूर्वक स्वागत करी. आम्ही त्याला ज्यो काका म्हणत अस, आणि त्याला ते फार आवडायच. आपण एकाकी असल्याची तक्रार त्याने कधी पुसटपणे मुद्दा केली नाही. त्याच्या त्या एकाकीपणाला दुःखाच अस्तर असेल अम आम्हाला चुकूनमुद्दा कधी वाटल नाही. आमची रात्रीची जेवण झाली की, आम्ही ज्योच्या स्वयंपाकगोळीत तळ टोकून बसत अस. साधारणतः तीच त्याच्या जेवणाची वेळ असे; आणि त्यावेळी तो टेबलावर जेवणाच सामान माडीत असताना दिसायचा. आपल्याजेजारी आमच्यासाठी दोन खुर्च्या ठेवून तो आम्हाला बसवून घ्यायचा. मग आमच्यासाठी दोन बऱ्या ठेवून तो आम्हाला तळलेल मास खायला घ्यायचा. तो मास इतक झकास तळीत असे की, काही विचारू नका. मी आणि मार्ट त्याच्या या खमग पाककौशल्याची तारीफ करायचे. “ज्यो काका, अग्या खमग मासाचा तुकडा आम्ही कुठेच कधी खाह्या नाही.” अस मी आणि मार्ट म्हणाला की, ज्योचा चेहरा खुल्यचा.

आम्ही वरचेवर आणि वेळी-अवेळी ज्योच्या घरा जातो याबद्दल आई कधी कधी आम्हाला दयावायची. “अरे, त्याने एवढ्या श्रमाने तळलेले मासाचे तुकडे सगळेच मटकावून टाकू नका. त्याच्यासाठी थोडे शिल्क ठेवीत जा.”

असं आई म्हणायची. ज्योचं जेवण झालं कीं, तो कठीण कवचाची सुकीं फळं आम्हांला खायला द्यायचा. मग आम्ही तिघे तीं फळं कुडुम कुडुम त्वात गप्पा मारीत बसायचे. बोलण्याचं बरंचसं काम ज्योच करी. उलट खाण्याचं काम आम्ही त्याच्याहून जास्त करायचे.

ज्यो एल्सर युद्धावर गेला होता. त्यावेळी युद्ध असं एकच झालं होतं आणि तें म्हणजे गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी उद्भवलेलं. ज्यो जवळजवळ चार वर्षे युद्धभूमीवर होता. स्वेच्छेनें सामील झालेला एक साधा सैनिक म्हणून तो युद्धात गेला आणि तसाच निवृत्त झाला. तेव्हाच्या युद्धाच्या रम्य वार्ता ज्यो आम्हाला खुलवून खुलवून सांगायचा. लाकडाचा एक टोकळा धेऊन तो जमिनीवर ठेवायचा. मग त्या टोकळ्याच्या समोर आणखी एक टोकळा ठेवून म्हणायचा, “शत्रूचं सैन्य हे इथं होतं आणि आम्ही हे असे इथे. आम्ही त्याच्यावर हे असे चालून गेलो. हें पाहा, चार वर्षे मी युद्धात होतो पण एक जखम कधी झाली नाही. हा, एकदा डासानीं प्रताप गाजवला आणि सहा आठवडे मी मलेरियानें विछान्यावर खिळून पडलो.” युद्धाची ही वर्णनें सागत असताना ज्योनें आपण रणात मोठी बहादुरी गाजविली अस बघाईन कधी कधीं म्हणून सांगितलं नाही. उलट, “साधे सैनिक होतो आम्ही. जे पडेल ते काम करीत असूं.” असंच तो नम्रपणे सांगत असायचा. लढाईत अर्थात्च खाण्यापिण्याचे हाल होत. कधी कधी साध्या वाटाण्यावरच भागवावं लागे. शत्रूच्या ताब्यातली कोवडीं, डुकरं एकाद्या हल्ल्यांत हाती लागली तर मात्र मेजवानी झडायची. डाव्या खाद्यावर पाघरणांत गुंडाळलेला विछाना—त्यातच मावेल तेवढं सामान, उजव्या खाद्यावर बंदूक आणि कंवरेला काडतुसाची संदूक एवढाच जामानिमा असायचा. युनिफॉर्म, बूट मोजे, खाद्यपेय हे सगळं सैन्यांतूनच मिळायचं. निराळं असं काही विकत घ्यावं लागत नसे. आणि काही लागलंच, तर शक्य तेव्हां सैन्याच्या स्टोअरमार्फत व्यवस्था व्हायची.

तीन-चार वर्षांनीं ज्योनें आमचं घर सोडलं, तेव्हा आम्हाला फारच चुकल्या-चुकल्यासारखं झालं. जे कांही थोडंफार मिळायचं त्यात ज्यो समाधानी वृत्तीनं राहायचा. सुतारकामाची मजुरी दिवसाला दोन डॉलर्स आणि महिन्याचे तीस डॉलर सरकारी पेन्शन येवढीच ज्योची मिळकत होती. आपण कसवी सुतार आहोंत याचा ज्योला अभिमान वाटायचा. ज्यो निर्व्यसनी होता; पण संयमावर व्याख्यानवाजी करतांना नीं त्याला एकदाहि पाहिलं नाही. ज्यो एकाकी होता;

ण आपल्या एकाकीपणांत तो मस्त असायचा. भीतीचा स्पर्श ज्योच्या मनाला धीच झाला नाही. वर्तमानकाळात तो निर्भय सहजतेनं जगायचाच; पण पाणसाला सर्वस्वी अज्ञात असलेल्या भविष्यकालाचाहि त्याला कधीच वाऊ पाटला नाही.

बेरीन स्ट्रीटवरचं घर विकत घेतल्यावर आपला चुलतभाऊ मॅग्नस होम्स त्या घर घेण्याचे अनेक फायदे कसे असतात हें बाबांनीं नक्की पटवून दिलं म्हणार. मॅग्नस होम्सनं हॉल्डूगी इथं ज्या वेळीं जमीन विकत घेतली त्याच वेळीं बांनीं पॉनी कॉटी येथें जमीन खरीदली.

घर आणि जमीन याच्या पायीं आलेला खर्च हें बाबांच्या छातीवरच एक गोडचं होऊन बसलं होत. चागला भाव येतो आहे असं वाटलं कीं, माधीं घेतलेली जमीन विकून टाकून ते दुसरी घेत. जमिनीचा वार्षिक कर मनीऑर्डरनें पाठवण्याच काम मी करित असें, मनीऑर्डरबरोबर एक पत्रहि ब्रह्म लागे. बाबा मला एक पेन्सिल देत असत. त्या पेन्सिलीवर त्याचा फार पिव होता. ही पेन्सिल त्यांनीं कशाकरता बाळगली होती देव जाणे ! या पेन्सिलीनं एकदा लिहिल कीं ते खोडलं जाणं शक्य नाही असं ते अभिमानानं म्हणत असत.

एकशेंसाठ एकराच्या या जमिनीन आमच्या कुटुंबाला कित्येक वर्षे अगदीं पाटून टाकलं होत. दुसर काहीच कोणाला सुचत नव्हतं. कधीं कधीं लहरीत ऊन बाबा गेल्सबर्ग सोडून शेतीसाठीं त्या जमिनीवर जाऊन राहायचा बेत आखा-चे. 'स्वतंत्र' हा शब्द आम्ही प्रथम याच काळात ऐकला. शेतकरी कधींच पाशी मरत नाही. तो श्रम करतो आणि आपल्या पोटापुरतं पिकवतो. तो कोणाचा नोकर नसतो. त्याला नोकरीवरून कोणी हाकलून लावूं शकत नाही. तो अगदीं स्वतंत्र असतो. बस ! याच विचारांनीं आमच्या घरांतलं वातावरण कसं ठरून गेलं होतं.

आणि अचानक १८९३ साली ती मंदीची लाट आली. तो मोठा खडतर काळ होता. धान्याचा भाव एका बुशेलला दहा सेंट इतका एकदम खाली पडला. शेतकरी सर्पण म्हणून जाळण्यासाठीं धान्याचा उपयोग करूं लागले. त्सास येथील जमिनीचे भाव भराभर खाली उतरले. बाबांनीं याच वेळीं आपली जमीन विकून टाकली. या जमिनीचे त्यांना किती पैसे मिळाले हें मला कधींच कळलं नाही. पण एवढं मात्र खरं कीं, त्या दिवसप्राप्तून शेतकरी स्वतंत्र

कीं रेल्वे रस्त्यावर काम करणारा कामगार स्वतंत्र या विषयावरची आमच्या घरातली चर्चा एकदम बंद पडली.

मदीचा तो तडाखा जबरदस्त होता. लोक बँकांकडे आकातून धावत पण बँकाना टाळीं लागलेली असत. वेकारी सर्वत्र पसरली होती. काही लोक वॉशिंग्टन येथे काँग्रेसला या परिस्थितीचा जात्र विचारण्यासाठी जात होते. ही लाट गेल्लबर्गला पोचली. रेल्वे कामगाराना दररोज फक्त चार तास काम मिळू लागल. पगार निम्म्याहून कमी झाला.

पावाला डुकराची चरबी आणि मीठ लावून खाण्याला आम्ही याच वेळी शिकलो. डुकराची चरबी मिळाली नाही तर काकवी लावून आम्ही पाव खात असू, पण तो विशेष रुचकर लागत नसे. सुदैवानं यावेळी आमच्या मळ्यात बटाट्याच भरघोस पीक आलं. मी आणि मार्ट बटाट्याच्या टोपल्या भरभरून तळघरात आणून ठेवीत असू. तळघराच्या तक्तपोशीवर हातात खडू घेऊन बाबा बटाट्याच्या प्रत्येक बुशेलमागे एक सरळ रेघ काढायचे. अशा चार रेघा काढून झाल्या की, त्याच्यावर ते एक आडवी रेघ ओढायचे म्हणजे एकूण पाच बुशेल बटाटे जमा झाले असा याचा अर्थ. आमच्या बाबांनी केलेलं हे एकमेव लेखन !!

आजूबाजूच्या लोकांनी एक छोटीशी सहकारी संघटना बनवली. भाड्याने घोडागाडी घेऊन ते बाजारात जायचे आणि जॉन केन्सकडून एक धष्टपुष्ट डुकर घेऊन यायचे. “अगदी अल्प किमतीत दिलेला आहे बर हा !” जॉन केन्स हसून म्हणायचा. आमच्या घरापुढील दोन चौक सोडून हा डुकर मारायचा समारंभ व्हायचा. डुकराला मारताना पाहणं हा आम्हा मुलांच्या दृष्टीने एक रोमहर्षक आणि नाट्यपूर्ण प्रसंग होता. मग या डुकराच्या मासाच्या विविध पदार्थांची चमचमीत मेजवानी झडायची. आमच्या स्वयंपाकखोलीत एक शेंगडी होती. कोळशाचा भुगा घालून आम्ही ही शेंगडी पेटवीत असू. कोळशापेक्षा हा भुगा स्वस्त पडे. या कोळशाच पिप जिन्याखाली ठेवलेलं होत. दखाज्यातून वाकून मी जिन्याखाली जात असें. कधीकधी हातोडा घेऊन कोळशाच्या मोठ्या तुकड्याचे मी लहान लहान तुकडे करी. कोळशाच्या कणानी माझे हात, नाक, कान काळेकुट्ट होऊन जात. मला याचा अभिमान वाटायचा. माझी भाकरी मी मेहनत करून मिळवतो आहे असं मला वाटे. अशा तऱ्हेची जबर मेहनत करणं हे खडतर

नशिवाचं लक्षण आहे असंच मी समजलो असतो. पण 'यूथ्स कॉर्पोरेशन' हे पुस्तक मी वाचलेलं होतं म्हणून बरं. या पुस्तकात कोळशाच्या खाणीत काम करणाऱ्या मुलांच्या जीवनावरच्या गोष्टी असत. या मुलाना सारा दिवस कष्ट करावे लागत. दिवसाच्या अखेरीस ते खाणीतून वर येत तेव्हा त्याच्या तांडावर कोळशाच्या किटणाचे थरच्या थर बसलेले असत. या मुलाच खडतर जीवन मला माहीत असल्यामुळे माझ्या श्रमाविषयीं अवास्तव कल्पना करून घेणं मला शक्य झालं नाही. कधी कधी मी खाणकामगार आहे अशी कल्पना करून घ्यायचा. खाणीत उतरताना डोक्याला दिवा बांधून कामगाराना उतराव लागत एवढं मला ठाऊक होतं. आमच्या घरात एक पत्र्याचा डबा पडलेला होता. तो डबा फोडून मी त्याचा पत्रा मोकळा केलं. हा पत्रा डोक्याला बांधून मी कोळशाच्या खाणीत म्हणजे जिन्याखालच्या कोळशाच्या पिंपात उतरलो.

थंडीच्या दिवसात सगळ्या खोल्या गारटून जात. स्वयंपाकघर तेवढच गरम राहायचं. दुसऱ्या मजल्यावर असलेल्या झोपण्याच्या खोलीत स्वयंपाकघरातल्या शेगडीची ऊब थोडीशी पोचायची. मी आणि मार्ट तिसऱ्या मजल्यावर छपराच्या खाली असलेल्या माळ्यावर झोपत असू. या खोलीत उबेचं नाव नव्हतं. कडाक्याची थंडी पडली की, आम्ही दोघे स्वयंपाकखोलीतल्या शेगडीसमोर उभे राहत असू. अंग चांगलं झपासं शेकलं गेलं की, जिन्यावरून टडटड धावत आम्ही आमच्या तिसऱ्या मजल्यावरच्या खोलीत जात असू आणि पाघरून घेऊन गुड्डुप झोपत असू. थंडीच्या कडक आजीबाईची अशा वेळीं आमच्यापुढं काहीच मात्रा चालत नसे.

आमची स्वयंपाकखोली पधरा फूट लांब व चार फूट रुंद होती. एक कपाट, फडताळ, गॅसची शेगडी, आठ खुर्च्या, एक जेवणाचं टेबल इतकं सामान इथं ठेवलं होतं. आमचं कुटुंब नऊ माणसांचं होतं. माझा बाप आणि आई कष्टांचीं सगळीं कामं करीत असत. पीठ मळण्यापासून तांथेट भट्टीत पाव भाजण्यापर्यंतचं काम आई एकहातीचं करायची. फाटके कोट आणि चड्ड्या शिवण, पायमोजे रफू करण ही सगळीं कामं घरातचं व्हायचीं. मदीच्या काळात बाबा स्वतः कातडं कापून आमच्या जोड्याचं तळवे शिवायचे व घरातल्या कात्रीनें मुलांचे केस कापण्याचं कामहि तेचं करायचं. त्याच्या या केस कापण्यात कौशल्याचं नावहि नसे—पण न्हाव्याचा खर्च मात्र त्यामुळे वाचायचा. वर्तमानपत्राच्या कागदाच्या आम्ही हॅट्स करीत असू. घरात केरोसीनचेच डबे होते. दिव्यातलं

तेल संपलं कीं तळघरात जाऊन आम्ही दिवा भरून घेत असं. गंधकाच्या काडीन हा दिवा पेटवीत असं. काडी पेटवली कीं प्रथम निळी ज्योत दिसायची; निळी ज्योत जाऊन पिवळी ज्योत दिसू लागली कीं मग आम्ही काडी वातीला लावीत असं.

एकदोनदां आम्ही मांजरहि पाळलं होतं. पण हे माजर सारखं आमच्या पायात येऊन अडमडायला लागलं. माजर पाळण्यापेक्षा गाणारा पक्षी पाळणं बर असं बाबांनीं माझ्या आईला सुचवलं. काहीं दिवसांनीं पक्ष्याचा पिजरा घरात आला. हा पक्ष्याचा पिजरा बर टागलेला होता. आमच्या वाटेत तो कधींच येत नसे. पण मधूनमधून आम्हाला छोटीं भावंडं खेळायला मिळत, आणि असल्या प्राण्यांची गरज भासेनाशी होई. एवढ्या छोट्याशा जागेत सर्वांनी गुण्यागोविंदान राहायचं म्हणजे एकमेकांच्या बावीत नाक न खुपसण्याचं व्रत पाळावं लागत असे.

स्वयंपाकखोलीत एक लहानसा आरसा पुढं ठेवून बाबा दाढी करायला बसायचे. दाढी करताना त्याचे गाल आणि मान सावणाच्या फेसानं भरून गेली कीं, एरवीं गंभीर दिसणारे बाबा आम्हा मुलाना तितकेसे गंभीर वाटत नसत. तीन-तीन दिवसाच्या वाढलेल्या दाढीच्या खुंटावर ते वस्तरा खरखर फिग्वू लागले कीं, आम्हाला खूप हसू, यायचं. तांडं वेडीवाकडीं केल्याशिवाय त्यांना दाढीच करतां येत नसे. अशी वेडीवाकडी तोडं करून ते दाढी करूं लागले कीं, कधीकधी त्याचा चेहरा इतका भयाण दिसायचा कीं आम्हा मुलाना त्याच्याकडे पाहायला भीति वाटायची. हनुवटी सोडून सर्व गालावरून वस्तरा फिरत असे. हनुवटीवर ते दाढीचं छोटसं बेट ठेवीत असत. कधीकधी हातातली कात्री घेऊन ते हनुवटीवरची ही बोकड-दाढी रेखीव करण्याचा प्रयत्न करतांना दिसायचे. अशा वेळीं मी आणि मार्ट एक गमतीदार गाणं म्हणत असं. “हनुवटीवरचे खुंट तयाच्या दिसती गमतीदार” असं त्या गाण्याचं धृपद होतं. आम्ही हें गाणं म्हटलं तरी बाबा रागावत नसत.

मागल्या दारीं विहिरीला एक लाकडी पंप लावलेला होता. मागील दाराच्या जिन्यापासून पंधरावीस पावलांच्या अंतरावर तो पंप होता. उन्हाळ्याच्या दिवसात बालदीत काढून ठेवलेल पाणी काही वेळ गेल्यानंतर चवीला चागलं लागत नसे. बाबा म्हणायचे, “शॉली, ताज पाणी काढून आण जा!” मग स्वयंपाक-खोलीतली बालदी घेऊन मी ती पंपाच्या तोटीखाली ठेवीत असं. बालदी

पाण्यानं भरून जाईपर्यंत मी पंपाचं लाकडी हॅडल हलवीत उभा राहायचा. काहीं वेळानं ताज्या पाण्यानें बालदी भरून जायची. पंपानें पाणी काढायचं हें मेहनतीचं काम घरांतली इतर माणसं कधी कधीं करायची; परंतु मी सर्वांत वडील आणि सशक्त मुलगा असल्यामुळें हें काम सहसा माझ्याच वाट्याला यायचं.

उन्हाळा वाढला कीं, विहिरींतलं पाणी आटत असे. पंपाचं हॅडल अशा वेळीं ढिलं पडायचं आणि कितीहि खटाटोप केला तरी बालदी भरणं मुष्कील व्हायचं. अशा वेळीं मी हौदातलं पावसाचं साठवणीचं पाणी विहिरींत ओतीं. मग मात्र पंपाच्या तोटीखालीं लावलेली बालदी भरून निघायची. अशा उन्हाळ्यांत स्वयंपाकघरातलं लोणी वितळून जात असे. मग हे वितळलेलं लोणी माझी आई एका लहानशा बालदीत भरायची. या बालदीला दोरा बांधून ती आम्ही विहिरींत सोडायचे. पाण्याच्या गारव्यामुळे वितळलेल्या लोण्याचा पुन्हा घट्ट गोळा व्हायचा. मग ती बालदी आम्ही वर ओढून घेत असू.

कडाक्याची थंडी पडली कीं, या पंपाचं हॅडल हलणदेखील कठीण होऊन बसायचं. अशा वेळीं गरम पाण्याच्या बालद्या भरून आम्ही त्या पंपावरून खाली विहिरींत ओतीत असूं. त्या गरम पाण्यामुळें थोड्या वेळानें गोठून आग्वडलेला पंप मोकळा व्हायचा. मग दोन बालद्या पाणी आम्हाला मिळायचं. हे पाणी दुसरे दिवशीं सकाळपर्यंत आम्हाला पुरवून वापरावं लागत असे. एकदा तीनचार वेळा या पंपाचं हॅडल मीं जोरजोरात दाबलं. पण पाण्याचं टिपूस-देखील येईना. बाबानी हें पाहिलं. त्यानीं चामडं कापून एक नवी बोथी तयार केली. मग माझ्या कमरेला त्यानीं दोर बांधला आणि मला विहिरींत सोडलं. विहिरीच्या काठाशीं उभं राहून ते मला नवी बोथी त्या पंपाला कशी बसवायची ते सांगत होते; आणि मी त्याप्रमाणें करीत होतो. नवी बोथी बसल्यावर पंप पूर्ववत् चालूं लागला. तोटींतून पाण्याची धार येताना मीं पाहिली तेव्हा मला खूप आनंद वाटला.

त्या काळीं प्रत्येक घराच्या भोवतीं कुंपण लावलेलं असे. घरासमोरच्या कुंपणाला फाटक असे. हळूहळू ही कुंपणं आणि फाटकं काढून टाकण्यांत येऊं लागली. सर्वांत आधीं घरांच्या समोरचीं कुंपणं काढण्यांत आली; त्यानंतर मागील दाराचीं आणि दोन्ही बाजूंचीं. जनावर आत येऊन त्यांनीं बागेची नासधूस करूं नये म्हणून ही कुंपणं लावलेलीं असत. हळूहळू पाळीव जनावरांची संख्या कमीकमी

होऊं लागली. स्वाभाविकच कुंपणाची जरूर भासेनाशी झाली. आमच्या घरा-समोरचं कुंपण आम्ही तोडलं. आणि त्याच्या लाकडाचा जळणासाठी उपयोग केला. लाकडाच्या चागल्या फळ्या होत्या त्या मात्र घरदुरुस्तीसाठी उपयोगी पडतील म्हणून बाजूला काढून ठेवल्या. मागीलदरचं आणि घराच्या दोन्ही बाजूंचं कुंपण मात्र आम्ही मोडलं नाही. सतरा वर्ष आम्ही त्या घरात राहिलं; तोपर्यंत तें कुंपण तसंच होतं.

छोट रिपब्लिकन

ऑक्टोबर महिन्यातल्या त्या रात्रीं बाबाचं बोट धरून सेमिनरी रस्त्यानें मी चाललो होतो. मी त्यावेळीं सहा वर्षांचा होतो. राजकाण्याच्या वातावरणानं माणसाचीं मनं तापलेलीं मीं प्रथम पाहिलीं तीं याच वेळीं. रस्ता माणसानीं दुतर्फा भरून गेला होता. या रागा इतक्या दूरवर गेल्या होत्या कीं, तिथें माझी नजर मुद्धा पोचत नव्हती. रस्त्याच्या मधून मिरवणूक निघाली होती. दोघादोघाचे गट करून हीं माणसं शिस्तीन रागेत चाललीं होतीं. प्रत्येक माणसाच्या खाद्याला एक काठी होती आणि या काठीला जळती मशाल बांधलेली होती. माझ्या आयुष्यात मी कधी पेटती मशाल पाहिलीच नव्हती, आणि आता अकस्मात् शेकडो मशालीच्या हारी मला पाहायला मिळाल्या होत्या. प्रत्येक माणसाच्या खाद्यावर लाल, पिवळ्या रंगाची मेणकापडं होतीं. मशालीतून ठिक्कणारे तेलचें थेंब या कापडावर पडत. ही मिरवणूक कसली म्हणून मी बाबांना विचारल तेव्हा ते म्हणाले कीं, ही रिपब्लिकन पक्षाच्या लोकांची मिरवणूक.

उत्तरेच्या दिशेन आम्ही थोडं चाललो. खाद्यावर मशाली घेतलेल्या लोकांची गग इथहि होतीच. हुकूम मिळाला की, मशालीला जोडलेलं नळकाडं जोरात फुंकून ते जवळच्या मशाली उंच करीत. मशाली उचावल्या गेल्या कीं, ज्वाळाच्या लालभडक फुलाचे थवेच्या थवे हवेत झुंज लागत. या मशाली मंद झाल्या की, अंधार अधिकच गडद भासू लागे.

आम्ही आणखी थोडे पुढें गेलो. तेव्हा मिरवणुकीच्या पुढें बॅडचं एक पथक असलेलं आम्हीं पाहिलं. या बॅडच्या पथकाचं नेतृत्व ज्या माणसाकडे होतं त्यानें पिवळी पॅट आणि लाल रंगाचा कोट अंगात घातला होता. त्याच्या डोक्यावर एक लाल रंगाची टोपी होती. या टोपीची उंची जवळ जवळ माझ्याएवढी होती. त्याच्या हातात एक काठी होती. त्या काठीच्या टोकाला एक सोनेरी गोळा लावलेला होता. हातांतल्या या काठीनें मिरवणुकीनें कुठं वळावं हें तो दाखवीत होता. तुताऱ्या फुंकीत आणि ढोल बडवीत ही मिरवणूक मेन स्ट्रीटच्या दिशेन निघाली.

मेन स्ट्रीटवरून ही मिरवणूक जाऊ लागली. मिरवणुकींतला प्रत्येक मनुष्य रिपब्लिकन पक्षाचा होता. या मिरवणुकीतून चालून आपण रिपब्लिकन पक्षाचे आहोत हे तो रस्त्यावर जमलेल्या डेमोक्रेट पक्षाच्या लोकाना जणु बजावून सागत होता. हे मला माझ्या बाबांनीच सांगितले. मिरवणुकींतले लोक अधूनमधून ‘ब्लेनचा विजय असो’ किंवा ‘ब्लेन प्रेसिडेंट झालाच पाहिजे’ अशा घोषणा करीत. कधी कधी ते ‘ब्लेन, ब्लेन, जेम्स ब्लेन’ असे म्हणत. त्या तालावर पावलें टाकीत.

इतक्यात रस्त्यावरचा एक माणूस ओरडला, “क्लीव्हलॅंडचा विजय असो” त्याच्या या घोषणेला मिरवणुकींतल्या लोकांनी प्रत्युत्तर दिले, “क्लीव्हलॅंडला फाशी या !” हा काय प्रकार आहे असं मीं बाबांना विचारल तेव्हा ते म्हणाले, “क्लीव्हलॅंड हा डेमोक्रेट पक्षाचा आहे. तो ब्लेनच्या विरुद्ध आहे.” घरीं परतताना वाटेत मीं बाबांना अनेक प्रश्न विचारले. माझ्या प्रश्नांना त्यांनीं जीं उत्तरं दिली त्याचा सारांश असा कीं, रिपब्लिकन पक्षाचे लोक ही सज्जन माणस आहेत. आणि डेमोक्रेट पक्षाचे लोक एक तर दुर्जन तरी आहेत किंवा वाट तरी चुकलेले आहेत किंवा मूढ तरी आहेत. हें सार ऐकून माझ्या मनात अशी भावना निर्माण झाली कीं, क्लीव्हलॅंड हा एक घाणेरडा मनुष्य असला पाहिजे; आणि रिपब्लिकनानीं जरी त्याला फासावर चढवला तरी मला यत्किंचिंहि वाईट वाटणार नाही. फाशी देतात म्हणजे काय करतात हे मला मुळीच माहीत नव्हत. पण रिपब्लिकनाना क्लीव्हलॅंडला जर फाशीच द्यायचं असेल तर माझा मात्र फाशीला पाठिंबा होता. मी एक रिपब्लिकन होतो—सहा वर्षे वयाचा छोटा रिपब्लिकन !

काही महिन्यांनंतर निवडणुका सुरू झाल्या. आणि गंमत अशी कीं, ग्रीव्हर क्लीव्हलॅंड फासावर लटकण्याऐवजी अध्यक्ष म्हणून निवडून आला. या ग्रीव्हर क्लीव्हलॅंडने आमच्या गेल्सबर्ग गावासाठी एक नवीन पोस्टमास्तर नेमला. या पोस्टमास्तरचे नाव होतं बुइत्यम ट्रूहिग. आम्ही त्याला विली ट्रूहिग म्हणत असू. तो आमच्या घरापासून दोन चौक सोडून राहायचा. त्याच घर साधंच होत. त्याच्या घराच्या मागील दारच्या अंगणात एक मोठा थोरला वाळूचा ढिगाडा होता. आमच्या घरीं काहीं बांधकाम व्हायचं असलं कीं विटाबरोबरच आम्हाला वाळूची गरज लागे. मग बाबा माझ्याजवळ हातगाडी आणि दहा सेंट देऊन मला ट्रूहिगच्या घरीं वाळू आणण्यासाठी पाठवीत असत. ट्रूहिगची आणि माझी या निमित्तानं ओळख झाली. या ओळखात मला अस आढळून आलें की ट्रूहिग

हा जरी डेमोक्रेट पक्षाचा असला, दुष्ट क्लीव्हॅलॅडने जरी त्याची नेमणूक केलेली असली तरीदेखील तो माणूस मोठा झकास होता ! बाबांना सुद्धा तो आवडत असे. डेमोक्रेट आणि रिपब्लिकन पक्ष याच्याविषयी माझ्या मनात इतका गोथळ उडालेला होता की मीं बाबांना त्याविषयी प्रश्न विचारायचं एकदम थांबविलं.

मी साडेसात वर्षांचा झालो तेव्हा जनरल युलीसेस ग्रॅट वारला. मला आठवतं की, मी बाबांच्याबरोबर ग्रॅटच्या निधनावद्दलच्या शोकप्रदर्शक मिरवणुकीला गेलो होतो. आमच्या गेल्सवर्गपासून खूप लाय कुठेतरी तो वारला होता. पण त्या दिवशी गेल्सवर्ग गावातली सगळीं दुकान बंद ठेवलेली होती. सेमिनरी-स्ट्रीटवरून पब्लिक स्क्वेअरपर्यंत भली मोठी मिरवणूक निघाली. लोक म्हणत होते की, गेल्सवर्गमध्ये एवढी मोठी मिरवणूक आपण कधी पाहिलीच नव्हती.

अठराशे पंचाऐशींमधल्या जुलै महिन्यातील ती एक दुपार होती. वातावरण एकाद्या भट्टीसारखं तापलं होतं; आणि तरीहि सारे चौक आणि दुतर्फा रस्ते माणसांनीं नुसते फुलून गेले होते. बाबांनीं धक्कावुकी करून गर्दीतून वाट काढायला सुरुवात केली. तस करून पुढं गेल्याखेरीज आम्हाला कांहींच दिसण शक्य नव्हतं. मीहि त्याचा हात धरून त्याच्यामागून फरफटत जात होतो. माझं नशीब कीं त्या दिवशीं बूट आणि पायमोजे मी घातले होते ! नाहीतर माझ्या पायाचं नक्कीच धिरडं झाल असतं. धक्कावुकी करून आम्ही मिरवणुकीच्या जवळ आलों. मी माणसाच्या तंगड्यातून मिरवणूक दिसेल किवा काय हें पाहूं लागलो. पण मला मिरवणुकीतल्या लोकांचे नुसते पायच दिसले. शेवटीं मी सतापलो. बाबाचा हात जोरानें हिसकून मी ओरडलो, “मला काहींच दिसत नाही !”

बाबांनीं मला वर उचलून घेतल आणि आपल्या मानेच्या भोवतीं माझे पाय टाकून एकाद्या घोड्यावर बसवावं तसं त्यांनीं मला आपल्या खाद्यावर बसविल. ओ हो ! आता काय पण झकास दिसत होती मिरवणूक मला ! एकादा उंच राक्षस जर इथं हजर असता तरच त्याला ती मिरवणूक माझ्याइतकी चांगली दिसली असती. मिरवणुकीच्या पुढें मुख्य सेनापति घोड्यावर बसून चालला होता. त्याच्यामागे पोलिसांच्या दोन रागा होत्या. त्याच्या निळ्या कोटाच्या खाद्यावर निकेलचा मुलामा दिलेले तारे चमकत होते. प्रत्येकाच्या कमरेला एकएक छोटासा दड्डा बाधलेला होता. मोठमोठ्यानें टोल वाजत होते. त्या टोलांचा आवाज इतका प्रचंड होता कीं आजूबाजूचीं घर त्या आवाजाच्या ढगक्यानें थरथरू लागल्याचा भास होई. त्या आवाजाला, मी इतका घाबरलों कीं

मला वाटलं मी आता बहुनेक खालीच पडणार. मी बाबाची हॅट घट्ट धरून ठेवली !

नंतर होतं गेल्सबर्ग मरीन बॅंडचं पथक. पथकातले लोक तुताऱ्या वाजवीत होते. एका माणसाजवळ एक भलीमोठी तुतारी होती. त्या तुतारीचं त्याच्या शरिरामोवतीं जणुं वेढोळच पडल होतं. तो मनुष्य या वेढोळ्यात कसा शिरला याचंच मला कोड पडल. बॅंड पथकातल्या सर्व लोकांनी निळे कोट आणि निळ्या विजारी घातल्या होत्या. करुण आणि मंद लघीतल संगीत ते वाजवीत होते. युद्ध सपून वीस वर्ष उलटली होती. जनरल ग्रॅटनें या युद्धात सर्वांत मोठी मर्दुमकी गाजविली होती. जनरल ग्रॅट इहलोक सोडून गेला होता. आणि त्याच्या मृत्यूमुळें झालेलं दुःख व्यक्त करण्यासाठीं भिन्नभिन्न थरातली माणस इथं जमलीं होती.

बॅंड पथकाच्या मागे सैनिकांचं पथक होतं. मला असं कळल कीं या सैन्य-पथकातील काही सैनिकांनी जनरल ग्रॅटबरोबरच युद्धात भाग घेतला होता. जनरल ग्रॅट घोड्यावर कसा बसायचा, त्याला एवढ्या मोठा पदावर न्यायल्या कोणते गुण कारणीभूत झाले याविषयीची सारी माहिती हे सैनिक सांगू शकले असते. एक लाव काळी शवपेटिका काळ्या रंगाचे आठ घोडे ओढीत होते. या प्रतीकात्मक शवपेटिकेत जनरल ग्रॅटचा देह नव्हता, तरीहि यावेळीं सारे लोक विशेष गंभीर होते. शवपेटिकेच्या मागं दोन तोफा जात होत्या. सहा घोडे या तोफा ओढून नेत होते. या तोफाच्या मागून निग्रो लोकांच बॅंडचं पथक चाललं होत सगळ्या मिरवणुकीत गौरैतर अशीं ही एवढीच माणसं होती. त्यांना पाहताच सर्व लोकांचे चेहरे क्षणभर उजळल्यासारखे दिसले. बाबांनीं मला सांगितलं की, ज्या युद्धात जनरल ग्रॅटनें सेनापति म्हणून काम केलं ते युद्ध या नीग्रो लोकांची गुलामगिरीच्या फासातून सुटका व्हावी म्हणूनच लढल गेलं होतं. मला मोठं आश्चर्य वाटल. माणसाना गुलाम कसं करतात, गाई-घोडे ही जनावर विकाऱ्यांत तसं त्यांना विकू कसं शकतात हेंच मला कळेंना. गुलामाच्या खरेदीविक्रीची ही प्रथा गेल्सबर्गमध्ये काही मी पाहिली नव्हती. कसंहि असो, ही प्रथा भयानक होती यात शका नाही. गुलामगिरीविषयीं बोलताना माणसांचे चेहरे गंभीर होत. या गुलामगिरीच्या प्रथेविरुद्ध जनरल ग्रॅट प्राणपणानें लढला होता. आणि म्हणूनच, त्याच्या प्रेतयात्रेच्या वेळीं नीग्रो लोकांच्या बॅंडच पथक असण्यांत मोठंच औत्पत्य होत.

मिरवणुकींतल्या एका माणसानं एक भला मोठा झेडा घेतला होता. या झेड्याची काठी त्यानं आपल्या कमरेच्या पट्ट्यांत खोवली होती. तो झेडा तसा घेऊन चालणं मोठं कष्टाचं असलं पाहिजे; कारण त्या माणसाच्या गालावरून कपाळावरून सारखा घाम ओघळत होता.

मी अनेक मिरवणुका पाहिल्या होत्या; पण ही मिरवणूक कांहीं निराळीच होती. सर्कशींतल्या लोकांनीं एकदां अशीच एक मिरवणूक काढली होती. त्यांना 'पाहण्यासाठीं' खूप गर्दी जमली होती. रस्त्यावर जमलेलीं हीं बर्षीं माणसं सर्कशींतल्या लोकांकडे आणि जनावरांकडे पहात मोठमोठ्यानं हसत होतीं, आरडा-ओरड करीत होतीं. रिपब्लिकन पक्षाच्या मशालधारी लोकांची मिरवणूकहि मी पाहिली. डेमोक्रेट पक्षाचे लोक त्यावेळीं रस्त्यावर दुतर्फा उभे होते. दोन्हीहि पक्षाचे लोक आपल्या पक्षाची स्तुति करणाऱ्या आणि दुसऱ्या पक्षाची रेवडी उडविणाऱ्या घोषणा मोठमोठ्यानं करीत होते. पण या मिरवणुकीत मात्र तसं कांहींहि नव्हतं. इथं जमलेल्या माणसाची वृत्ति आज कांही निराळीच दिसत होती. सगळे शांत होते, गंभीर होते. या प्रौढ माणसासारखेच मुलाबाळांनीहि आपले चेहरे गंभीर केले होते. माझ्याप्रमाणेंच या मुलानाहि या प्रसंगाचं गांभीर्य जाणवलेलं होतं. गाड्याचीं चाकं, घोड्याच्या टापा, पात्रलाचे आवाज आणि ढोलाचा आवाज याखेरीज दुसरं कांहीहि ऐकूं येत नव्हतं. सगीत होतं पण तेंहि खिन्न, करुण ! या सगळ्या गर्दीत मीं एकच स्मित पाहिलं. बाबांनीं मला आपल्या खांद्यावर बसवलं होतं. मध्येच त्यांनीं मला विचारलं, “ दिसतंय ना नीट ? ” मी म्हणालों, “ छान दिसतंय की ! ” बाबाच्या ओठांत स्मित उमटलं. त्या सगळ्या गंभीर वातावरणांत मीं पाहिलेलं तें एकुलतं स्मित !

युद्ध म्हणजे काय ? जनरल ग्रॅटनं नेमकं असं या युद्धात काय केलं कीं ज्यामुळें एवढं मानाचं स्थान त्याला प्राप्त झालं ? तो पुढें अमेरिकेचा राष्ट्राध्यक्ष झाला होता. रिपब्लिकन पक्षाचा एक आधारस्तंभ म्हणूनहि तो ओळखला जात होता. त्याच्या चारित्र्याचा प्रभाव एवढा मोठा होता कीं त्याच्या मृत्यूनंतर डेमोक्रेट पक्षाचे लोकसुद्धा हळहळले. हा सारा गौरव, हें गुणवैभव जनरल ग्रॅटनं कसं काय प्राप्त केलं ? मला आठवतं, मीं त्यावेळीं या प्रश्नाचा खूपखूप विचार केला होता !

मिरवणूक संपली तेव्हां बाबांनीं मला खांद्यावरून खाली उतरवलं. मेनस्ट्रीट-वरच्या त्या हजारों लोकांच्या गर्दीबरोबरच आम्ही घरीं परतलो. त्या दिवशीं बऱ्या विशेष गंभीर झाले होते. रस्त्यावरच्या कांहीं दुकानांच्या खिडक्यांत जनरल

ग्रॅटचे फोटो लावलेले होते. दाढी आणि कल्ले असलेल्या इतर माणसांपेक्षा कांही सेनापति ग्रॅट वेगळा दिसत नव्हता. लॅंबार्ड कॉलेजांतले प्रोफेसर ग्रब आमच जवळच राहायचे. सकाळीं वर्गात शिकवायला जाण्यापूर्वी ते गाईचं दूध काढीत असतांना मी त्यांना अनेक वेळां पाहिलं होतं. त्याचा चेहरा हुबेहुब जनरल ग्रॅटच्या चेहऱ्यासारखा दिसायचा. माझ्या मनात विचार आला, जनरल ग्रॅटसारखं दिसणारे हे प्रोफेसरसुद्धां उद्यां मेले तर कांहीं त्याच्यासाठी अशी मिरवणूक निघायची नाही.

रात्री मी झोपायला गेलो तेव्हां अनेक प्रश्नांनीं मला भंडावून सोडलं होतं गुलामगिरीची प्रथा नष्ट करण्यासाठीं केलेलं युद्ध, जनरल ग्रॅटचं कार्य, सगळ्या राष्ट्रांचा कारभार हाकणारा लोकनियुक्त अध्यक्ष...असे कितीतरी विषय माझ कोवळ्या बुद्धीला आव्हान देत होते. या प्रश्नांचं उत्तर आज ना उद्या मिळवाय असं संकल्प करून मी झोपीं गेलो.

ज्ञानाची भूक

बेरीन स्ट्रीटवरच्या घरात आम्ही राहत होतो. तेव्हाची एक आठवण मला नेहमी येते. माझं वय तेव्हा चार वर्षांच होतं. आमच्या घरांत स्वीडिश भाषेत लिहिलेलं एक लहानसं बायबल होतं. कडाक्याची थंडी पडलेली होती. वारा जोराचा सुटला होता. घरांत केरोसीनच्या दिव्यासमोर बसून बाबा बायबलमधलं एक प्रकरण वाचीत होते. मी आणि मेरी ऐकत बसले होतो. त्यानंतर अनेक वेळा टेबलावर ठेवलेलं तें पुस्तक उघडून मी चाळीत असं. बाबा वाचीत असताना माझ्या कानावरून गेलेले कांहीं शब्द माझ्या लक्षात असत. मग मी माझ्या आईला बोलावून बायबलमधले ते शब्द मला शोधून द्यायला सांगत असं. वाचता येत नसल्यामुळं मला स्वतःला ते शब्द शोधून काढता येत नसत याची मला खत वाटे. पण मग आई मला दिलासा देई. ती म्हणे, “आता लवकरच तूं शाळेंत जाशील तेव्हां येईल बरं तुला सगळं वाचता !”

शेवटी एका सुमुहूर्तावर आमची स्वारी शाळेंत गेली. ही शाळा आमच्या घरापासून चार चौकावर होती. मी शाळेंत गेलो तेव्हां लिपीच रहस्य मला समजलं. वर्गात नवे शब्द शिकलो तेव्हा प्रथमच कळलं कीं, प्रत्येक शब्द जसा बरोबर उच्चारता येतो तसाच तो चुकीचाहि उच्चारता येतो. शब्दाचा उच्चार निश्चित असतो; तो नीट समजून घेतला पाहिजे; आणि तसा उच्चारला पाहिजे. भाषा अनेक शब्दांची बनलेली असते. हे शब्द तुम्हांला कळले म्हणजे भाषा तुम्हाला कळली.

एक दिवस अॅब्रट या लेखकाचं ‘नेपोलियन बोनापार्टचा इतिहास’ हे पुस्तक माझ्या हाती पडलं. मी पाचव्या इयत्तेत होतो. शनिवार, रविवार मीं दुसरं काहीच केल नाही. तिसऱ्या मजल्यावरच्या खिडकींत बसून मी झपाटल्यागत तें पुस्तक वाचीत होतों. पहिला खंड मी वाचून संपविला. नेपोलियनविषयीं मीं खूप ऐकलं होतं आणि म्हणूनच त्याचं जीवन जाणून घेण्याची मला जबरदस्त उत्सुकता वाटत होती. पुस्तक वाचतां वाचतां माझ्या मनश्चक्षूंंसमोर मीं नेपोलियनचं चित्र उभं

केलं होतं. नेपोलियन कसा दिसत असेल, कसा लढत असेल हें सार मीं माझ्या डोळ्यांपुढें रंगवलं होतं. एक दिवस मीं माझ्या कमरेला पट्टा बाधला. हातांत लाकडी तलवार घेतली आणि नेपोलियनप्रमाणें सैन्याला हुकूम देत तिसऱ्या मजल्यावरून तळमजल्यापर्यंत जिन्यावरून धडधड धावत सुटलो.

मी सहावीच्या वर्गांत गेलो तेव्हा मिस गोल्डकिस्ट बाई आम्हाला शिकवू लागल्या. एक दिवस त्या आम्हांला वर्गांत म्हणाल्या, “मुलांनो, वाचनाची संवय आपण लावून घेतली पाहिजे. चांगल्या पुस्तकासारखे मित्र या जगांत कुठेहि आढळणार नाहीत. तुम्हीं खूप खूप वाचलं पाहिजे.” शिक्षण हा शब्द मीं प्रथम गोल्डकिस्ट बाईंच्याच तोडून ऐकला. बाई म्हणायच्या, “ज्ञान अफाट आहे. कितीहि शिकत राहिलं तरी ते संपतच नाही.” या वेळी मी अगदीं अधाशासारखा वाचत होतो. इतिहास, चरित्र, प्रवासवर्णन, गोष्टी काही काहीं म्हणून मीं वाचायचं ठेवलं नाहीं. मला आठवतं, चॅम्प्लिनन तयार केलेला तरुणांचा ज्ञानकोश मला फारच आवडला होता. व्यक्ति, स्थळ आणि सर्वसामान्य ज्ञान यांच्याविषयींच्या माहितीचं प्रचंड भांडार या ज्ञानकोशात भरलेलं होतं.

चार्ल्स कॉफिन यांनी लिहिलेले अमेरिकन इतिहासाचे खंड मला फारच आवडले. “थी बॉइज ऑफ सेव्हन्टीसिक्स” हें पुस्तक वाचताना माझी कल्पना स्वैर धावू लागली. अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धातली तीं सारी दृश्ये डोळ्यांसमोर उभीं राहिली.....हा जॉर्ज वॉशिंग्टन. उमद्या घोड्यावर तो बसलेला आहे. त्याच्या घोड्याची फेक सहज आणि खंबीर आहे. त्याच्यामागून खांद्यावर बंदुका घेऊन हे फाटक्या कपड्यातले शिपाई चाललेले आहेत..... हा पॉल रिडिह्यर घोड्यावरून दौडत प्रत्येक शेतकऱ्याच्या घरासमोर थावून ब्रिटिश सैन्य येत असल्याची वर्दी देत आहे.....हा कुरळ्या केसांचा इस्रायल पुट्नेम. त्याच्या शौर्याला तुला नाही. वेढा घालणाऱ्या फ्रेंच सैन्याला त्यानें दे माय धरणी ठाय करून सोडलं.....हा जनरल ग्रीन. गनिमी काव्याबद्दल हा प्रसिद्ध. आपण माघार घेतो आहां असं तो शत्रूला दाखवायचा आणि अचानक त्यांच्यावर तुटून पडून त्यांना नामोहरम करायचा. या साऱ्या वीरांच्या कहाण्या वाचत असता शौर्याच्या भावनेनें माझं मन भरून येई. ब्रिटिशांच्या बाजूनें युद्धाचीं सूत्रे हलवणाऱ्या मुख्य प्रधान लॉर्ड नॉर्थचं वर्णन मीं वाचलं. त्याचं चित्रहि पुस्तकांत दिलेलं होतं. तें पाहत असतांना माझ्या मनांत विचार आला कीं, मीहि याला सहज ओळवूं शकेन. इतिहासांतल्या वीरकथांचं हें पुस्तक सचित्र

होतं. तीं चित्रं कुणीं काढली होतीं हें मला कळलं नाहीं. पण एवढं मात्र खरं कीं, लेखकाइतकंच कौशल्य त्या चित्रकारानें दाखविलं होतं.

अमेरिकन वसाहतवाल्यांचं प्रारंभीचं जीवन चितारणार 'ओल्ड टाइम्स इन द कॉलनीज्' आणि ज्या युरोपातून निर्वासितांचा लोटा अमेरिकेंत आला त्या युरोपातील जुळुमशाही व धार्मिक युद्धे याचं वर्णन करणार 'स्वातंत्र्याची कथा' या कॉफिनच्या पुस्तकांनंतर मीं त्याचं यादवी युद्धावरील "धी बॉइज ऑफ सिक्स्टीवन" आणि इतर दोनतीन पुस्तकं वाचली. खरं म्हणजे या युद्धाच्या वेळीं कॉफिन स्वतः वार्ताहर म्हणून हजर होता. हे युद्ध प्रत्यक्ष पाहून त्यानं हें पुस्तक लिहिलं होतं. "धी बॉइज ऑफ सेव्हन्टीसिक्स" हें पुस्तक चक्षुर्वैसत्यं नव्हतं. पण असं असूनहि तेंच अधिक रंगतदार होतं. एकसष्ट सालचं युद्ध शहात्तर सालच्या युद्धापेक्षा अधिक मोठं होतं; ते कॉफिनने प्रत्यक्ष पाहिलेलं होतं. असं असूनहि त्यावरचं पुस्तक मात्र इतकं फिकट कस झालं? कदाचित् असं असेल कीं, या युद्धाच्या गडबडींत अवलोकनार्थ त्याला मिळावा तितका वेळ मिळाला नसेल. असहि असू शकेल कीं, सैनिकांच्या मागून त्याच्या हालचाली न्याहाळण्याकरता वणवण धावताना कॉफिन इतका वेतागला असेल कीं, प्रत्यक्ष पुस्तक लिहिताना उत्साहाचा लवलेशहि त्याच्यात उरला नसेल. कसहि असो, पुस्तक रगावं तितकं रगलं नाहीं हें खरं.

याच वेळीं आम्ही रहस्यकथाहि वाचू लागलों होतो. वर्गीत गंभीर चेहरे करून हातात भूगोलाच पुस्तक घेऊन आम्ही बसत असूं. पण या भूगोलाच्या पुस्तकांत मात्र एखादी सनसनाटी रहस्यकथा दडलेली असे. काही काळानंतर या रहस्यकथेंतल्या सगळ्या युक्त्या माझ्या ध्यानात आल्या; आणि स्वाभाविकच माझं मन त्यात रमेना. इतिहास किंवा ज्ञानकोश वाचतांना जो आनंद मला मिळायचा तो आनंद देण्यास या रहस्यकथा असमर्थ ठरल्या. याचवेळीं मार्क ट्वेनचीं हकलबेरिफिन आणि टॉम सॉयर हीं पुस्तकं मीं वाचायला घेतलीं. पण या पुस्तकांनीं माझ्या मनाची ध्यावी तशी पकड घेतली नाही. चार्ल्स डिकन्सच्या कादंबऱ्या वाचतानाहि माझं असंच झालं. तीं पुस्तकं वाचण्याचं माझं तें वय नव्हतं हेच खरं.

आमच्या शाळेंत शरीरशास्त्रावर दोन-तीन पुस्तकं होतीं. या पुस्तकांत मद्यपानाच्या दुष्परिणामाचीं वर्णनं करणारीं प्रकरणं होतीं. दारू पिणाऱ्या माणसाच्या पोटाची काय भयानक अवस्था होते हें मीं या पुस्तकांत वाचलं. परंतु मला

मिण्याचं कांहींच कारण नव्हतं. कारण बाबा दारू पीत नसत. दारूच्या गुत्यांत ते कधीच जात नसत. कडाक्याची थंडी पडली की ते घरात एक दारूची बाटली आणून ठेवीत आणि औषध घ्यावं तसं कॉफीच्या कपांत दोन चमचे घालून ते ती घेत. थंडीचा मोसम संपेपर्यंत ही बाटली त्यांना पुरत असे. पुढच्या वर्षी पुन्हा थंडी पडेपर्यंत आमच्या घरांत दारूच्या बाटलीचा प्रवेशहि होत नसे. क्रेन्स आणि होम्स हीं कुटुंबां हि मद्यपान करीत नसत. दारूंत पैसा उधळण्यापेक्षां काहीं उपयोगी वस्तु विकत घेण्यात पैसा खर्च करणं चांगलं असंच त्याचं मत होतं.

दर वर्षी दारूच्या दुष्परिणामावर वक्तृत्वाच्या स्पर्धा होत. मिशन शाळेंत या स्पर्धा होत असत. मिशनच्या रविवारच्या शाळेंत आम्ही खूप मजा करीत असूं. गेल्सबर्गपासून १६ मैलांवर असलेल्या मन्मोथ या गांवीं एका परिषदेंत आम्ही मिशनतर्फे एक कार्यक्रम सादर केला होता. मी त्यात एक गाणं म्हटल आणि एका छोट्या नाटिकेंत भटक्याचं काम केलं होतं. आजूबाजूचीं शंभर-दीडशे मुल या मद्यनिषेधाच्या स्पर्धेंत भाग घेत. स्पर्धा चालू असत तेव्हा शाळेंतल वातावरण गजबजून गेलेलं असे. स्पर्धेंत जो पहिला येईल त्याला 'डिमोरेस्ट रौप्यपदक' मिळत असे. डिमोरेस्ट हा एक श्रीमंत मनुष्य होता. तो एक स्त्रियांचं मासिक चालवीत असे. हें मासिक खूप लोकप्रिय होत. त्यात त्यानें पुष्कळ पैसा मिळविला. डिमोरेस्ट निर्व्यसनी होता. मद्याच्या थेंबालाहि त्यानें कधी स्पर्श केलेला नव्हता. अमेरिकेंतले सर्व दारूचे गुत्ते बंद व्हावेत अशी त्याची इच्छा होती. दारूच्या दुष्परिणामावर तोच वक्तृत्वस्पर्धा घडवून आणीत असे. त्यानेंच आपल्या नावाच चादीचं पदक ठेवलं होतं. वक्तृत्वस्पर्धेंत जे विद्यार्थी भाग घेत त्याच्याकडे तो या विषयावरचं एकेक पुस्तक पाठवीत असे. या पुस्तकातले हवेत ते उतारे निवडून विद्यार्थ्यांनीं पाठ करायचे आणि ही पाठ केलेली भाषण वक्तृत्वस्पर्धेंत म्हणून दाखवायचीं. मी या पुस्तकांतला एक छोट्यासा उतारा निवडला होता. या उताऱ्याच्या शेवटीं 'जग झपाट्यानं बदलतं आहे' अस एक वाक्य होतं. मला हें वाक्य फार आवडलं आणि वक्तृत्वाच्या दृष्टीनं मोठं महत्त्वाचं हि वाटलं. माझ्या मनाशींच हें वाक्य कसं म्हणायच याच्या मीं अनेक तालमी केल्या. हें वाक्य हळू, सावकाश म्हणायचं कीं अंधारांत बंदुकीची गोळी थाडकन् उडवावी तसं झपाटल्या वेगानं म्हणायचं याचा मीं खूप विचार केला. निश्चित असं कांहीं ठरवूं शकलो नाहीं.

या स्पर्धेच्या कल्पनेनं आम्हां मुलांचीं मनं भारून गेलेलीं असत. ज्यांना पहिलं

बक्षीस म्हणून पूर्वी चांदीची पदक मिळालेली असत त्यांची एक निराळी स्पर्धा होई; आणि त्यांच्यात जो पहिला नंबर मिळवील त्याला सोन्याचं पदक मिळे. त्यानंतर ज्यांना सोन्याची पदक मिळालेली असत त्यांची एक खास स्पर्धा होई आणि पहिला येणाऱ्याला हिऱ्याचं पदक मिळे. हे हिऱ्याचं पदक मिळवणं बहुमानाच समजलं जाई.

स्पर्धेची तारीख आली. स्पर्धा रात्री व्हायच्या होत्या. मिशन शाळेच्या आवारांत श्रोत्यांची खूप गर्दी जमली. स्पर्धेत भाग घेणारीं आम्ही मुलं एका मोठ्या व्यासपीठावर ओळीन बसलों होतो. आमच्यासमोर बसलेला प्रचंड श्रोतृसमुदाय आमच्याकडे पाहत होता आणि आम्ही त्यांच्याकडे पाहत होतो. दोघेहि एकमेकातले ओळखीचे चेहरे हेरीत होते. श्रोत्यातले लोक व्यासपीठावर एखादा ओळखीचा चेहरा दिसला कीं स्मित करीत. परंतु आम्ही मात्र श्रोत्यांत ओळखीचा चेहरा दिसला तरीहि गंभीर चेहरे करून बसत असूं. स्पर्धेत भाग घेणारे आम्ही विद्यार्थी होतो ! व्यासपीठावर बसून श्रोत्यांकडे पाहून स्मित करणं हे स्पर्धकांना शोभणार नाही असं आमचं मत होतं.

एकेक मुलगा आणि मुलगी क्रमाक्रमाने उठून आपापली भाषणं करून जाऊं लागली. बऱ्याच वेळाने माझं नांव आलं. मी व्यासपीठाच्या मध्यभागी जाऊन उभा राहिलों. इतर विद्यार्थी जेवढं बोलले तेवढं तरी आपण न विसरतां, न अडखळतां बोललं पाहिजे असं मी माझ्या मनाला बजावून ठेवलं होतं. माझ्या भाषणातलं पहिलं वाक्य मीं ठणकावून उच्चारलं; आणि त्या वाक्याचा श्रोत्यांवर कसा काय परिणाम झाला हे पाहूं लागलो. माझं भाषण अध्यावर आलं आणि माझ्या वक्तृत्वाची गाडी अचानक थांबली. पुढचं वाक्य काय तेंच मला कांहीं केल्या आठवेना. माझ्या मनाने खूप धडपड केली. शेवटीं एकदां माझ्या नशिबानं विस्मृतीत गडप होऊं पाहणारं तें वाक्य माझ्या हातीं लागलं. त्या वाक्यापासून मी सणाणत पुढें गेलों आणि शेवटच्या वाक्यापर्यंत येऊन ठेपलो. 'हे जग झपाट्यानं बदलतं आहे' हेंच ते शेवटचं वाक्य होतं. बंदुकीची गोळी ठोऽऽदिशीं उडवावी तसंच मी तें वाक्य झाडलं. श्रोत्यांत एकदम हशा पिकला.

स्पर्धेच्या निकालासाठीं आम्हांला फार काळ थांबावं लागलं नाही. कांहीं वेळ आपापसांत चर्चा करून परीक्षकांनीं निकाल निश्चित केला. माझं भाषण चांगलं झालेलं नाही याविषयी मला खात्री होती. त्यामुळें कुणाला बक्षीस मिळतं याविषयी फारशी उत्सुकता कांहीं माझ्या मनांत नव्हती. परंतु पहिल्या बक्षिसाचं

नांव जेव्हां परीक्षकांनीं जाहीर केलं तेव्हां माझं मन अभिमानानें थरारून गेलं. परीक्षक उठून म्हणाले होते, “पहिल्या बक्षिसाच चांदीच पदक मेरी सॅडबर्ग या विद्यार्थिनीला देण्यात आम्हाला आनंद होत आहे.”

दरवर्षी हॉस्टेटरची सचित्र अमेरिकन दैनंदिनी आमच्या घरीं आम्हां मुलाना मिळत असे. अर्धी दैनंदिनी हॉस्टेटरनें बनवलेल्या औषधाच्या शिफारशीनें भरलेली असे. शिवाय सर्व तन्हेच्या माहितीची खिचडी असे. पोटात दुखू लागल तर कोणतीं औषधं घ्यावीं, फोड आले किंवा खरचटलं तर काय करावं; बोट सुजल तर त्यातून आंगठी बाहेर कशी काढावी, गजलेला खिळा पायात गेला तर कोणते औषधोपचार करावे इथपासून तो थेट सकाळसंध्याकाळ उगवणारे तारे, भरती-ओहोटी, ग्रहणें, पृथ्वीची गती, विनोदी चुटके आणि सुभाषित इथपर्यंत सारा मालमसाला या वार्षिक डायरीत असे. आम्ही भावंडं स्वयंपाकखोलीत बसून ही डायरी मोठ्यानं वाचीत असूं. त्यातले विनोदी चुटके वाचून मोठमोठ्यानें हसत असूं. त्यांतल्या सुभाषिताच्या अर्थावर चर्चा करीत असूं. ही डायरी वाचीत असताना, हसत खेळत या चर्चा करीत असताना आम्हाला शिक्षण मिळत आहे याची आम्हालाच जाणीवच नव्हती. नव्या नव्या गोष्टी आम्हाला शिकायच्या होत्या. आम्ही आपले वाचीत होतो—हाताला मिळेल ते वाचीत होतो.

चरित्रं वाचणं मला फार आवडायचं. माझ्या मालकीचं असं चरित्राचं पहिलं पुस्तक मी एकदा फिरायला जात असताना मला फुटपाथवर आढळल. त्याचे कोपरे कुरतडलेले होते. पावसात मिजल्यामुळें त्याच्यावर धुळीचे थर जमले होते. मी त्याच्यावरची धूळ झटकून टाकली. माझ्या कोटाच्या खिशात राहील एवढंच ते पुस्तक होतं. घरीं येऊन मीं फुटपट्टीनें ते पुस्तक मापून पाहिलं. तें पुस्तक पावणेतीन इंच लांब आणि दीड इंच रुंद होतं. मुखपृष्ठावर गणवेश घातलेलं सैन्याधिकार्याचं चित्र होतं. पुस्तकाचं नाव होतं ‘पी. टी. ब्यूरगार्ड याचा छोटासा इतिहास’. पुस्तकाला सुकक छपाईचीं एकूण तेरा पानं होतीं. शेवटच्या पानावर आतल्या बाजूला त्याच माल्लेतल्या पन्नास पुस्तकांची यादी होती. इतर कांहीं पुस्तक आगामी या सदराखाली होती. या यादीच्या खाली एक टीप दिलेली होती. त्यात असं म्हटलं होतं कीं ड्यूक सिगारेटचं पाकीट जो घेईल त्याला त्या पाकिटाबरोबर एकएक पुस्तक फुकट मिळेल.

इतिहासाच्या या पुस्तकांनीं माझे सर्व खिसे भरून टाकण्याची माझी इच्छा होती. परंतु दहा सेंट्सचं ड्यूक सिगारेटचं पाकीट घ्यावं तेव्हांच तें पुस्तक

मिळणार ! आतां कसं करायचं ? सिगारेट ओढण फार वाईट असंच आम्हां मुलांना सांगण्यांत आलं होतं. चागलीं माणसं सिगारेट ओढीत नाहीत असंच आम्ही मुलं मानीत असूं. शरीरशास्त्राच्या पुस्तकांत सिगारेट ओढण्याचे दुष्परिणाम कोणते याची यादी आम्हीं वाचली. आम्हाला माहीत होत कीं तंबाखूंत निकोटिन नावाचं विष असतं. सिगारेट ओढल्या कीं हें विषारी निकोटिन श्वासाबरोबर थेट तुमच्या फुफ्फुसांत जात. त्यामुळे क्षयरोग जडण्याचीहि भीति असते. सिगारेट ओढल्यामुळं दम खुंटतो आणि उत्तम रीतीनं खेळ खेळणं अशक्य होऊन बसतं. बाप रे ! अशा परिस्थितींत इतिहासाच्या पुस्तकासाठीं ड्यूक सिगारेटचं पाकीट कोण घेणार होत ? मोठेपणीं आम्ही एका निकेलला मिळणारे पाच चिरूट घेऊन जेव्हां ओढूं लागलो तेव्हा आम्हाला मनातून वाटत होतं की आता आम्ही प्रौढ माणस झालो. बघू तरी धूम्रपानाचा काय परिणाम होतो तो !!

इतिहासाचीं हीं पुस्तकं मिळवायचं माझ्या मनानं घेतलं. ओळखीच्या लोकांच्या घरीं जाऊन ड्यूक सिगारेट कोण ओढतात हें मी पाहूं लागलो. ड्यूक सिगारेट ओढणारीं तीन माणस मला आढळली. त्यांपैकीं एकजण हीं इतिहासाचीं पुस्तकं स्वतःसाठीच जमवीत असे. बाकीच्या दोघांनीं मात्र इतिहासाचीं हीं पुस्तकं जमवून मला देण्याचं कबूल केलं. काही काळानंतर माझ्याकडे बरींच पुस्तक जमली.

पुस्तकाच्या या यादीत जॉन एरिक्सन याचं चरित्र होतं. तो स्वीडिश होता. युद्धात उत्तरेला विजय मिळावा म्हणून त्यानें खूपच मदत केली होती. एरिक्सनच हें चरित्र मिळविण्यासाठी मी खूप प्रयत्न केला, पण मला यश आलं नाही. एके दिवशी एका स्वीडिश मुलानं मला हवं असलेलं ते पुस्तक हसत हसत आपल्या खाशेल्या काढून दाखविलं. मला ते पुस्तक हवं आहे हें त्याला माहीत होतं. मीं गयाबया करून ते पुस्तक त्याच्याकडे मागितलं. एका पेनीपासून एका निकेलपर्यंत पैसे द्यायला मी तयार झालो. पण पुस्तक देणं तर दूरच, मला तो तें पुस्तक हातांतहि घेऊं देईना. पण मग मीं एक युक्ति केली. माझ्याकडे सारा ब्रॅनहार्ट हिचं चरित्र होत. त्या मुलानं असं ऐकलं होतं कीं ही बाई आपल्या झोपण्याच्या खोलीत एक शवपेटिका ठेवते आणि विश्रांतीसाठीं म्हणून तिच्यातच झोपते. मीं त्याला हें पुस्तक दाखविलं. तेव्हां त्या मुलाचे डोळे कुतूहलाने चमकले आणि तो आनंदाने ओरडला, “अरे बाप रे ! मला दे ना हें पुस्तक.” मग मीं

सौदा केला. एरिक्सनचं मला हवं असलेलं चरित्र मी त्याच्याकडून या पुस्तकाच्या बदली मागून घेतल. तो सौदा त्या मुलाला पटला; परंतु आपल्या आईबापांना विचारल्याशिवाय तो मला काहीं पुस्तक द्यायला तयार होईना. दुसरे दिवशीं आपल्या आईबापांना विचारून तो आला. एरिक्सनचं चरित्र मुळींच देऊं नकोस असं त्यानीं त्याला सांगितलं होतं, त्यामुळं वाचून झाल्यावर मला तें पुस्तक परत देण भाग होतं. सारा बर्न हार्टच्या पुस्तकाच्या मोबदल्यांत एरिक्सनच पुस्तक मिळविण्याचा माझा घाट अखेर फसलाच.

हळूहळू माझं हे खिशांतल वाचनालय वाढूं लागलं. डाव्या बाजूच्या खिशांत चार आणि उजव्या खिशांत चार अशीं आठ आठ पुस्तकं घेऊन मी ऐटीनं हिंडू लागलो. तीं पुस्तक माझ्या मालकीची होतीं. शाळेच्या लायब्ररींतून पुस्तकं वाचायला आणली कीं तीं परत द्यावी लागत. पण हीं पुस्तकं मात्र मी कुणालाच परत देणार नव्हतो.....तीं माझीं होतीं.

त्या दिवशीं मगळवार होता. सकाळीं आई तळघरातली फरशी धूत बसली होती. इतक्यात एक झकपक कपडे केलेला माणूस तिला भेटायला आला. हातातलं काम तिनं तसंच बाजूला टाकलं आणि ती त्याच बोलणं ऐकू लागली. तो मनुष्य तिला काहीं पुस्तकाचे नमुने दाखवीत होता. पूर्ण पुस्तकं त्याच्याकडे नव्हतीं. पण मुखपृष्ठ आणि नमुन्यादाखल काहीं पानें त्यानें आपल्याबरोबर आणली होतीं. मूळ पुस्तक त्यानें आणलेल्या नमुन्याच्या पानापेक्षां पांच पटीनें मोठं होतं. नमुन्याचीं तीं पानं पाहताना माझ्या आईचा चेहरा आणि डोळे उजळलेले दिसले. तो मनुष्य तिला सागत होता, “हें पाहा, शिक्षण हेंच मुलाच्या जीवनात अत्यंत महत्वाचं असतं. हें शिक्षण कसं मिळवणार? त्यासाठीं पुस्तकं वाचली पाहिजेत—चांगली चांगली पुस्तकं वाचलीं पाहिजेत. आतां समजा, तुमच्या घरीं हा जगांतल्या माहितीचं भांडार असलेला ज्ञानकोश आहे. स्वाभाविकच तुमचीं मुलं तो वाचूं लागतात; आणि त्याच्या ज्ञानात भर पडत जाते. तुमचीं मुल मोठीं होऊन जेव्हा जगात जातील तेव्हा हें ज्ञानच त्यांना तारील. ज्याचं ज्ञान मोठ तो माणूस मोठा.” तो माणूस बोलत होता आणि माझी आई थक होऊन ऐकत होती. शिक्षणाविषयीं आणि ज्ञानाविषयीं माझ्या आईचं देखील तेंच मत होतं. तो मनुष्य जणू तिच मनोगतच बोलून दाखवीत होता. बाबा तिथं असते तर पुस्तकांचे हे लाड पाहून ते कुरकुरले असते, त्यांनीं कपाळाला आठ्या घातल्या असल्या. पण माझ्या आईचं तसं नव्हतं. पुस्तकांचं महत्त्व तिच्या मनाला पटलेलं होत.

त्या माणसानें दाखविलेलीं पुस्तकाचीं पान तिनें एकदां चाळून पाहिलीं आणि प्रभार्यक नजरेनें तिनें माझ्याकडे पाहिलें. तिचे डोळे जणूं विचारीत होते, “हवीं आहेत ना तुला हीं पुस्तकं ?” मला शक्य होतं तितक्या प्रकारांनीं मीं तिला माझा होकार दर्शविला. त्या माणसाजवळ आपली पुस्तकाची मागणी तिनें नोंदविली. ठरलेल्या तारखेला तो मनुष्य नवा ज्ञानकोश घेऊन आला. तोपर्यंत माझ्या आईनें त्या पुस्तकाची पंचाहत्तर सेंट्स किंमत जमवून ठेविली होती.

माझ्या बाबांनीं हा ज्ञानकोश पाहिला तेव्हा ते म्हणाले, “पाण्यांत गेले पैसे. हीं पुस्तकं आणखी घरांत कशाला ? पोरांना शाळेंत मिळतंय तें शिक्षण काय थोडें झालें ?” पुस्तकाचा तो एजंट पुन्हा जेव्हा घरीं आला तेव्हा मात्र माझ्या बाबांनीं खूपच आरडाओरडा केला. त्या पुस्तकविक्रेत्यानें या वेळीं ‘जगाचा इतिहास’ हें पुस्तक आणलें होतं. पहिल्या ज्ञानकोशापेक्षां हें पुस्तक तिप्पट मोठे होतं. त्या पुस्तकात खूप चित्रं होती. जगाच्या इतिहासाची माहिती देतांना, जगात झालेल्या महत्त्वाच्या युद्धाची तपशीलवार वार्ता कटाक्षानें देण्यांत आली होती. माझे बाबा पहिलें पुस्तक आईनें घेतलें तेव्हा चिडले होते : त्यामुळें या वेळीं हें पुस्तक घ्यायला माझी आई थोडीशी कचरत होती. पण मीं हें पुस्तक पाहिलें तेव्हां माझ्या आनंदाला सीमाच उरली नाहीं. मला हें पुस्तक हवंच असा मी तिच्याजवळ हट्ट धरून बसलों. शेवटी पुस्तक घ्यायला ती तयार झाली. पुस्तकाची किंमत दीड डॉलर होती : म्हणजे माझ्या बाबांच्या एका दिवसाच्या पगारापेक्षांहि ती अधिक होती. दोन आठवड्यांनीं ते पुस्तक घेऊन तो माणूस आला तेव्हा माझ्या आईनें पैसे तयार ठेवले होते. दीड डॉलर देऊन तें पुस्तक घेतलें हे जेव्हां माझ्या बाबांना कळलें तेव्हां तर त्यांनीं घरच डोक्यावर घेतलें. पुन्हा जर आम्हीं पुस्तकं विकत घेतली असतीं तर त्यांनीं काय केलें असतं देव जाणे ! त्या दिवसापासून त्या पुस्तकविक्रेत्याचें आमच्या घरीं येणं बंद झालें.

मी पुस्तक वाचू लागलों कीं माझ्या उज्ज्वल भविष्यकाळाचीं चित्रं माझ्या आईच्या डोळ्यांसमोर तरळू लागत. आणि तिचा चेहरा उजळून निघे. बाबा मात्र वैतागून म्हणत, “शाली, काय मिळणार आहे तुला ते पुस्तक वाचून, अं !” त्याच्या या प्रभाला माझ्यापाशी उत्तर नव्हतं. त्याचें हें बोलणें मला मुळींच आवडत नसे. पण कधीं कधीं वाटायचें कीं छातीवर कर्जाचें ओझं असल्यामुळें तर ते असं बोलत नसावे ना ?

ग्रामर स्कूलमध्ये माझें नांव घातलें तेव्हा आपण आतां मोठे झालो आहोत

असं मला वाटू लागलं. शाळेंत जाण्यायेण्यासाठीं मला दिवसाकांठीं दोनअडीच मैल चालावं लागे. शहरातल्या सर्व भागातलीं मुलं या शाळेंत येत. अनेक नव्या नव्या ओळखी होत. चागल्या चागल्या घराण्यातलीं मुलं आणि मुली या शाळेंत शिकत होती. गावाच्या चवाठथापासून एका चौकाच्या अंतरावर आमची ही नवी शाळा होती. चौक आणि शाळा याच्यामध्ये पहिलं जुनं चर्च होत. वसाहत करून राहण्यासाठीं प्रथम आलेल्या माणसांनीं चाळीस वर्षापूर्वीं हें चर्च बाधल होतं. शाळेच्या पलीकडच्या रस्त्यावर हेन्री सॅन्डर्सन याचं दुमजली घर होतं. सॅन्डर्सननी लाबलचक शुभ्र दाढी ठेवलेली होती. त्याचा चेहरा शात असे. अठराशें अष्टावन्न साली—म्हणजे ज्या वर्षी अब्राहम लिंकन आणि डगलस यांच्यात वाग्युद्ध झालं त्या वर्षी—सॅन्डर्सन गेल्सबर्गचे मेयर होते. मला कुणींतरी सांगितल होतं कीं सॅन्डर्सननीं अब्राहम लिंकनला आपल्या घरीं नेऊन त्याचा पाहुणचार केला होता. लिंकनला आघोळीसाठीं त्यानी गरमगरम पाणी आणि स्वच्छ टॉवेल दिला होता.

मी आठवींत गेलो तेव्हा आमच्या वर्गाला मिस् फ्रॅन्सिस हेग नावाच्या बाई शिकवायला आल्या. ती खूप वाचन करायची; पुस्तकावर तिचं अपार प्रेम होत. एखादं पुस्तक ती शिकवीत असो किंवा नसो, मोठ्या उत्साहानं ती त्याच्याविषयी बोलायची. सर्व युरोपचा तिनें प्रवास केला होता. इतिहासाविषयी ती बोलू लागली, शहराविषयी माहिती सांगू लागली कीं त्या सान्या गोष्टी जिवंत होऊन आमच्या डोळ्यासमोर उभ्या राहत. अमेरिकेचा इतिहास तिनें आम्हांला शिकविला त्यावेळीं पहिल्याप्रथमच मला माझ्या देशाचा इतिहास कळला. इतिहासाचं हें पुस्तक शैलीच्या दृष्टीनें जडच होतं; परंतु अमेरिकेच्या इतिहासाकडे पाहण्याची नवी दृष्टि मला या पुस्तकानें दिली. मिस् फ्रान्सिस हा इतिहास शिकवीत असताना त्यात विलक्षण रंग भरायची.

मिस् फ्रान्सिसचा तास संपला कीं तिनें सांगितलेली माहिती, विचार माझ्या मनात घोळत राहायचे. शिक्षण म्हणजे काय, हे नेमकं मला माहित नव्हतं; पण मला सारख वाटायचं कीं खरं शिक्षण म्हणजे जें काहीं असेल ते मिस् फ्रान्सिस-च्याच तासाला मला मिळतं. त्याच्यानंतर पुढील वर्षांत मला सारखं वाटायचं कीं खरं शिक्षण मिळाल तें शाळेबाहेरच मिळाल. अनेक पुस्तकं, वर्तमानपत्रं, मासिक मी वाचलीं; वेगवेगळ्या तऱ्हाच्या माणसांना वागताना बोलताना मी पाहिल. शाळेच्या चार भितींपलीकडच्या या जगानं मला खूप शिकवलं.

खेळांचे दिवस

बेरीन स्टीटवरच्या लाकडी फुटपाथवर, तसंच, हा फुटपाथ आणि त्याच्यापलिकडे असलेलं गटार याच्यामधल्या गवतावर आम्ही नानातऱ्हेचे खेळ खेळत असू. वेसबॉल, धावाधावी, सुईदोन्याची शर्यत, भोवरा फिरविणें असे अनेक खेळ अजूनहि मला आठवतात. दर वर्षी नॉक्स आणि लोन्गवूड कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांच्या क्रीडा-स्पर्धा होत असत. त्या स्पर्धा पाहिल्या कीं आम्हांलाहि स्फूर्ति यायची. आणि मग बेरीन स्टीटवर उन्हाळ्यांतल्या त्या तापलेल्या धुळींत अनवाणी पायांनीं आमच्या खेळाच्या स्पर्धा सुरू व्हायच्या. एका मुलाकडे अडीच डॉलर किमतीचं वॉटरबेरी कंपनीचं घड्याळ होतं. पन्नास यार्ड आणि शंभर यार्ड हें अंतर आम्ही किती सेकंदांत धावूं शकतो हे या घड्याळाच्या साहाय्याने आम्ही पाहत असू. कॉलेजमधल्या विद्यार्थ्यांपेक्षां थोडेच सेकंद आम्हाला अधिक वेळ लागत असे. शंभर यार्ड धावण्याचा जागतिक विक्रम किती सेकंदांचा आहे हेहि आम्हांला ठाऊक होत. या जागतिक विक्रमापेक्षां सहाच सेकंद आम्हाला अधिक वेळ लागत असे. लांब उड्या आणि उंच उड्या याच्या बाबतींत तर कॉलेज विद्यार्थ्यांच्या अगदीं जवळजवळ आम्ही असू. कॉलेज विद्यार्थी जे जे खेळ खेळत ते ते आम्ही खेळत असूं; फक्त पोलजम्प आम्हाला जमत नसे. आमची एक मैल धावण्याची शर्यत संध्याकाळी व्हायची. या शर्यतींत मात्र आम्ही कुणाचाहि विक्रम मोडण्याचा प्रयत्न करीत नसूं. आमच्यातच ती स्पर्धा व्हायची. आम्ही आपापसांत म्हणूं कीं एक मैलाची शर्यत धावायला सुरुवात केली कीं प्रथम दमायला होतं; परंतु हा दम खाऊन पुन्हा जर नेटानें धावायला सुरुवात केली तर हा एक मैल सहज पुरा करता येतो.

आमच्या घरासमोरच्या रस्त्याच्या पलीकडे एक दुमजली लाकडी घर होतं. या घराभोवतीं छोटंसं अंगण होत. या घरासमोर असलेल्या रस्त्यावर आम्ही मुलं वेसबॉल खेळत असूं. या घराच्या व्हराड्यात झुलती खुर्ची टाकून एक बुटकीशी म्हातारी बाई बसायची. तिचे केस पादरे शुभ्र होते. मला या बाईविषयी थोडी

माहिती होती. तिचा भूतकाळ डोळे दिपवणारा नसला तरी तो खासच अभिमानास्पद होता. ती बाई प्रसिद्ध होती असं म्हटलं तरी चाललं असतं. लक्षावधि मुलांनी आपल्या क्रमिक पुस्तकातून तिचं लिहिलेल्या कवितांच्या ओळी पाठ केलेल्या होत्या. त्या काळातल्या इंग्रजी कवितात तिच्या एका कवितेइतकी दुसरी कुठली कविता गाजली असेल, लोकांच्या ओठावर खेळली असेल असं मला वाटत नाही. तिची ती कविता अशी होती.

पाण्याचे इवले थेंब
कण मातीचेहि लहान
निर्मिती महासागर अन्
निर्मिती प्रदंश महान्
सकृत्यें इवलीं इवलीं
अन् एक शब्द प्रेमाचा
जापुलिया अस्तित्वानें
बनविती स्वर्ग पृथ्वीचा

या बाईचं नांव होतं जुलिया कार्नी. फ्लेचर आणि जेम्स हे तिचे दोन मुलगे लोन्गवूड कॉलेजचे पदवीधर होते. ते विश्वबन्धुत्ववादी होते. फ्लेचर तर दोन-तीन वेळां गेल्सबर्गचा मेयरहि झाला होता. ती वृद्ध कवयित्री आपल्या झुलत्या खुर्चीवर बसून कसल्यातरी विचारांत गढून गेलेली असायची. अशा वेळी ती शांति आणि विश्रान्ति याची प्रतिमा भासायची. तिच्या घरासमोरच्या मैदानात आम्ही खेळताना मारलेल्या आरोळ्या हवेंत घुमत असायच्या. 'फेक, तो बॉल, फेक' 'जोरानें धाव', 'मॅकगिन्टी गेल समुद्राच्या तळाशी'.....पण आमच्या या आरोळ्यांनीं ती जराहि विचलित होत नसे. खेळणाऱ्या आम्हा मुलाना जराहि त्रास न देणारी ही वृद्ध स्त्री आम्हाला फार आवडायची. खरं म्हणजे आमच्या शिक्षकांनीं आम्हाला तिच्याविषयीं माहिती सांगायला हवी होती. वर्तमानपत्रांतून तिच्यावर लेख लिहायला हवे होते. अमेरिकन साहित्याच्या इतिहासांत तिच्याविषयीं असं लिहिता आलं असत कीं, 'तिच मुलावर खूप प्रेम होतं. तिचं मुलांसाठीं कविता लिहिल्या. आपल्या कविता मुलाना आवडतील असा तिचा विश्वास होता.'

दिवेलगणीची वेळ झाली कीं रस्त्यावरचे गॅसचे दिवे लावायला एक माणूस

यायचा. खेळ थांबवून आम्ही त्याच्या मागोमाग हिंडत असं. त्याच्याजवळ एक लहानशी शिडी असायची. दिव्याच्या खात्राला ओठंगून ती शिडी तो उभी करायचा; आणि तिच्यावर चढून काचेच्या त्या दिव्याचं तें छोटस दार उघडायचा. दार उघडून झालं कीं गॅस सुरू करून हातातील पेटत्या काडीनें तो दिवा शिल्लगवायचा. दिवा पेटला कीं शिडीवरून खालीं उतरून पुढचा दिवा पेटविण्यासाठीं जायचा. काही काळानंतर रस्त्यावरचे हे गॅसचे दिवे जाऊन त्याच्या जागीं विजेचे दिवे आले. हे विजेचे दिवे इतक्या उंचावर लावलेले होते कीं गवताच्या गाडीवर बसलेला मनुष्य उभा राहिला असता तरीहि त्याचा हात या दिव्याना लागला नसता. विजेचे दिवे आले तेव्हा हातात शिडी घेऊन गॅसचे दिवे पेटवीत जाणारा तो माणूस आम्हांला कधींच दिसला नाही. त्यामुळें आम्हाला चुकल्याचुकल्यासारखं वाटे.

विजेच्या दिव्याचा झगझगीत प्रकाश रस्त्यावर पडायचा. आम्ही मुलं त्यामुळें रात्रीच्या वेळींहि रस्त्यावर खेळायला जाऊं लागले. दिवसाहि हुंदडायचं आणि रात्रि खेळून काढायची असा आमचा क्रम सुरू झाला. त्यामुळें आमच्या आई-बापांच्या मागे नव्या कटकटी लागल्या. खेळ सुरू झाले की दिवसासारखाच आमचा प्रचंड आरडाओरडा सुरू होई. खेळांत जे जिकत ते हरलेल्यांची हुयोंऽऽ करण्यासाठीं आरडाओरडा करीत; आणि जे हरत ते चिड्डन आरडाओरडा करीत. दिवसभर काम करून दमलेले कामगार आपापल्या घरीं झोपण्याच्या तयारीत असत; परंतु आमच्या या आरडाओरडीमुळें त्यांचा डोळा लागेल तर शपथ ! मधूनच उठून ते खिडकींत येत आणि आम्हाला शिव्या हासडीत. पण त्यामुळें आमचा जल्लोष यत्किंचित्हि कमी होत नसे.

एकदा अशीच झोपमोड झालेला एक कामगार संतापून आपल्या घराच्या खिडकींत येऊन उभा राहिला. एकाद्या मोठ्या मॅचमधल्या अंपायरसारखा त्याचा भसाडा आवाज होता. रागानें हातवारे करीत तो ओरडला, 'पोरच्यानो, आरडाओरड थांबवितां कीं पोलिसाना आणू बोलवून ?' त्याच्या या दमदाटीमुळें आमचा गलका क्षणभर एकदम शांत झाला. आम्ही जमिनीवर बसलो आणि हलक्या आवाजात कुजबुज करूं लागलों. एकजण म्हणाला, "तुला खरच वाटतं का रे तो पोलिसाना बोलवून आणील असं ?"

दुसरा म्हणाला, "अरे जा, आम्ही स्वतंत्र राष्ट्रांतले नागरिक आहोंत. बोंबाबोंब करणं हा आमचा न्यायसिद्ध अधिकार आहे !"

“नको रे बाबा, पोलिसाच्या मोटारींत बसून जायची आपली नाही बुवा तयारी !” इतक्यात बाजूच्या घरातून तरातरा चालत एक बाई आली. तिचा मुलगा आमच्याबरोबर खेळत होता. तिने त्याला बरोबर हुडकून काढला. त्याचा कान धरून ती त्याला ओढीत घरी घेऊन गेली. त्यावेळी त्या पोराचा चेहरा भेदरलेल्या बकरीसारखा दिसत होता. इतक्यात एकदोन पोराचे बापहि घरातून बाहेर आले. त्यांनी आपापल्या पोराच्या बकोट्यांना धरून खाटीकखान्यात बकऱ्या नेतात तसे त्यांना ओढून नेले. मी आणि मार्ट घरी पळालो. नऊ वाजेपर्यंत आम्ही जर घरी गेलो नसतो तर आम्हाला चागलाच दम मिळाला असता !

दुसऱ्या दिवशी पुन्हा ये रे माझ्या मागल्या ! रात्री पुन्हा आम्ही खेळायला गेलो, आणि एवढ्या मोठ्याने आरडाओरड करायला सुरुवात केली की एक चौकपर्यंत आमचा आवाज ऐकू आला असता. आदल्या रात्री त्या संतप्त कामगाराने पोलिसांना बोलावण्याची धमकी दिलीच होती. तसेच झाले. गस्त घालणाऱ्या पोलिसाची मोटार आमच्या रोखाने येऊ लागली. पोलिस व्हॅन थांबण्यापूर्वीच पाचसहा पोरांनी पळ काढला. पाचसहा मुले मात्र तशीच उभी राहिली. आम्ही पळूनहि जाणार नव्हतो किवा आम्ही भ्यालो आहोत असहि दाखविणार नव्हतो. एकमेकांना खेडून आम्ही उभे राहिलो. इतक्यात पोलिसाची मोटार येऊन आमच्यासमोर थडकली. दोन पोलिस खाली उतरले. त्या दोघांपैकी एकाचे नाव होतं फ्रँक पिटर्सन. त्याचे वजन होतं दोनशेवीस पौंड. तो जवळ येताना एखादी प्रचंड युद्धनौकाच आमच्यावर चालून येते आहे असा आम्हाला भास झाला. पिटर्सन आम्हाला चागलंच खडसावणार अस आम्हाला वाटलं होतं. परंतु तो जवळ आला आणि आम्हाला विश्वासात घेतल्याप्रमाणे अत्यंत मृदु आवाजात म्हणाला, ‘हें पाहा मुलानो, तुमच्या या खेळामुळे तुम्ही आजूबाजूच्या लोकांची झोपमोड करता हें कसं कळत नाही तुम्हाला ?’ त्या शांतपणे विचारलेल्या रास्त प्रश्नाला आम्ही दुसरे काय उत्तर देणार होतो ? आमच्यापैकी एकजण म्हणाला, ‘खरं आहे.’ दुसरा म्हणाला, ‘नाही हो, आम्ही आपली जरा गमत करीत होतो.’ पिटर्सन मघाच्याच शांत आवाजात म्हणाला, ‘पण दुसऱ्यांची झोपमोड न करतां तुम्हांला खेळता नाही का यायच ?’

आम्हां मुलांना पिटर्सन हा पोलिस मनापासून आवडला. आम्हांला वाटलं होतं की तो आम्हांला मोटारीत कोबून चौकीवर घेऊन जाईल. पण तसे काहीच झालं नाही. आम्ही नम्रपणे त्याला म्हणालो की, आजूबाजूच्या लोकांना मुळीच

वास न देतां आम्ही खेळूं. पिटर्सन मोटारीत जाऊन बसण्यापूर्वी आमच्या नजरेला नजर मिडवून म्हणाला, 'हैं पाहा मुलांनो, आरडाओरड न करता खेळूं असं वचन देतां आहात तुम्ही मला. तुमचं वचन तुम्ही पाळल नाही तर आम्हाला कडक धोरण स्वीकारावं लागेल.' त्याचा मृदु स्वर क्षणभर करडा झाला. तो पुढें म्हणाला, 'ध्यानांत ठेवा. तुमच्यासारख्या मुलांना अटक करण्याची काही आमची इच्छा नाही. पण तुम्ही नीट वागला नाहीत तर नाइलाजांनं तुम्हाला अटक करणं भाग पडेल.' अटक करणं हा शब्द ऐकताच आमची घाबरगुंडी उडाली. पोलिसांनीं अटक केली म्हणजे आम्ही गुन्हेगार ठरणार ! आणि एकदा गुन्हेगार ठरलों कीं सगळंच संपलं कीं !

पोलिसाची मोटर निघून गेली. ती दूरवर गेली तसे आम्ही गवतावर बसलों आणि हलक्या आवाजात आपापसांत बोलूं लागलो. आम्ही सर्वांनीं ठरवलं कीं जें कांहीं खेळायचं असेल जें आरडाओरड न करतां खेळायचं. परंतु आदल्या रात्रीं बोंबाबोंब करण्याच्या न्याय्य हक्काची भाषा बोलणाऱ्या त्या मुलाला मात्र आमचा हा ठराव मुळीच पसंत पडला नाही. आरडाओरड करण्याचा आपला अधिकार कुठलीहि सत्ता छिनून घेऊं शकत नाही, आम्ही झोपमोड करूं किंवा काय वाटेला तें करूं असंच त्याचं मत होतं. आणि म्हणून सभ्य मुलगा म्हणून आमच्यात खेळण्यापेक्षां न खेळलेलंच परवडलं असं त्यानें ठरवलं. पण नंतर आम्हाला कळलं कीं या मुलानें भलतेच 'खेळ' सुरू केले. जुगाराच्या अड्ड्यावर आणि दारूच्या गुऱ्यांत तो वारवार दिसूं लागला. एक दिवस चोरी करताना तो पकडला गेला. आणि बाल-गुन्हेगारांच्या शाळेंत त्याला पाठविण्यांत आलं.

पुढच्या रात्रीपासून आरडाओरडा न करतां खेळण्याचा आम्ही प्रयत्न करूं लागलो. असं खेळणं महाविकट काम होतं. - एकदां सगळीं मुलं अशींच बेसबॉल खेळत होती. मला कांहीं कामानिमित्त पहाटे साडेसहाला उठायचं होतं म्हणून मी रात्रभर न खेळता मध्येच घरीं गेलों. त्या रात्रीं काय प्रकार घडला तें मला मागाहून कळलं. बेसबॉल अगदीं रंगात आला होता. खेळण्याच्या धुंदीत आदल्या रात्रीं केलेला शांततेचा ठराव पोरं विसरून गेली होती. त्यांनीं एवढ्या मोठ्यानें आरडाओरडा सुरू केला कीं विचारतां सोय नाही. एक कामगार आपल्या घरीं गाढ झोपला होता. या कळोळामुळं तो दचकून झोपेतून उठला. एका हातात एक दंडुका आणि दुसऱ्या हातांत पिस्तुल घेऊन तो शिव्या घालीतच बाहेर आला. आपल्या पिस्तुलांत गोळ्या भरलेल्या आहेत हैं दाखविण्यासाठीं त्यानें

दोन बार हवेंत काढले. तिसरी गोळी त्यानें फुटपाथवरच्या एका लाकडी फळीला मारली. त्या फळीला पडलेल्या भोकाकडे ती भेदलेली पोरं आ वासून बघत राहिलीं. इतक्यांत तो माणूस जवळ आला. एका पोराला पकडून त्यानें त्याच्या पाठींत एक रड्डा लगावला. दुसऱ्याच्या कंबरेत लाथ मारली. मग त्यानें आपल्या खिशांतून एक घड्याळ काढलें आणि तें उंच धरून तो म्हणाला, 'काटर्थानो, दोन मिनिटांच्या आंत जर तुम्ही घरीं गेलों नाहीं तर एकालाहि मी जिवंत सोडणार नाहीं, याद राखा.' अर्ध्याअधिक मुलांनीं धूम ठोकली. बाकीचे तुरुतुरु चालत गेले. त्या दिवसापासून फारशीं मुल खेळण्यासाठीं तिथं फिरकली नाहींत आणि दिवसभराच्या कामानें थकलेली तीं आजूबाजूचीं सभ्य माणसं शांत चित्तान झोपूं शकलीं. पिस्तुलाचं भय दाखविणाऱ्या त्या कामगाराचा आम्हांला असा सताप आला होता म्हणता ! फ्रँक पिटरसन या पोलिसाविषयीं मात्र 'तो फार चांगला मनुष्य आहे बरं ! तुम्हाला माहीत आहे का ?' असं आम्ही बोलूं लागलो.

आमच्या घराच्या पूर्वेकडे चार घरं सोडून एक मोकळं मैदान होतं. तिथं बेसबॉल खेळायचं आम्हीं ठरवलं. या मैदानावर एक गरीब गाय चरत असे. आम्हीं त्या गाईला कधींच मारलं नाहीं. परंतु तिच्याजवळ पडलेला आमचा बॉल आणण्यासाठीं आम्ही गेलों कीं ती गाय बिथरून धावत सुटायची. हें पाहून त्या गाईचा मालक संतापला. त्यानें पोलिसाना बोलावून आणण्याची धमकी दिली. आम्ही घाबरलो. त्या मैदानावरचा खेळ थांबवून आम्ही पुन्हा रस्त्यावर खेळूं लागलों. काहीं दिवसांनीं त्या माणसानें ती गाय विकल्याच आम्हाला कळलं. झालं, आम्ही पुन्हा त्या मैदानाकडे वळलों.

या मैदानाच्या जवळच मिसेस् मूर या बाईचं घर होतं. यादवी युद्धात कामास आलेल्या एका शूर सैनिकाची ती विधवा होती. तिला सरकारातून पेन्शन मिळत असे. त्या घरांत ती एकटीच राहायची. मिसेस् मूर उंच होती. तिचे केस अधून मधून पिकलेले होते. ती शांत होती. आपला मातीचा पाइप ओढीत असतांना नाहींतर आपल्या भाज्यांच्या आणि फुलांच्या बगीच्यात काम करीत असतांना ती नेहमीं दिसायची. तिच्या बगीच्याइतका चांगला बगीचा आसपास कुठेहि नव्हता. नानाप्रकारचीं फुलं तिथं होती. तिच्या बगीच्याच्या कुंपणापासून दहा पावलाच्या अंतरावरच आमचा बेसबॉल सुरू असायचा. खेळता खेळता आमचा बॉल तिच्या बगीच्यांत जाऊन पडायचा. मग आमच्यापैकीं एकजण त्या कुंपणावरून उडी मारून बगीच्यांत शिरायचा आणि बॉल शोधूं लागायचा. अशा

वेळीं तो मुलगा आणि तो चेंडू यांच्यामध्ये मिसेस् मूर येऊन उभी राहायची आणि मग मोठीच पंचाईत व्हायची. मिसेस् मूर विचारायची, 'काय रे, माझ्या बगीच्याची नासधूस कां रे करतां?' मग तो मुलगा उत्तर द्यायचा, 'आतां पुन्हा नाही असं करणार.' यावर मिसेस् मूर म्हणायची, 'बरं, जा आतां चेंडू घेऊन, पण पुन्हा या बगीच्याची नासधूस करायला आलांत तर मला कडक व्हावं लागेल हं!' पण पुन्हा पुन्हा आमचा बॉल तिच्या बगीच्यांत जाऊन पडायचाच. मिसेस् मूर आम्हांला दम देण्याचा प्रयत्न करायची; पण खरं म्हणजे संतापून दम देणं हे तिच्या स्वभावांतच नव्हतं. आपण पोलिसाना जाऊन सागूं अस ती आम्हांला सुचवायची, पण ती कधीं पोलिसातहि गेली नाही कीं मुलांच्या आईबापांना तिनें कधीं येऊन सांगितलं नाही. खरं म्हणजे तो बगीचा ही तिची मालमत्ता होती; आणि तिच्या परवानगीशिवाय आम्ही तिथं घुसत असल्यामुळं आमच्यावर कायदेशीर इलाज करणं तिला सहज शक्य होतं. पण तिनें तसं कधीं केलं नाही. तिच्यामारख्या दयाळू स्त्रिया क्वचित्च आढळतील. बगीच्यांत काम करतां करतां गाजरंबटाटे आणि वाऱ्यावर डुलगांरीं फुल याच्याकडून तिनें अनन्यसाधारण शहाणपण मिळवलं होतं.

रस्त्यावर आम्ही बेसबॉल खेळत असूं तेव्हां झाडूची काठी ही आमची बॅट असे. पांच सेंट किंमतीचा एक खरी चेंडू घेऊन त्याच्याभोवतीं आम्हीं अनेक दोऱ्या गुंडाळल्या होत्या. विटा आणि पत्र्याचे डबे ही आमची बेस होती. आमच्या हातात मोजे नसत. बॉल झेलतांना झिणझिण्या येऊ नयेत म्हणून ग्लोव्ह्ज वापरतात हें आम्हाला कळेपर्यंत आम्ही उपड्या हातानें खेळत असूं.

कांहीं दिवसांनीं त्याच मैदानावर आम्ही मोठ्या मॅनमधून खेळतात तो बॉल घेऊन खेळूं लागलों. ज्या मुलानें तो चेंडू आणला होता त्याला आम्हीं विचारलं, 'या चेंडूची किंमत काय?' तो म्हणाला, 'दीड डॉलर.' हें ऐकून आम्हांला मोठंच आश्चर्य वाटलं. जो जो भेटेल त्याला आम्ही सांगत सुटलों, 'थडा नाही. दीड डॉलरच्या बॉलनें आम्ही खेळतां म्हटलं.' अॅमॉस रुसी हा प्रसिद्ध खेळाडू मॅनमध्ये तशाच बॉलनें खेळायचा. शिकागो टीममधला खेळाडू बिग बिल लाज तोच बॉल जोरानें मारायचा. शिकागोच्या वर्तमानपत्रातल्या खेळांच्या बातम्या मी वाचूं लागलो तेव्हा अॅमॉस रुसी गुगली बॉल कसा टाकायचा याचं वर्णन मी मोठ्या उत्सुकतेनं वाचलं. कांहीं दिवसांनीं मला कळलं कीं दारूच्या व्यसनामुळं अॅमॉस रुसीचा खेळ पार बिघडला. ज्या लहानमोठ्या क्लबांतून तो मॅन खेळत

असे त्या क्लबानांनी त्याला काढून टाकलं. एका गॅसच्या कारखान्यांत रोजीं दीड डॉलरवर काम करणं त्याच्या नशिबीं आलं. बाबाच्यापेक्षां त्याला दहा सेंट अधिकच मिळत असत; पण तरी त्याच्या या दुर्दशेचं मला फार मोठं दुःख वाटे. गॅल्सबर्गमध्ये मॅचेस् होत तेव्हां तिकियापुरते पैसे नसल्यामुळं बेरीन स्ट्रीटवरची आम्ही मुलं कधीं मैदानाच्या कुंपणांतून वाकून तर कधीं झाडावर चढून हा खेळ पाहत असूं.

शहरांतल्या खेळाडूंची 'सिटी लीग' ही टीम स्थापन झाली आणि दर आठवड्याला ती एकदोन गेम खेळू लागली. तेव्हांपासून गॅल्सबर्गमध्ये बेस-बॉलच्या खेळाला आणि मॅचेसना खरी रंगत येऊ लागली. मेनस्ट्रीटवरच्या कारकुनांची एक टीम होती. रेल्वे रस्त्यावर काम करणाऱ्या कामगारांची दुसरी टीम होती. आणखीहि दोन टीमस गांवात होत्या. एकदां व्हिक्टोरिया या गावातली एक टीम आमच्याशीं मॅच खेळायला आली. त्या टीमचं नाव आम्ही फारसं ऐकलं नव्हतं. गॅल्सबर्गमधल्या नऊ उत्तम खेळाडूंची एक टीम तयार केली गेली आणि व्हिक्टोरियाच्या टीमशीं मॅच खेळायचं ठरलं. गॅल्सबर्गवाल्यांना वाटत होतं कीं आपण हां हां म्हणतां त्या टीमला हरवून टाकूं. परंतु व्हिक्टोरियाची टीम जोरदार खेळली. स्पॅटब्रू, बॉब आणि जॅक हे त्यांचे उत्तम खेळाडू होते. या खेळाडूंना नंतर चांगल्या क्लबांतूनहि खेळण्याची संधि मिळाली. व्हिक्टोरियाच्या टीमचा मध्यवर्ती क्षेत्ररक्षक चांगलाच उंच होता. व्हिक्टोरियाची टीम एकदोन रन्सनीं पुढं होती. पहिली इनिंग संपेपर्यंत ती तशीच पुढें राहिली. गॅल्सबर्गच्या टीमचा एक खेळाडू बाद झाला होता. उरलेले दोन खेळाडू खेळायला आले. त्यातला एकजण चांगलाच तगड्या होता. त्यानं एक उंच टोला लगावला. परंतु व्हिक्टोरियाच्या त्या उंचाड्या क्षेत्ररक्षकान जोरांत धावून त्या बॉलवर झडप घातली आणि जोरानें तो बॉल बेसकडे फेकला. झालं, व्हिक्टोरियाच्या टीमनं विजय मिळविला. मी पाहिलेल्या एकंदर रंगतदार मॅचेसपैकीं ही अत्यंत महत्त्वाची होती असं मला वाटतं.

उन्हाळ्याच्या दिवसात सकाळीं आठ वाजल्यापासून मी बेसबॉल खेळायला सुरुवात करीं. दुपारीं जेवणाची वेळ झालीं कीं मी धावत धावत घरीं जेवायला जात असें. हातावर पाणी पडलं कीं पुन्हा मैदानावर खेळायला हजर. संध्याकाळीं अंधार पडून बॉल दिसेनासा होईपर्यंत आमचा खेळ चालायचा. या बेसबॉलच्या नादानं मी इतका झपाटला गेलों होतो कीं दुसरं मला कांहींच सुचत नव्हतं. राष्ट्रीय दर्जाचे उत्तम खेळाडू त्यांच्या नांवांसकट, त्यांनीं केलेल्या विमक्रांसकट

मला मुखोद्वत होते. सगळ्यांत उत्तम खेळाडू कोणता याच्याविषयी माझी मतं ठरलेली होती.

हळू हळू मला वाटू लागलं कीं मी माझी प्रॅक्टिस जर अशीच चालू ठेवली तर माझा खेळ सुधारेल आणि एखाद्या चांगल्या टीममधून खेळायची मला संधि मिळेल. या टीममधून माझ्या खेळाची चमक मी दाखविली कीं नांवाजलेल्या टीमसहि मला घेतील. जरा वेळ मिळाला कीं मी बेसबॉलच खेळत असं.

ऑक्टोबर महिन्यांतली ती एक दुपार होती. माझं वय तेव्हां सोळा वर्षांचं होतं. मोठ्या मॅचमधून खेळलेल्या एका खेळाडूकडून क्षेत्ररक्षणाच्या वेळीं घालायचे ग्लोव्हज मी आडगिऱ्याइकीने विकत घेतले होते. मला त्यांचा मोठा अभिमान वाटायचा. ते ग्लोव्हज घालून मी मैदानावर खेळत असं. आमच्यांतल्या एका खेळाडूने एक जोराचा टोला लावला. त्या चेंडूचा झेल पकडण्यासाठी मी वेगान धावलों. मोठ्या क्लबमधून खेळण्याची मला संधि मिळाली कीं असले कठीण झेल पकडून सगळ्यांना दिपवून सोडायचं स्वप्न माझ्या डोळ्यांसमोर तरळत होतं. इतक्यात माझा उजवा पाय एका खड्ड्यांत गेला. आणि मी तोंडघशीं आपटलों. मी उठून बसलों आणि पाहिलं तेव्हां माझ्या पायांतला मोजा फाटला होता आणि रक्त वाहत होतं. ज्या खड्ड्यात माझा पाय पडला होता त्यात बीअरची एक फुटकी बाटली होती. त्या बाटलीच्या काचेमुळं माझा पाय फाटला गेला होता.

मी लंगडत लंगडत डॉ. टॅगार्ट याच्या घरीं गेलों. त्यांनीं माझ्या पायांतला बूट आणि मोजा हलकेच काढला. जखम धुवून त्यांनीं औषध लावलं. नंतर त्यांनीं फाटलेल्या जागीं चार टाके घातले आणि माझ्या पायाला बँडेज बांधला. माझी ही अवस्था पाहून माझ्या आईला फारच वाईट वाटलं. माझ्या बापानं चिडून मला विचारलं, “बेसबॉल खेळून निष्कारण वेळ फुकट घालविण्याचं आतां कधीं सोडणार तूं? केव्हां येणार तुला अक्कल?”

त्या दिवसापासून उत्तम बेसबॉल खेळाडू होण्याचं माझं स्वप्न पार विरून गेलं. अधून मधून कधीं वेळ मिळाला कीं मी खेळत असं. परंतु पायाला पडलेल्या चार टाक्यांच्या त्या खुणांनीं माझ्या उत्कृष्ट खेळाडू होण्याच्या आकांक्षेपुढं कायमचा पूर्णविराम घातला.

जत्रा आणि सर्कस

मी नऊ वर्षांचा होतो तेव्हापासून सतत तीन वर्षे आम्ही नॉक्स काउंटी जत्रेला जात असू. नॉक्सव्ही गावाच्या बाहेरच्या बाजूच्या मैदानावर ही जत्रा भरत असे. आमच्या घरापासून चार साडेचार मैलांचे अंतर चालून मी, हस्की लार्सन आणि त्याचा भाऊ अँल आणि इतर दोघतिघ मुलं मिळून जत्रा पाहण्यासाठी जात असू. वाटेवर खूप धूळ असायची. त्यामुळे आम्ही पायांतले बूट हातांत घेऊन चालत असू. धूळ नसलेली चागली सडक लागली की पुन्हा बूट पायांत घालीत असू. शेवटपर्यंत बूट न घालता चालत गेलो असतो तर गर्दीतल्या लोकांचे बुटांचे पाष पडून आमच्या पायाची सालटीं गेलीं असती. आगगाडीचा खर्च वांचविण्यासाठी आम्ही चालत जात असू. जत्रेचे तिकीट पंचवीस सेंट होतं. तिकीट काढल्यावर आमच्या हातात थोडेसे निकेल्स शिल्क उरायचे. या निकेल्सचा उपयोग इतर खेळाचीं तिकिटं काढण्यासाठी व्हायचा.

एका माणसाजवळ बोलका एडिसन फोनोग्राफ होता. त्या बोलक्या यंत्राभोवतीं अनेक माणसं गर्दी करून उभीं राहत. ग्रामोफोन ऐकण्यासाठीं तिकिटाला एक निकेल पडत असे. जो तिकीट विकत घेईल त्याच्या कानाला ऐकण्याचं यंत्र लावण्यात येई. तिकीट घेऊन ग्रामोफोन ऐकणारे आश्चर्यचकित चेहरे करून गर्दीत मिसळत आणि म्हणत, “काय आश्चर्यकारक यंत्र आहे हो ! ग्रामोफोनवर ब्रासबॅंड ऐकत असतांना आम्हाला असं वाटत होतं की बॅडचं पथक प्रत्यक्ष या मैदानावरच हजर आहे.” कांहींजण हसत म्हणत, “मी खरंच सांगतो तुम्हांला, मोठं सुंदर यंत्र आहे. अगदीं माणसासारखं बोलतं पाहा.”

मग आम्ही एक निकेल देऊन तिकीट विकत घेत असू. ऐकण्याचं यंत्र कानाला लावलं कीं ग्रामोफोन सुरू व्हायचा. प्रथम एक आवाज व्हायचा, “हा बोलका एडिसन फोनोग्राफ आहे. आतां तुम्ही ब्रास बॅडची एक प्रसिद्ध ध्वनि-मुद्रिका ऐकाल.” ऐकत असतांना आम्ही एकमेकांच्या चेहऱ्याकडे आश्चर्यभरल्या नजरेनं पाहत असू. जणू आम्ही असंच म्हणत असू कीं, ‘आम्हांला सगळंच

ऐकू येतंय हो ! आम्हीं प्रत्यक्ष ऐकतों आहोंत म्हणून नाहींतर असं कांहीं असतं यावर आमचा विश्वासच बसला नसता.'

ग्रामोफोन ऐकून झाल्यावर पाळीव जनावरांचं आणि भाज्यांचं प्रदर्शन पाहण्यासाठीं आम्ही वळत असं. घोडे, कोबडे आणि कोंबड्या, गाई बैल, हुकरं इत्यादि विविध पाळीव जनावरं प्रदर्शनांत ठेवलेली असायचीं. ज्याचं जनावर सर्वांत उत्तम ठरेल त्याला परीक्षक बक्षीस देई. प्रदर्शनांत ज्यांनीं आपली जनावरं ठेवलेली असत ते शेतकरी इथून तिथून ऐटीनं फिरतांना दिसत. सर्कशीपेक्षां निराळ्या प्रकारचं असं वातावरण इथं असे. बरेचसे शेतकरी आणि त्याचे मुलगे नवीन नवीन गोष्टी शिकण्यासाठीं म्हणून मुद्दाम इथं येत. वर्षभर अधिक चांगलं पीक काढावं, उत्तम जनावरांची पैदास करून त्यांना चांगलं धष्टपुष्ट वाढवावं हेंच त्यांचं काम असे. इथं आल्यामुळें त्यांच्या ज्ञानांत आणि अनुभवात भर पडायची. आपल्याजवळचे ठेवणींतले कपडे घालून हे शेतकरी प्रदर्शनासाठीं येत असत. त्याचे स्नायू इतके भरदार आणि दणकट असत कीं पाहणाऱ्याला वाटायचं हे कपडे त्यांना थोडे लहानच होताहेत. त्यांच्या बायका त्यांच्याबरोबर येत. त्यांच्याकडे पाहिलं कीं त्या खूप कष्ट करत असाव्यात ही गोष्ट चटकन् लक्षांत येई. प्रदर्शनात त्या लोणचीं, मुराबे असले पदार्थ ठेवीत. त्यांना या गोष्टींचा फारच अभिमान वाटत असावा असं त्यांच्या चेहऱ्यावरून दिसत असे. भाजीपाल्याच्या प्रदर्शनांत नॉक्स काउंटी गांवांतला सर्वांत मोठा बटाटा ठेवण्यात आला होता. तो पाहण्यासारखा होता.

कांहीं वेळानं घोड्यांच्या शर्यती सुरू होत. तिकिटं काढणाऱ्यासाठीं बाकडीं टाकून बसण्याची व्यवस्था केलेली असे. आम्ही कुठले तिकीट काढायला ! कुपणाच्या जवळ उभे राहून आम्ही ही शर्यत पाहत असं. नॉक्स काउंटी गांवातले उत्तमोत्तम घोडे या शर्यतींत धावत. लाकडी आऱ्या नि उंच चाकें असलेल्या गाड्यांना हे घोडे जोडले जात. त्यांच्यापैकीं काहीं घोडेस्वारांना आम्हीं गेल्सबर्गमध्ये घोड्यांना गाडीची संवय करतांना पाहिलेलं होतं. फ्रेड सिफॉर्ड या घोडेस्वाराला मी ओळखलं.

शर्यतींच्या या खेळाचं 'जगांतला उड्या मारीत वेगानं धावणारा एकमेव कुत्रा' हें एक खास वैशिष्ट्य होतं. या आयरिश कुत्र्याला घेऊन जातांना त्याचा मालक रेडफिल्ड याला मेन स्ट्रीटवर कधीं कधीं पाहिल्याचं मला आठवतं. तो कांहीं साधासुधा कुत्रा नव्हता याची आम्हांला खात्री होती. इतक्यांत रेडफिल्ड आपल्या

घोड्यावर बसून रिंगणांत आले. त्यांच्याबरोबर तो वेगवान कुत्रा होता. चारही पाय वर उचलून उड्या मारीत तो तीरासारखा धावायचा. अर्ध्या मैलाचं अंतर त्या कुत्र्यानं धावून दाखविलं. खरं म्हणजे हा कुत्रा कांहीं घोड्याइतका जलद धावत नव्हता परंतु जमलेल्या गर्दीने टाळ्यांचा कडकडाट करून रेडफिल्ड आणि त्यांचा हा कुत्रा यांचं कौतुक केलं. जगांत इतका वेगवान कुत्रा सांपडणं च शक्य नाही असं या प्रेक्षक समुदायाला मनापासून वाटलं.

जत्रेतून परतताना एका गवताच्या गाडीत बसून आम्ही घरीं आलों. घरीं आल्यावर जत्रेशिवाय दुसरा विषयच आमच्या बोलण्यात नव्हता. बोलका फोनोग्राफ, जगांतला एकमेव वेगवान कुत्रा यांच्याविषयीं आम्ही घरांतल्या माणसांना अनेक गंमती सांगितल्या. तो कुत्रा मोठा गंमतीचा असला पाहिजे एवढाच शेरा बाबांनीं दिला. एडिसन फोनोग्राफविषयीं त्यांनीं माहिती ऐकली तेव्हां ते म्हणाले, “बॅडचं पथक प्रत्यक्ष हजर नसताना बॅड ऐकूं येतो म्हणतोस ? मोठं आश्चर्य आहे बुवा ! हे लोक आणखी काय काय शोधून काढतील कोण जाणे !” हा बोलका फोनोग्राफ नंतर जेव्हां आमच्या गांवीं आला तेव्हां बाबांनीं तो ऐकण्यासाठीं कितीतरी निकेल खर्च केले.

सर्कस आमच्या गांवीं आली तेव्हां आम्ही भलतेच खूष झालो. भल्या पहाटे चार वाजतां आम्ही उठून बसत असूं. तोंड धुवून पावाचा बकाणा घाईघाईनं भरून भरभर चालत आम्ही रेल्वेकारखान्याच्या आवारापाशीं हजर व्हायचे. सकाळच्या वेळीं या आवारात सर्कशीतल्या जनावरांना गाडीतून उतरवण्यात येई. हत्तींच्या ताफ्यापुढें अर्ध्या चौकाच्या अंतरावर एक मनुष्य घोड्यावर बसून मोठ्या आवाजांत रस्त्यावरच्या लोकांना सांगायचा, “हत्ती येत आहेत. आपापले घोडे नीट सांभाळा.” मग रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंचीं माणस आपल्या अवखळ घोड्यांना नीट काबूत ठेवायचीं.

बारनम आणि बेली यांच्या सर्कस कंपनीपैकीं बारनम या माणसाला आम्ही कधीं पाहिलं नव्हतं पण जनावरांना निरनिराळे हुकूम देत असतांना बेली यांना मात्र पाहिलं होतं. आम्ही सगळीं मुलं आपापसांत म्हणत असूं, “बेली ही मोठी प्रेक्षणीय व्यक्ति आहे. बारनम एवढीच ही व्यक्ति मोठी असली पाहिजे यांत संशय नाही.”

यानंतर धावत पळत सकाळची न्याहारी करण्यासाठीं आम्ही घरीं येत असूं. न्याहारी संपली कीं आम्ही सर्कसच्या मैदानावर हजर ! आमचं नशीब जोरावर

असलं कीं आम्हांला सर्कशींतले लोक मजुरीचीं बारीक सारीक कामं सांगत. हत्तींना देण्यासाठीं पाणी आणायचं, तंबूंत बसणाऱ्या लोकांसाठीं बाकडीं लावून ठेवायचीं अशीं हीं बारीक सारीक कामं असत. तीन-चार तास काम केलं कीं त्याच्या मोबदल्यात दुपारच्या खेळाचा पास आम्हांला मिळत असे. पण कधीं कधीं असं व्हायचं कीं आम्हाला हें कामहि मिळायचं नाहीं आणि तिकीट घेण्यापुरते पन्नास सेंटहि आमच्यापाशी नसायचे. मग आम्ही हळूच तंबूच्या कनातीखालून घुसून बाकावर बसलेल्या प्रेक्षकांच्या तंगड्यांतून सर्कस पाहत असूं. एकदां मी असाच तंबूच्या कनातीखालून घुसलों. माझं अर्ध शरीर आत गेलं होतं इतक्यांत कुणीतरी आपल्या बळकट हातांनीं माझी बकोटी धरल्याचं मला जाणवलं. त्या हातांनं मला उचलून जवळजवळ बाहेर फेकून दिलं. त्यानंतर 'चालता हो' असं बजावणारा करडा आवाज मी ऐकला !

मैदानाच्या मध्यभागीं सर्कशीचा मुख्य तंबू असायचा आणि आजूबाजूच्या लहानलहान तंबूंत तिकिटं लावून इतर खेळ व्हायचे. एका तंबूंत एक रबरासारखी कातडी असलेला मनुष्य होता. या खेळाला तिकीट नव्हतं. एखादा रबर ताणावा तशी तो आपल्या गालाची आणि मानेची चामडी लाबलचक ताणून धरायचा आणि मग फटकून ती सोडून द्यायचा. ती चामडी पुन्हा आपली जागच्याजागीं बसायची. तिथंच एक दुसरा माणूस होता त्यान आपल्या अंगावर पशु, पक्षी, झाडं, जहाजं इत्यादि विविध आकृति गोंदून घेतल्या होत्या. तिथंच एक पौर्वात्य देशांतली नृत्य करणारी मुलगी होती. आजूबाजूला जमलेले शेतकरी तिच्याकडे पाहून बावळटपणें हसत आणि ती त्याच्याकडे पाहून मंद स्मित करीत असे.

दुसऱ्या एका तंबूच्या दाराशीं एक पिळदार मिशाचा माणूस उभा असायचा. भोवतीं गर्दी जमली कीं मोठ्या आवाजानें विनंतीच्या स्वरात तो भाषण करायचा. "येथें जमलेल्या बंधू आणि भगिनींनो, ऐका, ऐका ! या तंबूच्या आंत काय आहे ? नाना गंमती ! नाना चमत्कार !! आत येऊन पहाल, तर दिसेल तुम्हांला एक सर्व जगांतला ठेंगू माणूस. या ठेंगू माणसाचं नांव आहे महाराज, बोर्निओचा रानटी मनुष्य ! आणि बाजूलाच उभा आहे जगांतला सर्वांत उंचाड्या मनुष्य. इतका उंच माणूस कधीं कुणीं पाहिलेला नाहीं. नीट ऐका ! अजून संपलेलं नाहीं ! आफ्रिकेच्या जंगलांतून—जिथं कुठलाहि माणूस जायला धजत नाहीं अशा जंगलांतून—आम्ही एक प्रचंड अजगर धरून आणला आहे. अब्रब्र ! केवढा मोठा अजगर ! पण हें तर कांहींच नव्हे. ज्यो ज्यो या मुलाला

गाहा तर खरं ! तो आहे माणसासारखा; पण गळ्याशपथ ! त्याचं तोंड आहे कुऱ्याच. समुद्रापासून चाळीस मैल आणि जमिनीपासून चाळीस मैल अशा एका नागीं हा अद्भुत मुलगा जन्मला आहे. सभ्य स्त्रीपुरुषहो ! हे सगळे अद्भुत चमत्कार गहण्याचं तिकीट किती ! दहा सेंट्स, फक्त दहा सेंट्स ! आत्तांच आपली तिकिटं वेकन घ्या. कारण मग गर्दी वाढली कीं निराश होऊन परतावं लागेल ! ! ”

माझ्याजवळ दहा सेंट्स आणि एक निकेल (पांच सेंट्स) एवढे पैसे शिल्लक होते. हे अद्भुत चमत्कार पाहण्यासाठी मीं दहा सेंट्सचं तिकीट विकत घेतलं. प्रथम मीं बोर्निओच्या त्या ठेगू माणसाला पाहिलं. त्या गरीब बिचाऱ्या ठेगू राक्षसाच्या गालावर दाढीचे खुंट अस्ताव्यस्त वाढलेले होते. लहट बाई, ठेंगू माणूस, राक्षसी पुरुष या तीन अद्भुत माणसांना पाहातांना मला असं वाटलं कीं, त्यांना निर्माण करताना परमेश्वराची कुठंतरी चूक झाली असली पाहिजे; त्या-शिवाय अशीं ही विचित्र माणसं कशीं बर निर्माण होतील ? तो ठेगू माणूस आणि बायको आपले फोटो त्यावर सही करून दहा सेंट्स किंमतीला विकत होते. मीं प्रथम त्यांच्याकडे पाहिलं तेव्हा मला वाटलं होतं कीं, अरेरे, किती दुःखी असतील बर हे जीव ! पण हे ठेंगूराव आणि त्यांची बायको मोठ्या मजेत हसत होतीं, थट्टामस्करी करीत होतीं. रेल्वेच्या कारखान्यांत काम करणारे अनेक कामगार मीं पाहिले, परंतु त्यांना जीवनांत कधींही न गवसलेला आनंद या विचित्र ठेगूला आढळला होता हें मला जाणवलं. त्याचं जीवन केविलवाणं असेल अशी जी माझी समजूत झाली होती ती साफ चुकीची होती हें मला कळून चुकलं.

तो उंचाडा राक्षस सुद्धां अगदीं समाधानी वृत्तीचा दिसत होता. एखादा ज्यादा चलाख माणूस त्याच्याजवळ जायचा आणि त्याच्या उंचीबद्दल चेष्टेनें त्याला विचारायचा, “काय हो, तिकडे बर हवा बिवा कशी काय ? ” अशा वेळीं तो उंचाड्या राक्षस एक भुंवई उंचावून पुन्हा शातपणें प्रश्न विचारणाऱ्याकडे बघायचा. असे प्रश्न त्यानें अनेकदां ऐकले असले पाहिजेत; त्याचं त्याला काहीं विशेष वाटल्याचं दिसत नव्हतं. नंतर मीं अजगर पाहिला. त्याचीहि मला कींव आली नाही. तो नरभक्षक अजगर वेटोळें करून मजेत झोपला होता. ज्या कुठल्या माणसाला त्यानं गिळंकृत करून पचवलं होतं त्याला तो अजिबात विसरूनहि गेला होता. मीं तीनचार वेळां फिरून या चौघांना पुन्हा पुन्हा पाहिलं. बोर्निओच्या त्या ठेगू माणसाविषयीं माझ्या मनांत करुणेची भावना निर्माण झाली होती. त्या सगळ्या विचित्र प्राण्यांत तोच अगदीं एकाकी असावा असं मला

उगीचच वाटत होतं. पौर्वात्य देशांतल्या नाच करणाऱ्या त्या पोरीची गणना चमत्कारांत करतां आली नसती. तिचा रंग काळसर होता. दिसायला ती बऱ्यापैकी होती. बहुधा ती जिप्सी जमातींतली असावी.

या चमत्कारिक प्राण्याना पाहात असतांना प्रथमदर्शनीं माझं मन खिन्न झालं होतं. असं होण्याचं कारण काय याचा मी विचार करूं लागलों तेव्हां मला कळलं कीं, स्वतः मी लाजाळू असल्यामुळे असं झालं होतं. माझ्या घरीं असतांना किंवा मित्राबरोबर खेळत असतांना मी मोकळेपणानं वागत असें, परंतु रस्त्यावरून चालतांना किंवा प्रार्थनेनंतर गर्दीत मिसळून चर्चमधून बाहेर पडतांना माझं मन शरमेनं अर्धमेळं झालेलं असायचं. मला सारखं वाटत राहायचं कीं हीं सारीं माणसं माझ्याकडेच पाहत आहेत, सर्वांच्या नजरा माझ्यावरच खिळून राहिल्या आहेत ! खरं म्हणजे हा सगळा मूर्खपणाचा प्रकार होता. परंतु तुम्ही लाजलात, शरमलांत कीं असं होणं हें अपरिहार्य असतं. जगाच्या नजरा तुमच्या शरिरांत खुपसल्या जात आहेत असं उगीचच तुम्हाला वाटत असतं. ज्या विचित्र माणसांना मी पाहायला गेलों होतो त्यांच्याकडे तर सगळ्याच प्रेक्षकांच्या नजरा खिळलेल्या होत्या. दिवसानुदिवस ते तसेच बसलेले असत आणि लोक त्यांच्याकडे टकामका पाहत असत. आपल्यावर लोकांच्या नजरा खिळवून घेणं हा त्यांच्या धंद्याचा अपरिहार्य भाग होता; त्यासाठीं त्यांना पैसे मिळत असत. सर्व लोकांनीं आपल्याकडेच अधिक वेळ पाहत राहावं अशी स्पर्धेची भावना त्यांच्या मनांत असली पाहिजे. तो अजगर आणि ब्रोर्निओचा ठेंगू हे मात्र आपल्याकडे कुणी पाहो अथवा न पाहो अशाच बेफिकीर वृत्तीनं तिथं बसले होते.

या तंबूतून मी बाहेर पडलो तेव्हा माझ्यापार्शीं एक निकेल उरला होता. बाहेरच एक माणूस बसला होता. त्यानें एका स्टँडवर वेताच्या छड्या रोवून ठेवल्या होत्या. मृदु स्वरान्त तो बोलत होता, “माझ्या हातातल्या या तारेच्या कड्याची किंमत फक्त दहा सेंट्स. हें कडं तुम्ही कुठल्याहि वेताच्या छडीवर फेका. ज्या छडीला तें अडकेल ती छडी तुमची.” तिथ मी क्षणभर थांबलो आणि पुढं झालो. दुसरा एक माणूस हंसतमुख चेहऱ्यानें घोषणा करीत होता, “थंडगार लेमन, ताजंतवानं करणारं लेमन, किंमत फक्त एक निकेल.” तिथूनहि मी पुढं सटकलों. समोरच तिसरा एक माणूस हसत हसत ओरडत होता, “वाटाणे, खरपूस भाजलेले डगळ वाटाणे.” तिथंहि मी थांबलो नाहीं. माझ्या-जवळचा निकेल तसाच होता !

जरा पुढं गेल्यावर जमिनीवर बैठक मारून बसलेला एक माणूस मला दिसला. याची छती खंगलेली होती. त्याचा चेहरा शांत होता. तो जराहि आक्रस्ताळीपणा करित नव्हता. तो अनवाणीच बसला होता. तो थोटा होता. विचित्र दिसणारी हाताचीं खुंटं त्याच्या खाद्याजवळ लोंबत होतीं. उजव्या पायाच्या दोन बोटांत त्यानं एक कागद धरला होता. पाय वर उचलून त्यानं तो कागद माझ्याजवळ धरला आणि म्हणाला, “हा कागद वाचून पाहा.” त्या स्वच्छ हस्ताक्षराचा तो कागद मी वाचून पाहिला. त्या कागदावर लिहिलेलं होतं, “मी एका कार्डावर सुंदर अक्षरांत तुमचं नाव लिहून देईन. त्याबद्दल तुम्हाला दहा सेंट्स द्यावे लागतील.” मी त्याला म्हणालों, “माझ्याजवळ दहा सेंट्स असते तर खात्रीनं मी तुला ते दिले असते. पण माझ्याजवळ हा एकच निकेल शिल्लक आहे.” मी खिशातला निकेल काढून त्याला दाखवला आणि खिसा उलटा सुलटा करून खिशात आणखी पैसे नसल्याची त्याची खात्री पठविली. त्यानं डावा पाय वर करून तो निकेल माझ्याजवळून घेतला. मग त्यानं उजव्या पायाच्या पहिल्या दोन बोटांत लेखणी धरली, एका कार्डावर ‘चार्ल्स ए. सॅडबर्ग’ हें माझं नांव लिहिलं आणि उजवा पाय वर उचलून तें कार्ड माझ्या हातांत दिलं. तें अक्षर मी पाहिलं आणि भलताच ग्वाष झालो. इतक्या सुंदर अक्षरांत लिहिलेलं माझं नांव मी यापूर्वी कधींच पाहिलेलं नव्हतं. मला आनंद झालेला पाहून त्या थोड्या माणसाला बर वाटेल असं मला वाटलं होतं. मी त्याच्याकडे पाहिलं. त्याचा चेहरा पूर्वी होता तसाच शांत होता. सर्कशीच्या त्या आनंदी वातावरणाशी त्याचा तो खिन्न उदास चेहरा संपूर्णतया विसंगत दिसत होता. तें पाहून मला अगदीं रडूं कोसळण्याच्या बेतांत आलं. मी तुमचा आभारी आहे असं मी कसबस पुटपुटलो आणि त्याच्याकडे न पाहता धावत सुटलों!

मित्रांबरोबर भ्रमंती

चेंबर्स रस्त्याच्या पश्चिमेकडून बेरीन रस्त्याच्या उत्तर बाजूपर्यंत घरांची रांगच्या-
राग उभी होती. एका कोपऱ्यात एका लाकडी घरावर 'स्वान एच. ऑल्सन
आणि बंधू' अशी एक पाटी होती. हें दुकान किराणा धान्य आणि हरत-हेच्या
वस्तु यांचं होतं. दुकानाचा मालक स्वान गिन्हाइकाशीं नम्रपणें आणि फार बडबड
न करतां वागत असे. त्यानें आपल्या हनुवटीवर पिंगट रंगाची दाढी वाढविली
होती. त्याची दाढी नेहमीं व्यवस्थित कापलेली असे; अस्ताव्यस्त वाढलेली ती
कर्धीच दिसत नसे. अठराशें चौपन्न साली आपल्या वयाच्या विसाव्या वर्षी
तो स्वीडनहून इथं आला. नॉक्स काउंटी गांवातल्या शेतांत त्यानें काहीं काळ
काम केलं. अठराशें बासष्ट साली तो युद्धावरहि गेला. मोठेपणीं या युद्धांचा मी
अभ्यास केला तेव्हां सैनिक म्हणून लढणं त्यावेळीं किती जिकिरीचं होतं हें मला
कळलं. तेव्हां तर मला स्वान ऑल्सनविषयीं विशेषच आदर वाटूं लागला.
पायदळांतील शिपाई म्हणून तो या युद्धांत लढला. जवळजवळ दोन हजार मैलांचा
प्रदेश त्यानं पायींच तुडवला. पावसाच्या धारा झोडीत असतांना एका खांद्यावर
बंदूक आणि दुसऱ्या खांद्यावर कांबळ टाकून घनघोर युद्धांत तो सामील झाला.
अनेक वेळां धैर्याची शर्थ करून त्यानें नद्यानाले आणि बिकट खंदक ओलांडले.
परंतु गिन्हाइकांना हसतमुखानें त्यांना हव्या असलेल्या मालाच्या पुड्या बांधून
देतांना स्वान ऑल्सनला तुम्हीं जर पाहिलं असतं, तर या माणसाचं पूर्वजीवन
इतकं बिकट होतं असं सांगूनहि तुम्हाला खरं वाटलं नसतं.

त्याच्या भावाचं नांव होतं वुडल्यम. त्याच्याइतक्या देखण्या मिशा आजूबाजूला
कुणाच्याच नव्हत्या. दोघेहि भाऊ दुकानाच्या मागच्या खोलीत आपले कोट
टागून ठेवत, शर्टाच्या बाह्या खराब होऊं नयेत म्हणून कोपरापर्यंत काळ्या रंगाच्या
स्लीव्ह्ज घालीत आणि हसतमुखानं दुकानांत कामाला लागत. इतर व्यापाऱ्यां-
प्रमाणें तेहि सफरचंदांच्या टोपलीवर घट्ट जाळी बसवीत असत. कधीं कधीं बाहेरून
टेव्हाणीवर असलेलीं दोनतीन पोरं ऑल्सन बंधू कामांत गुंतलेले पाहून

आपल्या साथीदाराला हळूच खूण करीत. मग हा साथीदार टोपलीवरची जाळी हलक्या हाताने सैल करून खाशांत आणि हॅटमध्ये भरून घेतां येतील तेवढीं सफरचंदं घेऊन धूम ठोकी.

मी सहासात वर्षांचा असतांना ऑल्सनच्या दुकानात एकदां मला चागलाच धडा मिळाला. आमच्या घरात लागणारं सामान आणण्यासाठीं आई मला दुकानात पाठवीत असे. माझ्याजवळ एक वही देण्यांत येई. सामान बांधून झालं कीं बुइल्यम ऑल्सन या वहीत मीं घेतलेल्या जिनसांचीं नाव लिहून ठेवीत असे. वही आणि सामान घेऊन मी घरीं येई. एकदां मी असाच दुकानांत गेलों होतो. सगळं सामान बांधून झालं. इतक्यात मला दुकानांत मिठाई ठेवलेली दिसली. माझ्या तोंडाला पाणी सुटल. मी बुइल्यमला म्हणालों, “ही मिठाई मला दे.” बुइल्यम म्हणाला, “तिची किंमत पाच सेंट्स आहे.” मी म्हणालों, “असूं दे, वहीत लिहून ठेवा.” त्याप्रमाणें बुइल्यमनें मला मिठाई दिली आणि वहीत नोंद करून ठेवली. मिठाई खात खातच मी घरीं गेलों. माझ्या तोंडाला लागलेली मिठाई पाहून आईनें मला विचारल, “मिठाई कुणीं दिली.” मी म्हणालों, “दुकानदाराने दिली.” आईनें चिड्डन विचारलं, “मिठाई विकत घेतलीस तूं ? पैसे कुठून आणलेस ?” मी उत्तरलों, “मी त्याला पैसे वहीत लिहून ठेवायला सांगितले.” नंतर मला आईच्या बोलण्यावरून कळलं की त्या वहीत घरांत लागणाऱ्या सामानाचीच फक्त नोंद करायची होती; आम्ही वाटेल ते पदार्थ घेऊन डुकुरासारखं चरावं म्हणून कांहीं ती वही केलेली नव्हती. आईनें माझ्या पाठींत एक धपाटा घातला आणि ती चिड्डन म्हणाली, “जा. तें घाणेरडं तोड आधीं धुवून ये. पुन्हा जर असा गाढवपणा केल्यास तर असं बडवून काढीन की, जन्मभर याद राहील.”

पगाराच्या दिवशीं ती वही घेऊन माझा बाप ऑल्सनच्या दुकानात जात असे, आणि सगळ्या हिशेब चुकता करीत असे. हिशेब चुकता केल्या कीं बक्षिस म्हणून ऑल्सन आम्हा मुलासाठीं एक पेपरमिटाचा पुडा आणि माझ्या बापासाठीं पाच सेंट किंमतीचा एक चिरूट देत असे. माझा बाप हा चिरूट फक्त दर रविवारीं एक किंवा दोन इंचच ओढीत असे. पुढच्या पगाराचा दिवस येईपर्यंत हा फुकट मिळालेला चिरूट तो ओढायचा. पुढचा पगाराचा दिवस आला कीं पुन्हा हिशेब चुकता व्हायचा आणि पुन्हा नवा चिरूट त्याला फुकट मिळायचा. माझा बाप स्वतःचे पैसे खर्च करून कधींच धूम्रपान करीत नसे. हा आयता

मिळालेला चिरूट सुद्धा फुकट जाऊं नये एवढ्याचसाठीं तो ओढीत असे.

ऑलसनच्या दुकानाशेजारची गल्ली ओलांडली कीं, फ्रॅझ नेलसन याचं मटणाचं दुकान लागायचं. विटांच्या एकमजली घरातच हें दुकान होतं. फ्रॅझच्या दुकानासमोर उभं राहून आम्ही मुलं तो खाटीकखान्यांत कधीं जाणार आहे हें विचारून घेत असूं. त्याच्याबरोबर खाटीकखान्यांत जाऊन जनावरं मारतांना पाहायला आम्हाला फार गंमत वाटायची. हातांत भली मोठी सुरी घेऊन डुकराच्या मानेवर तो घाव घालायचा. प्रथम प्रथम डुकराच्या मानेंतून रक्त वाहतांना पाहिलं कीं आम्हाला कसंसंच व्हायचं. पण नंतर नंतर आम्हाला संवय झाली. पाणी आणणें वगैरे गोष्टीत आम्ही त्याला मदत करायचे. कधीं कधीं तो आम्हांला थोडंसं मटण किवा कलेजी घरीं न्यायला द्यायचा. मटण विकत घेऊन झाल्यावर एखाद्या गिऱ्हाइकानें वर एखाद्या कलेजीच्या तुकड्याची मागणी केली तर फ्रॅझ एखाद्या कलेजीचा तुकडा हसतमुखानं देऊन टाकायचा. त्याचे तो पैसे घेत नसे. फ्रॅझ हाताचा सदळ होता.

फ्रॅझ नेलसनच दुकान ज्या इमारतींत होतं तिथंच ज्युलियस शुल्झचं चिरूट सिगारेटचं दुकान होत. त्याच्या दुकानात आणि आसपास आम्ही रेंगाळत बसलेले असायचे. त्याच्या दुकानाच्या दर्शनी खोलीत त्याची शो केस होती. वेगवेगळ्या जातींचे चिरूट, पाईप्स आणि तंबाखू या शो केसमध्ये ठेवलेले असत. दुकानाचा मालक शुल्झ फारसा दुकानात नसायचाच. सारा वेळ आपल्या दुकानाची जाहिरात करण्यासाठीं तो बाहेरच भटक्यायचा. त्याची उंची मध्यम होती. मिशा चागल्या भरघोस होत्या. तपकिरी रंगाचा सूट तो घालीत असे. त्याच्या कोटाच्या खिशांत तो आपलं घड्याळ ठेवायचा. या घड्याळाची सोन्याची सांखळी मोठ्या रुबावांत बाहेर रुळत असायची. तो दुकानांत यायचा. हिशोबांच्या वड्यांवर नजर टाकायचा आणि बॅगेत नसून्याचा माल भरून घेऊन आपल्या कामासाठीं बाहेर पडायचा. ते दुकानातून बाहेर पडताना आम्ही पाचसहा पोरं तिथं रेंगाळत असायचीं. परंतु तो आमच्याकडे पहात देखील नसे. त्यानं कधीं आमचीं नांवं विचारली नाहीं कीं रिकामटेकडेपणानं त्याच्या दुकानात आम्हीं रेंगाळतो म्हणून आम्हांला दम भरला नाहीं. त्याचं दुकान हें आमच्या लेखीं क्लबची खोलीच होती. त्याला ने माहीत होतं, पण त्यानं कधींच हरकत घेतली नाहीं. स्वाभाविकच, आम्हां मुलांन तो आवडायचा.

दर्शनी खोलीला लागून असलेल्या त्याच्या दुकानाच्या मागच्या बाजूच्या खोलीत तर आम्हां पोरांचा अड्डाच पडलेला असायचा. निग बोनेनबर्गर या खोलीत बसून काम करायचा. त्याचे कुटुंबीय जर्मन भाषा बोलायचे. पण हा मात्र ती भाषा कधी शिकलाच नाही. तो म्हणायचा, “माझा रंग काळा असल्यामुळे हे सगळे लोक मला निग म्हणतात.” ससाण्याच्या चोंचीसारख त्याच नाक होत. तो काटकुळा होता. त्याचा चेहरा फिकट दिसायचा. त्याच्याकडे केव्हाहि पाहिलं तरी तो कसला तरी विचार करीत असलेला आढळायचा. तो वर्तमानपत्र वाचीत असे. सिगारेट वळतांना आम्हां मुलांना वर्तमानपत्रांत येणारी माहिती तो सांगायचा आणि कुणाच कुठं चुकतं आहे, शहराच्या कारभाराच धोरण कसं असायला हवं आणि कसं नको यावर मल्लीनाथी करायचा. कुठलीहि गोष्ट आवेशानं तो सांगू लागला की, ‘मी तुम्हांला नक्की सागतो’ असं तो ठासून म्हणायचा. ही त्याची बोलण्याची विशिष्ट लकब आमच्या चांगलीच परिचयाची झाली होती. कुठल्याहि विषयावर तो बोलला तरी त्याचीं मतं ठांशीव असायचीं. त्याच्या मतप्रदर्शनातला हा ठांशीवपणा आम्हांला आवडायचा. निगला एकसारखी खोकल्याची उबळ यायची. शेवटीं या खोकल्याचं पर्यवसान क्षयरोगांत झालं आणि त्यांतच निग मेल. त्याच्या प्रेतयात्रेला जाऊन आलेला एक मुलगा म्हणाला, “शवपेटिकेंत त्याचं प्रेत मीं पाहिलं. मला असं वाटलं की, त्याला नुकतीच झोप लागलेली आहे—इतका तो नेहमींसारखा दिसत होता. त्याच्याकडे पाहून मला रडू आवरेना.”

कामाची वेळ आणि खेळण्याची वेळ यांच्या मधल्या काळात सगळीं पोरं त्या सिगारेटच्या दुकानांत पडलेली असायची. दुकान जेव्हा बंद असायचं तेव्हा दुकानाच्या समोर आम्ही उभे राहून गप्पा मारत असू किंवा गाणीं गात असू. मजबूत हाडापेरांचा जॉन् हट ग्रैन बॉयर येथल्या झाडूच्या कारखान्यांत काम करायचा. जॉन केरीगन हा गुबन्या गालाचा, तेजस्वी डोळ्यांचा आयरिश मुलगा आपल्या बापाला पाण्याचे पाइप बसवण्याच्या कामांत मदत करायचा. आणखी एक विलीस कॉकीन्स नांवाचा मुलगा होता. ही आमची चौकडी मोठमोठ्यांना गाणीं गायची. आम्हांला गाणं शकास जमतं, आणि आल फील्डचं कलापथक गांवांत येईल तेव्हां त्याला आपला कार्यक्रम ऐकवला पाहिजे असं आम्ही म्हणायचे. विलीस कधीं कधीं आपलं बॅजो वाद्य घेऊन यायचा. मग खूपच मजा यायची.

एके दिवशीं सकाळीं नऊ वाजतां मी शुद्धच्या दुकानांत गेलों. तों तिथें बरीच गडबड दिसली. आधल्याच रात्रीं कुणीतरी चोरानें दुकानाची मागल्या बाजूची खिडकी उघडून पैशाची पेटी लंपास केली होती. त्या पेटींत फार तर आठदहा डॉलर असतील. रात्रभर जोराचा पाऊस कोसळत होता. रस्त्यावर या जोराच्या पावसामुळें फारशीं माणस नव्हतीं, आणि जीं काहीं थोडीं होती तीं पावसाचा मारा चुकवून आपल्या घरीं जाण्याच्या धाईत होती. दुकानाकडे पाहायला रस्त्यावरच्या कुणाच माणसाला वेळ नव्हता. त्या चोरट्यानें या परिस्थितीचा नेमका फायदा घेतला असला पाहिजे. आम्हीं बऱ्याच रहस्यकथा वाचल्या होत्या. चोरीच्या जागेचें नीट निरीक्षण करून चोरीचे धागेदोरे उलगडायचे असं मी ठरवलं. प्रथम चोराची एखादी वस्तु चुकून तिथं राहिली गेली आहे किंवा काय हें मी पाहूं लागलो. पण तशी एकहि वस्तु सापडली नाही. खिडकींतून उतरून तो चोर पैशाच्या पेटीकडे चालत आला होता. चिखलानं बरबटलेल्या त्याच्या बुटाचे ठसे फरशीवर उमटले होते. प्रथम प्रथम हे ठसे चागले दाट दिसत होते. परंतु पैशाच्या पेटीजवळ मात्र ते नाममात्र होते. याच्यापेक्षा अधिक कांहींच मला आढळलं नाहीं कीं रहस्य उलगडणारा एकहि धागा मला सापडला नाहीं.

इतक्यात शांत डोळ्यांचा, बुटकेलासा, भरघोस काळ्या मिशांचा एक मनुष्य दुकानात आला. त्यानें निळा कोट घातला होता; आणि त्याच्या कोटावर एक तारा दिसत होता. आम्ही त्याला ओळखलं. त्या माणसाच नांव होतं मार्शल हिनमन. तो पोलीसप्रमुख होता. त्याच्याबरोबर उत्कृष्ट गणवेश घातलेला एक पोलीस होता. मार्शल हिनमनचं नांव आम्ही अनेकदा ऐकलं होतं. परंतु एखाद्या गुन्याचा तलास लावण्यासाठीं प्रत्यक्ष काम करताना त्याला पाहण्याची आम्हांला कधींच संधि मिळाली नव्हती. मार्शल हिनमनच्या सर्व हालचालीकडे आम्हीं कुतूहलानं पाहूं लागलो. मार्शल हिनमनला दुकानात आमच्याप्रमाणेंच कसलेहि धांगदोरे सापडले नाहींत. मग आपल्याबरोबरच्या पोलिसाना घेऊन तो दुकानाच्या पिछाडीच्या रस्त्यावर गेला. तिथं चिखलांत त्या चोराच्या बुटाचे ठसे उमटलेले होते. हे ठसे मार्शल हिनमननें बारकाईनें न्याहाळले. त्याचा चेहरा विचारात गर्क झाल्यासारखा दिसला. मी माझ्या मनाशींच म्हणालों, “हं, आतां आपल्याला डिटेक्टिव्हचं खर कौशल्य पाहायला सापडणार.” मग मार्शल हिनमननें कार्डबोर्ड मागितला. दुकानांत कार्डबोर्ड नव्हता. मात्र बूट ठेवायची एक कार्डबोर्डची पेटी मिळाली. ती फाडून त्यानें तिचे तुकडे केले; आणि चिखलांत उमटलेल्या

बुटाच्या ठशांचं माप घेऊन त्या आकाराचे ते त्यानें कापले. अत्यंत संथपणें, धीरगंभीरपणें, त्यानें त्या चोराच्या डाव्या आणि उजव्या दोन्ही बुटांच्या मापांचे कार्डबोर्डचे तुकडे तयार केले. हें सगळं झाल्यानंतर तो पुन्हा दुकानांत आला. आपल्याला कोणते धागेदोरे सापडले याविषयी तो काहींच बोलला नाही. मला मोठा प्रश्न पडला कीं बुटांचीं मापं घेऊन तो करणार होता तरी काय ? मेन स्ट्रीटवर शेकडों माणसं येत जात होती. त्या प्रत्येकाचे बूट पाहून हातांतल्या मापाशी तो ते ताडून पाहणार होता कीं काय ? पण हे तर केवळ अशक्य होतं. आणि दुसर अस कीं, त्याच मापाचे बूट अनेक लोकांच्या पायात असण्याचीहि शक्यता होती ! कसंहि असलं तरी मार्शल हिनमन चोराला पकडून देईल अशी आम्हाला खात्री वाटत होती. जाताना तो म्हणाला, “फारसं महत्वाचं कांहीं आम्हाला सापडलेलं नाही; पण तरीहि आम्ही प्रयत्न करून बघू.” त्यानंतर अनेक वर्षे गेली, पण शुल्झच्या दुकानात चोरी करणारा चोर कधीच सापडला नाही !!

शुल्झच्या दुकानाच्या बाजूला एक चाभाराचं दुकान होतं. या दुकानातहि आमचा तळ असायचा. आपली हत्यारे घेऊन जॉन स्विडनवर्ग इथें जोडे तयार करण्याचं काम करायचा. बुटांचे सोल तयार करण्यासाठी तो प्रथम चामड कापून घ्यायचा. मग या चामड्याला हवीं तिथें भोक पाडून ठेवायचा. त्यानंतर तो थोडेमे खिळे तोडात भरून घ्यायचा आणि एकेक खिळा तोडातून बाहेर काढून आर्धा पाडलेल्या भोकात हातातल्या हातोडीनं टोकून बसवायचा. फाटका बूट शिवून घ्यायला एखादं गिन्हाईक आलं, तर चागला जाड दोरा घेऊन जॉन ते शिवून द्यायचा. कधीं कधीं तो चामड्याचा नवा तुकडा घेऊन फाटलेल्या जागीं टिगळ मारायचा. जॉन आपलं काम मनःपूर्वक करायचा. सकाळीं आठ वाजल्यापसून संध्याकाळीं सहा वाजेपर्यंत तो सारखा काम करीत असे. कोळशाची शेगडी असलेली त्याची छोटी खोली ऊबदार असायची. त्यामुळें हिवाळ्यात आम्ही त्याच्या दुकानात अनेक वेळा सापडायचे.

तो चांगलाच उंचापुरा होता. त्याचे खांदे वाकलेले होते. त्याचा चेहरा शांत आणि सौजन्यपूर्ण दिसत असे. तो आवेशानें बोलू लागला कीं त्याचं डोळे झळाळून उठत आणि ओठ थरथर कापू लागत. जॉनच्या बोलण्यात टगाविकच विषय असत. कधींहि या, त्या विषयावरचं त्याचं प्रवचन सुरू असायचं. तोंडात खिळे भरलेले असत तेव्हाच फक्त तो बोलत नसे. जॉन हा कट्टर धार्मिक होता. धार्मिकतेचं त्याचं हें वेड त्याच्या बोलण्यावागण्यात टळकपणें दिसत असे. थरथरण्या

ओटांनीं तो आम्हांला सांगायचा, “प्रभु येशू माझ्या हृदयांत सदैव असतो. मी जेथं जातो तेथं तो माझा सांगाती होतो. मी रात्रंदिवस मनोभावे त्याची आळवणी करतां. येशू आपल्या हृदयांत वास करून राहतो हा साक्षात्कार जर तुम्हाला झाला तर, बाळानो, तुमचं पाऊल कर्धाहि वाकडं पडणार नाहीं. मला त्यानें उद्धरलं आहे. तुम्हालाहि तो उद्धरील. या साऱ्या विश्वाचा तो प्रकाश आहे. मी त्याच्यावर विश्वासून राहतो. तो माझा एकमेव आधार आहे अशी माझी मनोमन श्रद्धा आहे. त्यामुळे मला कशाचहि भय वाटत नाहीं. संकटाचा अंधार पाहता पाहता वितळून जातो. मुलानो, तुम्ही त्याची आळवणी करायला शिका. त्याच्या पवित्र चरणापुढें गुडवे टेकून तुम्ही त्याची प्रार्थना करा, त्याच्या-जवळ क्षमेची याचना करा. मला तुझ्या कुशीत घे असं त्याला विनवून सागा.”

जॉनची या विषयावर बोलण्याची एक खास शैली होती. तो जे काहीं बोलत असे तें अंतरीच्या जिह्वाळ्यानें बोलत असे. बोलता बोलता भावनेच्या मरांत आल्या कीं त्याचे डोळे तळपूं लागत, आवेगामुळें त्याचे ओठ थरथरूं लागत. तो म्हणें,

“या जगात फार काळ काही आपल्याला राहायचं नाहीं ! प्रभु येशू माझी परत्री वाट पाहत आहे. त्याची माझी भेट झाली कीं माझ्या जीवनाचं सार्थक झालं.”

जॉन निर्व्यसनी होता. चर्चला तो नियमितपणें जात असे. खोकल्याच्या उबळीमुळं तो हैराण व्हायचा. निगप्रमाणे तोहि शेवटीं क्षयानेंच मेल्य. निगला जॉनप्रमाणेंच मरणाच मुळींच भय वाटत नव्हतं. परंतु मरणानंतर शाश्वत सुखाच्या लोकांत आपला प्रवेश होणार आहे असा अदम्य विश्वास जॉनला वाटत असे. जे सुखसमाधान इहलोकी मानव प्राण्याला कर्धाहि लाभणं शक्य नाहीं तें प्रभुपदी मिळणार आहे अशी त्याची खात्री होती.

बारा दोस्तांचें टोळकें

एका रविवारीं दुपारीं ऑलसनच्या दुकानासमोर आम्ही पोरं जमलो होतों. आमचें वय तेव्हा सोळासतराच्या आसपास होत. आमचा सगळ्याचा एक गृप फोटो काढून घ्यायचा अस आमच्या टोळक्यान ठरवल होतं. आमचें टोळक बारा मुलांचं होतं. आमच्यापैकीं एकजण म्हणाला, “आपली बाराची टोळी कशी दिसते तें आपण एकदां जगाला दाखवू.” तेव्हापासून ‘बाराची टोळी’ अस आमच्या टोळक्याच आम्हीं नामकरणहि करून टाकलं. बाराची टोळी या नांवातच अशी कांहीं जादू होती कीं आम्हाला वाटायच, कसलेल्या गुंडांची, दरोडेखोरांचीच ही टोळी आहे. पण आमच्या या टोळक्यानं कधीं दुसऱ्या टोळीशी किंवा आपापसातहि मारामारी केली नाहीं. आमच्या टोळक्यापैकीं सातजण स्वीडिश कुटुंबातले होते. चौथेजण नेटिव्ह अमेरिकन होते. आणि एकजण फ्रेंच होता.

खर म्हणजे एड रोझेनबर्ग या मुलाचा अंतर्भाव आमच्या टोळक्यात करायला हवा होता. आमच्या बाराच्या टोळीनेच त्याला एक टोपण नाव बहाल केलं होतं. तो हाडकुला आणि बुटकेलासा होता. पण वृत्तीनं तो सदा प्रसन्न असायचा. त्याची विनोदबुद्धि मोठी तरतरीत होती आम्ही त्याला ‘मफा डी ग्रिट एडि अम्पा डी ग्रंट’ असं टोपणनाव बहाल केलं होत. याच टोपणनावानं आम्हीं त्याला हाक मारीत असं. एड रोझेनबर्ग हे त्याचं नाव आम्ही कधीं उच्चारल्याचं आम्हाला आठवत नाही. काहीं दिवसांनीं मोलीन येथे एका कारखान्यात त्याला नोकरी लागली. तो गेला तेव्हा आम्हाला चुकत्याचुकत्यासारखं वाटूं लागल. त्या कारखान्यांतले लोक त्याला त्याच्या खऱ्या नावानें हाक मारीत असत !

चार्ल्स उर्फ फ्रेंची ज्यूनो हा माझा जीवश्वकंठश्च मित्र होता. त्याचा बाप हाडा-पेरानं मजबूत होता; त्यानं दाढी वाढविली होती. चित्रातल्या व्हिक्टर ह्यूगोसारखा तो दिसायचा. फ्रेंचीचा चेहरा आणि डोक्याचा आकार नेपोलियनसारखा होता. केसांची बट तो कपाळावर आणायचा. कोटाच्या खिशात उजवा हात घालायचा आणि आम्हांला विचारायचा, “मी नेपोलियन नाहीं तर मी कोण आहे ?”

ऑरोस येथल्या एका स्टोव्हच्या कारखान्यांत त्याला नोकरी मिळाली होती. कांहीं दिवसांनी तो कारखाना बंद पडला. आणि फ्रेची गेल्सबर्ग येथे पुन्हा आपल्या बापाच्या घरी आला. गेल्सबर्ग येथे त्याने अनेक बारीकसारीक नोकऱ्या केल्या. पण त्या एकाही नोकरीत त्याचे मन नव्हतं. कांहीं दिवसांनी बंद पडलेला तो स्टोव्हचा कारखाना पुन्हा सुरू झाला. फ्रेचीला तिथच पुन्हा काम मिळालं. गाण्याची आणि वाचनाची मला फार आवड होती. फ्रेचीला हे दोन्ही छंद नव्हते. परंतु गप्पा मारायला फ्रेची हा मोठा छान मुलगा होता. आणि त्यामुळे त्याच्या सहवासातला वेळ मोठा मजेत जायचा. मेन स्ट्रीटवरून भटकत भटकत आम्ही जात असू. वाटेंत अर्धा डझन 'क्रीम पप्स' घेऊन खात खात आम्ही भटकत असू.

उन्हाळ्यातल्या त्या रविवारची दुपार आमचं 'बाराचं टोळकं' कधीच विसरणार नाही. शुद्धच्या दुकानासमोर आम्ही जमलों होतो. कडाक्याच ऊन पडल होतं. एखाद्या भट्टीत पडल्यासारखं आम्हाला वाटू लागलं. आतां कुठंतरी पोहायला गेलं पाहिजे असा आमच्यापैकीं एकानं बूट काढला. जवळच तीस यार्ड लांब आणि वीस यार्ड रुंद एवढं एक तळ होतं. तळ्यात आमच्या खाद्यापर्यंत येईल एवढंच पाणी होतं. तळाशीं चिखल, विटाचे तुकडे, कांचा असा सर्व तऱ्हेचा कचरा पडलेला असायचा. खरं म्हणजे हें तळ आम्हांला फारसं आवडत नसे. पण ऊन तर फारच तापलं होतं; आणि दूरवरच्या स्वच्छ तळ्यात पोहायला जाण्याइतका दम आमच्यानं निघणं शक्य नव्हतं; आणि म्हणून याच तळ्यात हुंघायचं आमच्या टोळक्यानं ठरवलं होतं. सोळासतरा वर्षांची आम्ही पोर नागडीं उघडी या तळ्यात हुंघू लागलों, जल्लोष करू लागलो, कीं आजूबाजूला राहणाऱ्या सभ्य लोकांचीं माथी भडकायचीं. हुशहुश करीत आम्ही तळ्याजवळ जाऊन पोचलो. कांठाजवळच्या गवतावर अंगातले कपडे काढून बेफिकिरीन भिरकावले, आणि आम्ही धडाधड पाण्यांत उड्या ठोकल्या. एड रोझेनबर्ग तेवढा पाण्यांत उतरायचा होता. आम्ही मोठ्या मजेत पाण्यांत हुंघत होतो. इतक्यांत आमच्यापैकीं एकजण भेदरल्या स्वरानं ओरडला, "अरे पाहा, तो बघ समोरून विली येतो आहे!" पाण्यावर डोकीं काढून भेदरल्या नजरेनं आम्ही तळ्यासमोरच्या रस्त्याकडे पाहिलं. पाहतो तर काय, पोलिसांची मोटार आमच्या रोखानं येत होती. फ्रँक पीटरसन, इतर पोलीस आणि त्यांचा मुख्य विली याना पाहतांच आमची घाबरगुंडी उडाली. इतक्यात विली मोटारीतून खाली उतरला.

उजवा हात उंचावून तो मोठ्याने ओरडला, “आहांत तसे राहा, खबरदार हलाल तर, तुम्हाला अटक करण्यांत आली आहे.” विली तसाच चालत थोडा पुढें आला आणि पुन्हा मोठ्याने ओरडून म्हणाला, “या तलावात पोहण्याची कायद्याने बंदी आहे हें तुम्हांला माहीत नाही काय ? तुम्हीं कायदा मोडलेला आहे. निमूटपणें मोटारींत बसा आणि चला पोलीस चौकीवर.” तलावाच्या काठाशीं टाकलेले आमचे कपडे आम्ही कसेबसे उचलून घेतले. मोटारीतच आम्ही ते कपडे आमच्या अंगावर चढवले. सगळीं मुल मोटारींत होती. एड रोझेनब्रॅग तेवढा नव्हता. पोलीस दिसताच त्यानें रेल्वेस्त्यानें धूम ठोकली होती.

पोलिसांच्या मोटारीला छप्पर नव्हतं; आणि बसण्यासाठीं मोटारींत लाबलचक बाकडीं होती. एकमेकांच्या तांडाकडे पाहत आम्ही मोटारींत बसलो होतो. आम्ही मनातून फारच घाबरलो होतो. आता रस्त्यावर पोलिसांनीं अटक केलेल्या या अवस्थेंत अनेक ओळखीचे लोक आम्हांला पाहणार. याचाच अर्थ आमची अग्न धुळीला मिळणार ! पोलीस इथून आम्हांला चौकीवर घेऊन जाणार आणि कोठडींत ठेवणार. मग ते आमच्यावर खटला भरणार. कोटींत आमचा गुन्हा शाबीत झाल्यावर न्यायाधीश आम्हाला काय शिक्षा देईल देव जाणे ! कायदा कठोर असतो. तो कोणाचीच गय करीत नाही. मोटारीत माझ्यासमोर माझा धाकटा भाऊ मार्ट बसला होता. सॅडबर्ग कुटुंबांत पोलिसांनीं अटक केलेले असे आम्ही पहिलेच होतो. माझ्याबरोबरचीं इतर मुलंही प्रतिष्ठित कुटुंबांतली होती. आणि हाय रे दैवा ! पोलिसांच्या मोटारीतून आज आमची अशी ही वगत निघाली होती. मेन स्ट्रीटवरून आमची मोटार गेली. नशीब आमचं की रस्त्यावर कुणी ओळखीचं माणूस भेटलं नाही. चौकीवर नेऊन पोलिसांनीं आम्हाला लॉकअपमध्ये ठेवलं. आम्हाला विभागून दोन कोठड्यात ठेवण्यात आलं. दोन्ही कोठड्यांत आधल्या रात्रीं पोलिसांनीं धरून आणलेले दारुडे होते. नुकते कुठ ते शुद्धीवर येऊ लागले होते. कोठडींत बसण्यासाठी खुर्च्या नव्हत्या. एक उभं तरी राहायचं किंवा बसायचंच असलं तर जमिनीवर फतकल मारून बसायचं. दुपारीं तीन वाजता त्यांनीं आम्हांला लॉकअपमध्ये आणून ठेवलं. सात वाजता त्यांनीं आम्हाला सोडून दिलं आणि सांगितलं की, “आता घरी जा आणि उद्यां सकाळीं दहा वाजता कोटीत हॉलकॉव ह्या न्यायाधीशासमोर हजर राहा.” घरीं परतताना वाटेवर भेटलेल्या आवाजात उद्यां कोटीत हॉलकॉव हा न्यायाधीश आम्हाला कसली शिक्षा देईल याची आम्ही चर्चा करीत होतो.

आमच्यापेकी काहींजणाना असं वाटत होतं कीं न्यायाधीश कांहीं आम्हांला तुरुंगात पाठवणार नाही. फार तर दोन डॉलर दंड आणि नुकसानभरपाई म्हणून आणखी काहीं पैसे एवढीच आम्हाला शिक्षा होईल. आम्ही वर्तमानपत्रात वाचलं होतं कीं टॉम बेकम या माणसाला दारू पिऊन रस्त्यावर गोधळ माजविल्याबद्दल जस्टिस हॉलकॉबने एवढीच शिक्षा दिली होती. बेकमला दंडाखेरीज नुकसानभरपाई म्हणून पाच डॉलर्स अधिक भरावे लागले होते. मी फारतर दंड कसाबसा भरू शकलो असतो. पण नुकसानभरपाईचे पाच डॉलर्स कुटून आणायचे हा प्रश्न होता. 'नुकसानभरपाईचे पाच डॉलर्स जर तुम्ही आम्हाला दिले नाहीत तर ऑगस्ट सॅडबर्गचे मुलगे तुरुंगात जातील' असं जर आम्ही आमच्या बापाला सांगितलं असत तर तो काय म्हणाला असता याचा आम्हाला अंदाज करतां येईना.

दुसरे दिवशी सकाळी जस्टिस हॉलकॉब याच्यापुढे आम्हाला कोर्टात उभं करण्यात आलं. आम्ही आमचा गुन्हा कबूल केला. जस्टिस हॉलकॉबने आमच्या एखाद्या नातेवाइकाप्रमाणे समजावणीच्या स्वरात आम्हाला सांगितलं कीं त्या तळ्यात पोहणें हा कायद्याच्या दृष्टीने गुन्हा होता; आणि कायदा मोडणं हें सभ्यतेचं लक्षण नव्हं. आम्ही पुन्हा त्या तळ्यात पोहायला जाणार नाही असं वचन त्याने आमच्याकडून घेतलं आणि आम्हाला कसलीहि शिक्षा न करता सोडून दिलं.

या मुक्ततेमुळे आमच्या छातीवरच प्रचंड ओझं उतरलं होतं. वाटेवर झाल्या गोष्टीची आम्ही चर्चा केली. पोलिसांनीं आम्हांला पकडून लॉकअपमध्ये ठेवायला नको होत याविषयीं आमचं सर्वांचं एकमत झालं. त्या तळ्यात पोहण्याला कायद्याने बंदी केलेली आहे हें आम्हाला खरोखरीच ठाऊक नव्हतं. कायद्यान तिथं पोहण्याला बंदी करायचीच होती, तर तशी पाटी त्या तळ्याच्या काठी लावणं खरं म्हणजे पोलिसाचं कर्तव्य होतं. कायद्यान बंदी येण्यापूर्वी कित्येक वर्षे आम्ही त्या तळ्यात पोहत होतो. पोलिसानी आम्हाला न पकडता, इथं पोहण्याला कायद्यान मनाई केलेली आहे असं नुसतं जरी आम्हाला सांगितलं असतं तरी आम्ही तिथे पुन्हा पोहायला येणार नाही असं वचन दिलं असतं. या पोलिसांना झाल्य़ तरी काय? हे असे चमत्कारिक का वागतात? असा आम्हाला सगळ्यांनाच प्रश्न पडला.

आम्ही घरीं आलो. माझे आईबाप झाल्या गोष्टीबद्दल आमचा खरपूस समाचार घेतील असं आम्हाला वाटलं होतं. पण तसं काहीच झालं नाही. अत्यंत समजसंपणें त्यांनीं या गोष्टीकडे पाहिलं. आम्हाला पकडण्यांत पोलिसांनीं मूर्खपणा

केला होता असं त्यांचंही मत झालं. फ्रँक पीटरसन हा पोलीस आमच्याच घरात दुसऱ्या मजल्यावरच्या कांहीं खोल्या भाड्यान घेऊन राहत होता. माझी खात्री आहे की पोलीसप्रमुख विली हा जर पीटरसनबरोबर नसता, तर पीटरसननें आम्हां मुलाना मुळीच अटक केली नसती. पुन्हा तिथं न पोहण्याबद्दल आम्हाला समज देऊन त्यानें सोडून दिलं असतं. पोलिसानीं एखाद्या प्रौढ माणसाला आम्ही तुला अटक केली आहे असं जर सांगितलं तर तो किंचित् बावर्तो, परंतु तुमचं वय जर सोळा वर्षांचं असेल आणि पूर्वी तुम्हाला कसलीहि शिक्षा झालेली नसेल तर 'तुम्हाला अटक केलेली आहे' या पोलिसाच्या वाक्यासरशीं भयान तुमची बोबडी वळल्याखेरीज राहणार नाही. आमचंही तसंच झालं.

तळ्यांत पोहण्यात आमच्या हातून कसलाहि दोष घडला होता असं मला अजूनही वाटत नव्हतं. माझी खात्री आहे की या बाबतींत माझं आणि मफा-डी-ग्रिट-एडि-अम्पाचं एकमत होईल! पोलिसाची गाडी दिसताच कपडे सांवरीत तो धूम पळाला होता. त्याचे बूट, मोजे आणि हॅट तिथंच तळ्याच्या कांठीं पडलेली होती. आपण पळाल्यावर पोलीस आपला पाठलाग करून आपल्याला पकडतील असं त्याला वाटलं होतं. परंतु पोलिसाच्या लेखीं हा गुन्हा फारसा महत्त्वाचा नसल्यामुळ त्यांनीं मफा-डी-ग्रिटच्या पळून जाण्याकडे दुर्लक्ष केलं होतं. पोलिसाची मोटार दृष्टीआड गेली तेव्हा मफा-डी-ग्रिट लपत छपत पुन्हा तळ्याच्या कांठीं आला आणि आपल्या राहिलेल्या वस्तु गोळा करून घरीं गेला. एका बाबतीत आम्ही सर्वांनीं त्याला प्रशस्तिपत्र दिलं: यावेळी मफा-डी-ग्रिटनं आमच्यापेक्षा अधिक प्रसंगावधान आणि अधिक चपळपणा दाखवला होता.

आमच्यापेक्षा चारपाच वर्षांनीं वडील असलेली मुलं महिन्यांतून एकदां एक हॉल भाड्यान घेऊन तिथं नृत्य करीत असत. साथील ते दोन फिडलवादकहि पैसे देऊन आणीत. आपल्या या नृत्याच्या क्लबाला त्यांनीं 'द गोल्डन रॉड क्लब' असं नाव दिलं होतं. आमच्या 'बाराच्या टोळक्याने' असाच एक नृत्याचा क्लब स्थापन करायचं ठरवलं. गोल्डन रॉड क्लबची आम्ही अगदीं सहज बरोबरी करू शकू असं आम्हांला वाटत होतं. आम्ही सुद्धा एक हॉल भाड्यानें घेतला. तसंच दोन फिडलवादकाशींही साथीचा करार केला. ज्या रात्रीं आम्ही नृत्य करू त्या रात्रीचा आम्हांला साधारण पंचवीस सेंट्सपर्यंत खर्च येत असे. आमच्या क्लबचं नांव आम्ही 'मॉनर्क क्लब' असं ठेवलं. फिडलवादक नृत्यसंगीत वाजवीत आणि त्या संगीतावर आम्ही वॉझ, ट्रू स्टेप, पोलका आणि सॉटीश इत्यादि विविध प्रकारांचं

नृत्य करीत असूं. हॅन्सन सिस्टर्स, ॲली हार्श बार्गर, गर्टी जेन्ट या आणि इतर देखण्या मुली आमच्याबरोबर नृत्य करायला येत. रात्रीचे अकरा वाजले की फिडलवादक 'होम स्वीट होम' हें आर्त गीत वाजवूं लागत.

फॅटी बेकमन, स्किनी सीली आणि मी—आम्हाला बेसबॉल खेळण्याचं अगदीं वेड लागलेलें होतं—वसंत ऋतूंत आम्ही खेळायला सुरुवात करीत असूं; आणि हिवाळा येऊन बर्फ पडायला लागेपर्यंत आमच्या खेळण्याचा मोसम संपत नसे. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत आम्ही खेळत असूं. संध्याकाळीं सगळीं मुलं घरीं परतली तरी आमचा खेळ चालत असे. सगळ्यात शेवटीं आम्ही मैदानावरून परतत असूं. फॅटी बेकमनचे गाल थोडे फुगीर असले तरी तो काही लढ्या नव्हता. स्किनी सीली बारीक आणि काटक होता. तो कृश मुळींच नव्हता. मला ते गंमतीन 'कली' म्हणून हाक मारायचे. मला वाटतं, चार्ली या माझ्या नावात त्यानी त्याच्या दृष्टीन केलेली ही सुधारणा होती. फॅटी बेकमनची आई विधवा होती. सप्टेंबर महिन्यात एका गाडीत कोबीचे गड्डे भरून फॅटी ते विकण्यासाठी घरोघर जात असे. एका गड्ड्याला पाच सेंट याप्रमाणें तो ते विकी. जेवण्याच्या पूर्वी एक तास अगोदर तो मैदानावर येई तेव्हा त्याचा खिसा नाण्यांनी भरलेला असायचा. स्किनी सीली हा थिएटरात काम करणाऱ्या हस्की जॉन्सन आणि कली रोझ या सुताराना मदत करायचा. या सुतारानीं त्याला या धंद्याचं चागलं शिक्षण दिलं. त्यामुळेच नंतर स्किनीला शिकागोच्या थिएटरमध्ये चागली नोकरी मिळू शकली.

कालांतरानें वेगवेगळ्या स्वभावाच्या, भिन्नभिन्न आवडीनिवडी असलेल्या मुलाशीं माझ्या ओळखी झाल्या. विलीस कॉकिन्स हा अशा मुलांपैकीं एक. त्याचा बाप ट्रॅम ड्रायव्हर होता. दयाळू स्वभावाचा, सदा हसतमुख असलेला असा तो माणूस होता. विलीसची आई अतिशय देखणी होती. माझी आणि विलीसची ओळख झाल्यानंतर एका वर्षानेच ती क्षयाने वारली. विलीस हा तिचा एकुलता मुलगा. विलीसच्या घराण्यांत गाण्याची परंपरा होती. विलीसला बॅजो वाजविता येत असे. बॅजोच्या तारा त्यानें मला दाखविल्या. बॅजो वाजवीत गाणं कस म्हणायचें हेंहि त्यानें मला सांगितलें.

मला वाद्याची आवड होती. प्रथम प्रथम कळकाची मुरली, बॅजो हीं वाद्यं मी घरींच तयार करीत असें. ही वाद्यं मी वाजविण्याचा प्रयत्न करीं, पण अर्थातच त्यावर फारसं कांहीं वाजविता येणं शक्य होत नसे. सिगारेटच्या एका रिकाम्या

खोक्याचा मीं घरीच बॅजो तयार केला होता. मींच त्याला तारा लावल्या आणि खुऱ्या बसविल्या. पण बॅजो नामक या खोक्यातून नावाला देखील चागला सूर निघेना. हळू हळू स्वस्त किमतीची वाद्य बाजारात मिळू लागली. गंविनरकडे दोन डॉलर किमतीचा बॅजो मिळू लागला. हा बॅजो मोठा झकास होता. विलीसकडे मी त्याच्यावर तारा छेडायला शिकलो. फेरीस स्टीयर मिसेस श्वार्ट्झ राहायची. तिला पचवीस सेंट्स शिकवणीची फी देऊन मी तिच्याकडे बॅजोचे पहिले तीन धडे शिकलो. खरं म्हणजे तिची शिकवणी चालू ठेवण्याची माझी इच्छा होती. परंतु मदीच्या सार्वत्रिक लाटेंत शिकवणी ठेवण मला परवडण्यासारखे नव्हत.

विलीसचा आवाज मधुर होता. तो आपल्या गाण्यात विलक्षण गोडवा भरीत असे. त्याचा चेहरा घोड्यासारखा दिसायचा. तो लावनाक्या होता. विनोदबुद्धीचे जन्मजात देणं त्याला लाभलेलं होतं. त्याच्या या गुणामुळे तो कुठहि गेला तरी त्याचं हार्दिक स्वागत व्हायचं. कुणीतरी त्याला 'बोहक' हे टोपण नाव दिलं आणि तेच त्याला चिकटलं.

जवळजवळ चार मैलाच्या अंतरावर बूथफार्म ही जागा होती. तिथं एक तळ होतं. या तळ्यात आमच्या गळ्याएवढं पाणी होतं. आजूबाजूच्या शेतात ओट, गहू, याचीं पिकं गर्द झुलत असायचीं. मी आणि बोहक उन्हाळ्याच्या दिवसात दहावाय वेळा तरी बूथफार्मवरच्या तळ्यात पोहायला जात असू. या तळ्यात मनसोक्त हुंबून झालं कीं मी आणि बोहक गप्पागोष्टी करत घरी परत येत असू. घरी परत येण्यासाठी लोम्बार्ड कॉलेजच्या आवारातून एक जवळचा रस्ता होता. तिथं एक थंडगार पाण्याचा नळ होता. या नळाचं पाणी घटाघट पायल्यानंतर त्या उन्हाळ्याच्या दिवसात अगदी ताजंतवान वाटायचं. ही जवळची वाट नको असली, तर ब्रकस्ट्रीटवरून दुसरी वाट होती. या वाटेवर जॉन ग्रॅवची सफरचंदाची बाग होती. इथून येतांना आम्ही झाडावरचीं चांगली पिकलेली सफरचंद लपास करीत असू. अंगातला शर्ट काढून त्यात मावतील तेवढी सफरचंद घ्यायचीं आणि तो शर्ट पट्ट्यासारखा कमरेला घट्ट बांधायचा. पोहून झाल्यावर थंड पाणी पिण्यासाठी जवळच्या वाटेनं जायचं कीं सफरचंद लपास करण्यासाठी लावच्या वाटेनं निघायचं याच्यावर आम्ही चर्चा करीत असू.

काही काळानंतर कॉकिन्स कुटुंब घर सोडून गेलं आणि जॉडिन्स कुटुंब तिथं राहायला आलं. जॉडिन्स कुटुंब पंधरा वर्षे शिकागो येथे राहिल होतं. जॉडिन्स मूळचे स्वीडिश. परंतु शिकागो येथील पंधरा वर्षांच्या वास्तव्यामुळे स्वीडिश

भापा ते विसरूनच गेले होते. जॉडिन्स हा फिरता शिपी होता. मापे घेणें, कापड कापणें आणि कपडा शिवणें हीं सगळीं कामें तो करीत असे. खादे आणि मान ताठ ठेवून तो चालायचा. चालताना त्याचे खादे मागच्या बाजूला किचित् झुकत. त्याच्या चालण्यात एक आगळीच ऐट होती. चालताना जणू तो म्हणत असे, “मी स्वतःच माणूस आहे. कुठल्याहि श्रीमतापुढं, अमीरउमरावापुढं लाचारीन मान वाकविण्याची मला गरज नाही.” खऱ्याखुऱ्या जहाल क्रांतिकारक विचाराचा मी पाहिलेला हा पहिलाच माणूस. जिथं कुणीहि कुणापुढं वाकत नाही, जिथं कुणीहि कुणाचा गुलाम नाही अशी एक नवीन समाजरचना निर्माण झाली पाहिजे अस त्याला मनापासून वाटत असे. तो समाजवादी होता. त्याची विचारसरणी अराज्यवादी होती. गरिबांचं शोषण करणाऱ्याची त्याला विलक्षण चीड येई. तो एक कसबी शिपी होता. आपली बायको, एक मुलगी, आणि दोन मुलगे याची तो उत्तम काळजी घेत असे. एखाददुसरा बीअरचा ग्लास पीत राजकारण आणि भविष्यकाळात होणारी क्रांति यावर भाष्य करीत बसणें यात त्याचें समाधान साठवलेले होतें.

त्याचा मुलगा जॉन हा माझ्यापेक्षा दोनतीन वर्षांनी मोठा होता. शिकागो येथल्या एका डिपार्टमेंटल स्टोअर्समध्ये त्याने दोन वर्षे नोकरी केली होती. ‘क्लॉग’ नृत्याचे पहिले तीन घडे तो शिकला होता. मी त्याच्याकडून ते शिकलो; आणि ते कधीच विसरलो नाही. त्याच्या वागण्या-बोलण्यावर शिकागोच्या शहरी जीवनाची गडद छाया होती—त्यात जिवंतपणा आणि बेपर्वाईची छाया होती. त्याने खूप वाचलं होतं. उन्हाळ्याच्या दिवसात रात्री त्याच्या घरासमोर असलेल्या गवताच्या कुरणावर पडून आम्ही अनेक विषयावर बोलत असू. मॅकनमूर या डिटेक्टिव्हच्या कौशल्याच्या अनेक गोष्टी त्याने मला सांगितल्या. या मॅकनमूरपुढें ओल्ड कॅप कॉलियर आणि निक कार्टर हे दोन्ही डिटेक्टिव्ह सामान्य ठरतील अस आमचं दोघांचि मत पडलं.

जॉन, त्याचा भाऊ अलबर्ट, मार्ट, मी आणखी एक मुलगा—आम्ही सर्वांनी मिळून दोन डॉलरना एक आणि तीन डॉलर्सना एक असे दोन घोडे विकत घेतले. दोन डॉलरचा घोडा अगदीं हाडकुळा होता. आमच्या ओळखीच्या माणसाकडून आम्ही दोन गाड्या काहीं काळ मागून घेतल्या आणि त्यांना हे घोडे जुपले. जवळ जवळ पन्नास मैलाच्या अंतरावर असलेल्या इलिनॉय या नदीवर या गाड्यातून आम्ही गेलो. ही आमची छोटीशी ट्रिपच होती. मनसोक्त पोहायचं, गळ टाकून

मासे पकडायचे—वेळ मोठा मजेत गेला. गेल्सबर्गला घरीं परततांना तीन डॉलर्सना विकत घेतलेला तो घोडा वाटेंतच मेलला. आम्हीं त्याला सन्मानपूर्वक पुरून टाकलं. आम्हीं सर्वांनीं आपापले खिसे धुंडाळले आणि पाच डॉलर्स गोळा केले. या पांच डॉलर्सचा आम्हीं दुसरा घोडा विकत घेतला आणि गेल्सबर्गला येऊन थडकलो. ज्या माणसाकडून आम्हीं आधीं तीन डॉलर्सचा तो घोडा विकत घेतला होता त्याच माणसाला हा पांच डॉलर्सचा नवा घोडा आम्ही विकून टाकला. हा माणूस पांच डॉलर्स देऊन कांहीं हा घोडा घेईना तेव्हा आम्हीं तो तीन डॉलर्सनाच विकला. आतां उरला दोन डॉलर्सचा हाडकुळा घोडा. ज्याच्याकडून आम्हीं तो विकत घेतला होता त्यालाच तो आम्ही पुन्हा विकायला गेलो; परंतु त्यानें तो घोडा पुन्हा विकत घ्यायचं नाकारलं. पुढें त्या घोड्याचं आम्हीं काय केलें हें आता मला आठवत नाही. एवढंच आठवतं कीं, 'हा पड्या मोठा चांगला आहे हं' असं आम्ही त्या हाडकुळ्या घोड्याचं कौतुक करीत असू.

जॉनकडे विनोदी चुटक्यांचा आणि गोष्टींचा चांगलाच साठा होता. आपल्या बापाप्रमाणेंच त्याचे राजकीय विचार क्रांतिकारक होते. एक काळ असा येईल कीं जेव्हां सगळे कामगार आणि शेतकरी एकजूट करून संघटित होतील आणि समाजाचं शोषण करणाऱ्या भाडवलदाराकडून राजकीय सत्ता हस्तगत करतील असं त्याला मनापासून वाटत असे. ज्यांना उद्याचीहि वानवा आहे असे गरीब लोक आणि ज्यांच्याकडे पैसा कुजतो आहे असे गढ्वर लोक यांच्यातल्या संघर्षाविषयीं तो तळतळून बोलत असे.

जॉनला मारामारी करताना मीं कधीच पाहिलं नाहीं. मला असं वाटतं कीं हातघाईवर आलेल्या एखाद्या क्षुब्ध जमावाचं नेतृत्व करणं त्याच्या या स्वभावामुळ त्याला कधीच जमल नसत. आपले क्रांतिकारक विचार वादविवाद करून पटवून देण्याचा तो प्रयत्न करीत असे, परंतु या वादविवादाचं पर्यवसान मारामारीत होणार नाही याची तो काळजी घेई. मानवी जीवनाविषयी त्याला विलक्षण आस्था वाटत असे. तो म्हणे, "मला या श्रीमंताचा द्वेष करणंच शक्य नाहीं. त्या मूर्खीची मला अतोनात कींव येते. त्यांच्याकडे इतका पैसा कुजतो आहे कीं त्या मूर्खाना त्याचं काय करावं हेंच समजत नाहीं. त्यामुळ अधिक पैसा मिळविण्याच्या मूर्ख हव्यासानं ते सदा पळाडलेले असतात."

जॉनला मीं राजकारण आणि समाजकारण यांच्याविषयीं अनेक प्रश्न विचारले. माझ्या जवळजवळ सगळ्या प्रश्नांचीं तो उत्तरं देई. मी त्याच्याशीं वादविवाद

करण्याच्या भरीस पडत नसें. जॉनची जनशक्तीवर विलक्षण श्रद्धा होती. लोकशक्तीचा हा प्रचंड प्रवाह वाढत वाढत जाईल आणि एक दिवस अमेरिकन जनता भांडवलशाही सत्ता उलथून टाकून समतेचं राज्य निर्माण करील असा त्याला विश्वास होता. जॉनला मताधिकार मिळालेला नव्हता. परंतु जनतावादी पक्षाला त्याचा पाठिंबा होता. जॉनच्या विचाराचे आणि व्यक्तित्वाचे माझ्यावर खोल संस्कार झाले. त्याच्यामुळेच मी विचार करायला शिकलो. या अफाट अमेरिका राष्ट्रातील राजकारण, समाजकारण, अर्थव्यवस्था, उद्योगधंदे, गुन्हेगारीचा प्रश्न या जीवनाच्या विविध अंगाची मला अधिक माहिती करून घेतली पाहिजे, त्याच्या स्वरूपाविषयी मला अधिक विचार केला पाहिजे याची जाणीव जॉनच्या सहवासांमुळेच मला तीव्रतेने झाली.

पहिला पगार

मला पहिली नोकरी मिळाली तेव्हा मी अकरा वर्षांचा होतो. त्याआधी किरकोळ कामं करून मी थोडेबहुत पैसे मिळवीत असे; पण या कामाची गणना नोकरीत कांहीं करता आली नसती. शाळा सुटल्यानंतर आणि दर शनिवारी हातात एक पोत घेऊन मी रस्तोरस्ती हिंडत असं. कचऱ्याच्या पेठ्या, खंडू, सगळ मला धुंडाळावं लागे. या ठिकाणी मिळालेल्या चिंध्या, लोखंडाचे तुकडे, बाटल्या, हाड गोळा करून मी या पोत्यात भरत असं. या प्रत्येक पोत्याबद्दल मला अठरा सेंट मिळत. ही झाली माझी कमाई. अशाच तऱ्हेची किरकोळ कामं हि इतर मुलं करीत. पण आता मला नोकरी लागली होती. मी लाव विजार वापरू लागलो होतो. दर शुक्रवारी मला रोख पगार मिळत होता.

कॅलेडर आणि रॉडिन यांच्या इस्टेट फर्ममध्ये मला ही नोकरी मिळाली होती. मेन स्ट्रीटवर मध्यभागी कॅलेडर आणि रॉडिन कंपनीच ऑफिस होत. कॅलेडर हा ब्रळकट बांध्याचा माणूस होता. भरघोस मिशा आणि कल्ले त्याने ठेवले होते. त्याचं डोकं लांबोडक होत आणि हवा येण्यासाठी भितीत झरोके ठेवतात तसा त्याचा चेहरा गरगरीत वाटोळा होता. रॉडिन हा शरीरयष्टीने कृश होता. त्याचा चेहरा पिवळसर होता आणि डोळे निळे होते.

कॅलेडर आणि रॉडिन कंपनी चागलीच भरभराटीला आलेली होती. त्यांचं ऑफिसहि मोठ होतं. पश्चिमेकडच्या भितीपासून दहा पावलावर कॅलेडरच टेबल ठेवलेलं असे. रॉडिनचं फिरत टेबल पूर्वेकडच्या भितीकडे होत. या टेबलाला कागदपत्र ठेवण्यासाठी कबुतराच्या खुराड्यासारखे कोनाडे केलेले होते. हे कोनाडे कशासाठीं केलेले असतात हे मला कॅलेडर याने समजावून सांगितलं होतं. टेबलावरच्या या खुराडेवजा खणाकडे पाहून माझ्या मनात एक मिसकिल विचार चमकून जायचा. कॅलेडर याना थड्डेन मला असं सागावसं वाटायचं कीं या खुराड्यात कबुतरसुद्धा मावू शकणार नाही इतके ते लहान आहेत. कधी कधी मला असं वाटायचं कीं कॅलेडर आणि रॉडिन ऑफिसमध्ये येण्यापूर्वी

टेबलावरच्या या कागदपत्राच्या खुराड्यात पाचसहा लहानशीं कबुतर हळूच सोडून द्यावीत. ऑफिसच्या वेळीं कॅलेंडर आणि रॉडिन आपल्या टेबलापाशीं येऊन बसले कीं हीं कबुतरं पंख फडफडावीत खोलीभर पसरतील. माझ्या मनांतले हे भिस्किल विचार कॅलेंडर किंवा रॉडिन यांना सांगण्याचा मला कधींच धीर झाला नाही. परंतु माझ्याबरोबर तिथं काम करणाऱ्या इतर मुलांना मीं ते सांगितले. त्यांच्यापैकीं एकजण म्हणाला, “तू जर त्यांच्या टेबलात कबुतर ठेवलीस तर ते तुझ्यावर आपल्या वकिलामार्फत खटला भरतील.” आम्हाला त्याच्या या शिष्टपणाची मोठी गमत वाटली. त्यानंतर कित्येक दिवस आम्हीं त्या मुलाला, “कस काय वकीलमहाशय, केव्हा करणार फिर्याद आमच्यावर ?” अस चिडवून हैराण केले.

कॅलेंडर आणि रॉडिन यांनीं मला फार चांगली वागणूक दिली. पहिल्याच दिवशीं कॅलेंडर यानें बराच वेळ बोटून मला माझं सर्व काम समजावून दिले. त्याच्यानंतर आमचा फारस बोलणं कधीं झालेच नाही. आमचा बोलणं व्हायचं तें फक्त दर शुक्रवारी. कॅलेंडर मला बोलवायचें आणि म्हणायचे, “हा घे तुझा पगार.” मी म्हणायचा, “मी तुमचा आभारी आहे.” या बोलण्याव्यतिरिक्त दुसरे काहीच बोलणं होत नसे.

माझ्याजवळ ऑफिसची एक किट्टी देण्यांत आली होती. सोमवार ते शुक्रवार दररोज सकाळीं पावणेआठ वाजता मी ऑफिसचा दरवाजा उघडत असे. ऑफिसमध्ये आल्यावर सगळें ऑफिस झाडून स्वच्छ करायचं हे माझें काम. कोपऱ्यातली, कुटं एखादा लहानसा खड्डा असला तर त्यातली, सर्व धूळ काढून ती मी झाडीत झाडीत जिऱ्यापाशी नेत असें. हा जिऱा सातआठ फूट उंच होता. ही धूळ प्रत्येक पायरीवर नेऊन ती पायरी झाडीत झाडीत मी जिऱ्याच्या तळाशी येऊन पोचत असें. जिऱा जिथ सपायचा तिथच मेन स्ट्रीटचा फुटपाथ सुरू व्हायचा. ऑफिसमधला सगळा कचरा—यात धूळ, सिगरेटचीं थोटकं, दोऱ्या, कागदाचे तुकडे सार काही असायचं—झाडूच्या दोनतीन फटक्यातच मी मेन स्ट्रीटवरच्या फुटपाथवर टाकून देत असें. रस्त्यावरहि बराच कचरा पडलेला असायचा. त्यात आमच्या ऑफिसातल्या या कचऱ्याची भर पडायची. वाऱ्याची जोराची झुळूक आली कीं फुटपाथवरचा हा कचरा हवेंत उंच उडून रस्ताभर पसरायचा.

कचरा झाडून झाला कीं कॅलेंडरच्या टेबलावर असलेली पिकदाणी मी नळाखाली स्वच्छ धुवून ठेवीत असें. त्यानंतर रॉडिनच्या टेबलावरचीहि पिकदाणी धुवून

ठेवायचा. सहासात आठवड्यांतून एकदां या पिकदाण्यांना मी छानपैकी पॉलिश करून ठेवीत असे. ऑफिस सुरू होण्यापूर्वी माझ्या या सकाळच्या कामाला मला अर्धापाऊणतास लागायचा. शुक्रवार उजाडला की मी भलताच खुशीत असायचा. मला हाक मारून कॅलेंडर माझ्या हातावर माझा पगार ठेवायचे यावेळी त्यांच्या चेहऱ्यावर असा आविर्भाव असायचा की पगार द्यायला ते विसरणारच होते, पण बरं झालं आठवण झाली म्हणून! हातात पडलेली नाणी घेऊन मी पळत पळत रस्त्यावर येत असें. रस्त्यावर मूठ उघडून मी माझ्या पगाराकडे तृप्त नजरेने पाहायचा. हातांतले ते पचवीस सेंट्स—मला त्याचा मोठा अभिमान वाटायचा.

कॅलेंडर आणि रॉडिनचं ऑफिस दुसऱ्या मजल्यावर होतं. त्याच मजल्यावर पश्चिमेच्या बाजूला काही खोल्या सोडून 'गेल्सब्रॉ रिपब्लिकन रजिस्टर' या वृत्त-पत्राची कचेरी होती. हे वर्तमानपत्र विकणारे पोरे म्हणून आम्ही काही मुलं शाळा सुटल्यानंतर काम करीत असू. पेपर छापून झाला की प्रथम एका टेबलावर आम्ही त्याच्या घड्या घालायचे. मी जवळजवळ पन्नास ते साठ प्रतींच्या घड्या घालीत असें. घड्या करून झाल्या की मी त्या देखरेख करणाऱ्या एका माणसाकडे घेऊन जात असें. बरोबर साठच प्रती आहेत की नाहीत हे तो काळजीपूर्वक मोजून पाहायचा. (शिवाय माझ्यासाठी एक जादा प्रत मिळायची.) काही मुल साठ प्रती आहेत असं सांगून लबाडीने अधिक प्रती घेऊन जायचीं आणि तो फायदा आपल्या खिशात घालायची. ही लबाडी बंद करण्यासाठीच व्यवस्थापकाना अशी करडी देखरेख ठेवावी लागली होती. घड्या मोजून झाल्या की मेन स्ट्रीटपासून प्रेअरी स्ट्रीटपर्यंत घोघर जाऊन वर्गणीदाराच्या दारात मी हे वर्तमानपत्र टाकीत असें. वर्तमानपत्राची घडी करून ती दरवाज्याच्या फटीतून आत कशी टाकायची हे मी शिकलो होतो. वर्गणीदाराचं घर जर फुटपाथला लागूनच असलं, तर तेथूनच मी पेपर फेकीत असे. पण प्रेअरी स्ट्रीटवर बरेचसे श्रीमंत लोक राहत असत. त्यांचीं घर फुटपाथपासून खूप आत असायचीं. या घरात वर्तमानपत्र टाकण्यासाठी मला अधिक चालावं लागे.

ज्या एका घरांत मी हे वर्तमानपत्र टाकीत असें त्या घरांतला एक माणूस मी पेपर घेऊन केव्हा येतो याची वाट बघत दारात उभा असायचा. मी आलो रे आलो की तो माझ्या हातांतल्या वर्तमानपत्रावर झडप घालायचा म्हणाना! तो मनुष्य इतका लव्हा होता की, एखाद्या भल्या मोठ्या पिपासारखा तो दिसायचा. या माणसाचं नांव होतं क्लार्क ई. कार. रिपब्लिकन पक्षाचा प्रमुख पुढारी म्हणून

नॉक्स काउंटीमध्ये त्याच्या नांवाचा वारंवार उल्लेख होत असे. देशाच्या राज-
कारणातहि त्याला स्थान होतं. रिपब्लिकन अध्यक्षानीं त्याची पोस्टमास्तर म्हणून
नेमणूक केली होती. पुढं तो डेन्मार्कच्या खात्याचा मंत्री झाला.

देशातल्या राजकारणाच्या बातम्या असलेलं वर्तमानपत्र कार यांच्या हातीं देऊन
प्रेअरी स्ट्रीटवरच्या इतर घरात पेपर टाकण्यासाठी मी निघत असें. कार यांच्या
घरानंतर ज्या घरात मी जात असे ते घर गेल्सवर्गमधलं सर्वात मोठं घर म्हणून
प्रसिद्ध होतं. अवयावत् पद्धतीनं हें तीनमजली घर बांधण्यात आलं होतं. जवळ
जवळ ऐशी हजार डॉलर इतका खर्च या घराला आला होता. जॉर्ज ए. लॉरेन्स हा
गृहस्थ या घरात राहत असे. तो वकील होता. त्यानं ज्या ब्राईशीं लग्न केलं
होतं तिची खूप मोठी इस्टेट त्याला मिळाली होती.

घरोघर पेपर टाकीत टाकीत प्रेअरी रस्त्याच्या टोकापर्यंत मी जात असें.
सगळ्याचे पेपर टाकून झाले की रिपब्लिकन रजिस्टर्डची एक प्रत उरायची ती मी
माझ्या घरी घेऊन जात असे. या कामासाठीं मला एकूण दोनअडीच मैल चालावं
लागायच. हवा चांगली असली कीं तासाभरात मी माझं काम उरकीत असें; परंतु
हवा वादळी असली, चिखल झालेला असला किंवा बर्फ पडत असला कीं जवळ-
जवळ दीडदोन तास मला लागायचे. या कामाबद्दल मला दर आठवड्याला एक
डॉलर मिळायचा. या पगारावरहि मी खूप होतो.

वर्तमानपत्र टाकण्याच्या निमित्तानं माझं चालणं व्हायच आणि त्याच वेळीं
निरनिराळ्या घराकडे अवतीभोवतीच्या निसर्गाकडे पाहण्याची मला संधि
मिळायची. झाडांची आणि माझी खरी ओळख झाली ती याच वेळीं. उन्हात
डुंवणारीं, पावसात न्हाणारीं, हिवाळ्यात बर्फान झाकलेली विविध झाडं मी डोळे
भरून पाहीं. एखाद्या घराच्या आवारातल्या बागेत टॉमेटो आणि गाजरं लावलेली
असायची. तीं जणू खुणवून मला सागायचीं कीं ये आणि आम्हाला तोडून ने.
एखाद्या अंगणात सफरचंदाचीं झाडं असायची. वाऱ्यामुळ झाडाखाली पडलेली
सफरचंदं मी उचलून घेत असें.

वर्तमानपत्र टाकण्याच्या या नव्या व्यवसायामुळें शहरातल्या बड्या बड्या
लोकाचीं घर मला ठाऊक झाली. त्याचीं नावं वर्तमानपत्रांत वारवार छापून
यायचीं. शिकागो, पेओरिया, क्विनी या शहरीं कांही कामानिमित्त ते गेले कीं
ही बातमी वर्तमानपत्रांत 'वैयक्तिक' या सदराखाली छापून यायची. आपली कामं
संपवून ते घरीं परत आले कीं त्यांच्या खिडक्यांवरचे पडदे बर गेलेले मला

आदळायचे. त्यांच्या गैरहजेरीत मी टाकलेली चारपांच दिवसांची वर्तमानपत्रं त्यांच्या येण्याची वाट पाहत तशीच दारांत पडून असायचीं. पाऊस किंवा बर्फ पडत असला की त्यांच्या दरवाजापाशीं ठेवलेलें पायपुसणें वर ओढून मी त्या वर्तमानपत्रावर ठेवत असें. अस केलं कीं काहींतरी उपयुक्त काम मी मोठ्या जबाबदारीनें पार पाडतों आहे असें मला वाटायचं.

वर्तमानपत्रांत छापून येणार 'वैयक्तिक' बातम्याच सदर जो माणूस लिहीत असे त्याला मी एकदा पाहिलं. हातात एक लहानशी वही घेऊन तो मेन स्ट्रीट-वरच्या बड्या लोकांच्या घरीं जायचा. त्यांना वेगवेगळे प्रश्न विचारून आपल्या वहीत तो त्यांची नोंद करायचा. एकदा मी त्याच्याजवळ जाऊन त्याला लिहिताना पाहिलं. ज्या माणसाला तो प्रश्न विचारीत होता त्याच्या नांवाचं स्पेलिंग नेमकं कोणतं हें त्यानं विचारलं आणि आपल्या वहीत टिपून घेतलं. या बातमीदाराला मी अनेक वेळा पाहिलं. एके दिवशीं मी कॅलेंडर याना त्याच्याविषयींची माहिती विचारली. कॅलेंडर म्हणाले, "त्याचं नाव फ्रेड जेलिफ. रिपब्लिकन रजिस्टर या वृत्तपत्राचा तो बातमीदार आहे."

फ्रेड जेलिफला काम करताना पाहण्याची संधि मला मिळाली याचा मला खूप आनंद वाटला. त्यानंतर रिपब्लिकन रजिस्टरच्या कचेरीत आपल्या टेबलाशीं बसून लेखन करीत असताना मी फ्रेड जेलिफला पाहिलं. फ्रेड जेलिफ जसं लिहीत असे तसंच्या तसं तें वर्तमानपत्रात छापून यायचं. बड्या लोकांच्या नांवांचीं स्पेलिंग फ्रेडनें जशीं आपल्या वहीत टिपलेली असत तशींच तीं प्रसिद्ध होत असत. तें पाहून मला वाटायचं कीं बड्या लोकांच्या नावाचीं स्पेलिंग जर तुम्हाला करता आली आणि तीं कागदांवर लिहिता आलीं तर वृत्तपत्राचा बातमीदार होणं तुम्हांला सहज शक्य होईल.

एक वर्ष तर मी पेपर विकण्याचा धंदा खूपच केला. 'रिपब्लिकन रजिस्टर' या वर्तमानपत्राप्रमाणेंच शिकागोतून निघणाऱ्या इतर वृत्तपत्रासाठीहि मी काम करूं लागलो. शिकागोहून फास्ट मेलगाडीनें ती वर्तमानपत्रं येत असत. गाडी स्टेशनवर थावली कीं प्लॅटफॉर्मवर वर्तमानपत्राचे हे गळे उतरवून घेतले जात. हे गळे उचलून आम्ही 'क्रॉकर अँड रॉबिन्स' या किराणाधान्याच्या दुकाना-समोर आणून ठेवीत असं. तिथं छप्पर असल्यामुळें पावसापासून वर्तमानपत्राचे हे गळे सुरक्षित राहत. किराणाधान्याचें हें दुकान सेमिनरी स्ट्रीटच्या पलीकडे होते.

मि. एडवर्ड्स नांवाचा माणूस या सर्व वर्तमानपत्रांचा एजंट होता. त्याच्याच

हाताखाली आम्ही ही कामं करीत असूं. मेन स्ट्रीटवर एडवर्ड्सचं एक मोठं दुकान होत. या दुकानात तो पुस्तकं, वर्तमानपत्रं आणि इतर सर्व तऱ्हेचा स्टेशनरी माल विक्रीत असे. त्याच्या लांबलचक पांढऱ्याशुभ्र दाढीमुळे तो सान्ताक्लॉजसारखा दिसायचा. आम्हांला आमचीं कामं तो न चिडतां समजावून सांगायचा. मुलांची जर आपापसात मारामारी जुपली तर कोबडी आपल्या पिलाचं भांडण सोडवते तसा तो पुढे येऊन ती मारामारी सोडवायचा.

वर्तमानपत्राच्या गड्यांना बांधलेले दोरे आम्ही कापून टाकीत असूं. मग उन्हाळ्यांतल्या सकाळी गवतावर पसरलेल्या शुभ्र ताज्या दंवाप्रमाणें आमच्यापुढे 'शिकागो ट्रिब्यून', 'शिकागो रेकॉर्ड', 'शिकागो इंटर ओशन', 'शिकागो टाइम्स', 'शिकागो हेराल्ड' आणि 'शिकागो क्रॉनिकल' हीं ताजीं फडफडीत वर्तमानपत्रं पसरलेली दिसायचीं. प्रत्येक मुलगा आपापल्या वाऱ्याचीं वर्तमानपत्रं घेऊन तीं घरोघर टाकण्यासाठीं निघायचा. रिपब्लिकन पक्षाच्या 'शिकागो ट्रिब्यून' या वर्तमानपत्राची वर्गणी भरण्या माणसाच्या घरांत जर चुकून डेमो-क्रॅटिक पक्षाच 'शिकागो टाइम्स' हे वर्तमानपत्र टाकलं तर कौणती आफत ओढवायची हें आमच्यापैकीं सगळ्यांना ठाऊक झालं होत. इतर सगळ्या पेपरांची किंमत दोन सेंट होती परंतु व्हिक्टर लॉसननें सुरू केलेलं 'शिकागो रेकॉर्ड' हें वृत्तपत्र मात्र एक सेंटला मिळायच. एखादा 'शिकागो रेकॉर्ड' हें पत्र विकत घेणारा माणूस तें स्वस्त मिळतं म्हणून ते विकत घ्यायचा कीं राजकीय प्रश्नाच्या दोन्ही बाजू लोकासमोर मांडून स्वतंत्र विचारसरणी मांडणारं तें एक चागलं वर्तमानपत्र आहे म्हणून तें विकत घ्यायचा हें सागण मोठं कठीण होतं. एवढं मात्र खर कीं, ज्या ज्या घरात दोन वर्तमानपत्रं विकत घेतलीं जात त्यात शिकागो रेकॉर्ड हें पत्र अगदीं हटकून असायचच. माझीं वर्तमानपत्रांचीं जवळ जवळ पन्नास गिन्हाइकं होती. 'मेयर कॉर्टर हॅरिसन याचा शिकागोत भीषण खून' अशासारखी एखादी सनसनाटी बातमी आली कीं माझ्या दहावीस प्रती अधिक खपायच्या.

आमचं काम संपलं कीं, आम्ही दुपारीं एक वाजतां एडवर्ड्सच्या दुकानांत परत येत असूं. वर्तमानपत्रं विकून आलेले पैसे एडवर्ड्सजवळ दिले कीं आमच्यापैकीं पाचसहाजणं मिळून आम्ही खाना घेण्यासाठीं एका हॉटेलात जात असूं. या हॉटेलात आमचे खाण्याचे पदार्थ ठराविक असत. बनपाव आणि तळलेल अंडं असा आमचा खास बेत असायचा. आम्हांला सपाटून भूक

लागलेली असायची. गण्या मारीत मारीत आम्ही खाद्यपदार्थांचा समाचार घेत असूं. घामाच्या पैशाचें आम्ही खात होतो आणि म्हणूनच खिशातले पैसे काढून बिल देताना आमची छाती अभिमानान फुटून यायची. आमच्यापैकीं काहीजण ठिगळ लावलेल्या विजारी घातून येत असत. परंतु आम्ही मेहनत करून पैसे मिळवतो, आमची भाकरी आमच्या घामाची असते, या जाणिवेन आम्ही प्रौढ माणसं आहोत असं आम्हा पोराना वाटायला लागायचं.

हीं मुख्य कामं संभाळून कुठं बटाट्याच्या बागेत पाणी घाल, कुठ कुणाची बागेतली जमीन खणून दे अशीं किरकोळ काम करून भी महिन्याकाठी आणखी बारा डॉलर्स मिळवीत असं.

आणखी एक मोठं गंमतीचं असं किरकोळ काम मी करीत असं. या कामाचे पैसे मिळत असत, पण आमच्या लेखी ते खेळातच जमा होतं. शहरात इंग्लिश जातीच्या चिमण्या इतक्या वाढल्या होत्या कीं त्याच्या त्रासान लोक अगदीं कंटाळले होते. जो एक चिमणी मारून देईल त्याला एक सेंट इनाम मिळेल अस सरकारनं जाहीर केलं होतं. मी जवळ जवळ तीस चाळीस चिमण्या मारल्या. दोन काढ्या आणि रबर याची मी एक वेचकी तयार केली होती. वेचकींत दगड घालून मी चिमण्या मारीत असं. शंभर दगड मारावे तेव्हा कुठं माझ्या हाती एखादी चिमणी लागत असे. काहीं दिवसांनीं माझ्या शेजारी राहणाऱ्या एक्सेल जॉन्सन या स्वीडिश मुलानें मला सांगितलं कीं वेचकीपेक्षा किंवा दारूची पावडर असलेल्या बंदुकीपेक्षा एअरगननेंच पाखर चागली मारता येतात. एक्सेल जॉन्सन मला म्हणाला कीं, पक्ष्यांना अनेक मैलावरूनसुद्धा बंदुकीच्या दारूचा वास नेमका येतो आणि त्यामुळें ते उडून जातात. इतक्या दूरच्या अंतरावर या पक्ष्यांना बंदुकीच्या दारूचा वास कसा काय येत असेल याचा मी बराच वेळ विचार करीत होतो !!

दुधाच्या गाडीवर

अठराशे ब्याणवचा ऑक्टोबर महिना. माझं वय चौदा वर्षांच होतं. माझी आई मला पहाटे साडेपाच वाजता उठवीत असे. न्याहारी तयार असायची. न्याहारी करून दोन-अडीच मैलाच्या अंतरावर असलेल्या जॉर्ज बर्टनच्या घरी मी जात असे. जॉर्ज बर्टनच्या दुधाच्या दोन गाड्या होत्या. चालत न जाता वाटेंत मिळणाऱ्या ट्रॅलीमधून मी गेलं असतो, तर चालण्याचे अर्धेअधिक श्रम मला वाचविता आले असते. पण त्यासाठी दर वेळी एक निकेल खर्च करावा लागला असता. हा निकेल वाचविण्यासाठी मी दोन-अडीच मैलांचं हे अंतर पायीच चालून जात असें.

या ऑक्टोबर महिन्यांत एकदा अकस्मात् माझा घसा फार दुखू लागला. घसा इतका दुखत होता की मला दोन दिवस विछान्यात पडून राहावं लागलं. आजारी असल्यामुळं मी कामावर येऊं शकलो नाही असं मी जॉर्ज बर्टनला सांगितलं. जॉर्ज बर्टनच्या सशयी नजरेवरून माझं हे सांगणं त्याला खोट वाटलं असं मला जाणवलं. दोन दिवसाच्या रजेनंतर जरी मी कामावर रुजू झालेला असलो तरी अजूनहि माझा घसा दुखत होता आणि खूप अशक्त वाटत होतं. परंतु बर्टनला मात्र मीं हें सुळीच सांगितलं नाही.

त्याच आठवड्यात मार्टचाहि घसा दुखू लागला. नंतर मार्टपेक्षा लहान असलेल्या दोन भावंडांचे घसे दुखू लागले. फ्रेडच वय होतं दोन वर्षांचं आणि एमिलचं सात. वयाच्या मानानं एमिल चांगलाच सुदृढ होता. आम्ही दोघ अनेक वेळा कुस्ती खेळत असू. त्याचें माझे अनेक बाबतींत जमायचें.

स्वयंपाकखोलीतच फक्त शेगडी होती. म्हणून आम्ही या सर्व आजान्याचे विछाने स्वयंपाकखोलीत हलवले. मार्ट, फ्रेडी आणि एमिल या तिघांचे विछाने एकत्र घातले होते. त्याचे घसे अधिकाधिक दुखू लागले आणि त्यांना अशक्त-पणाहि बराच येऊं लागला. डॉक्टर विल्सनला बोलावून आणायचं म्हणजे दीड डॉलर 'व्हिजिट फी' द्यावी लागली असती. तरीहि मी मेन स्ट्रीटवर असलेल्या

डॉक्टर विल्सनच्या दवाखान्यांत गेलो आणि त्यांना ताबडतोब घरी घेऊन आलो. तो शहरांतला एक प्रसिद्ध डॉक्टर होता. विल्सन घरी आला. चमच्यानं या तिघांची जीभ खाली दाबून त्याने त्यांचे घसे पाहिले. मग माझ्या आईबापांकडे पाहून डॉक्टर विल्सन गंभीर चेहरा करून म्हणाला, “हा डिफ्थेरिया आहे.”

दुसरे दिवशीं दुपारीं आरोग्य खात्याच्या मुख्य अधिकाऱ्यानीं आमच्या घरावर डिफ्थेरिया (घटसर्प) असं लिहिलेला एक बोर्ड लावला. घटसर्प हा सासर्गिक रोग असल्यामुळें लोकानीं आमच्या घरीं येऊं नये यासाठीं ही जाहीर सूचना होती. दुसरे दिवशीं सकाळीं मी जॉर्ज बर्टनच्या घरीं कामावर रुजू झालो. मी जर गैरहजर राहिलो असतो तर सबळ कारण असून सुद्धां बर्टनचा माझ्यावर विश्वास बसला नसता हें मला ठाऊक होत. कामावर रुजू झाल्याबरोबर माझ्या घरात घटसर्पाची लागण झाली आहे आणि मुख्य आरोग्य-अधिकाऱ्यानीं लोकांना तशी सूचना देणारा फलक माझ्या घरावर लावला आहे हे मी बर्टनला सांगितलं. त्यानें तें सगळं निर्विकारपणें ऐकून घेतलं, एक चकार शब्दहि तो बोलला नाहीं. तेव्हा नेहमीं प्रमाणें दुधाचीं भाडीं घेऊन रतीब घालण्यासाठीं मी निघालों. दुधाचा रतीब घालण्याचं माझं हें काम सकाळीं सात वाजल्यापासून दुपारीं एक वाजेपर्यंत चालू असायचं. एव्हांना शहरातल्या बऱ्याच लोकांना आमच्या घरांत घटसर्पाची साथ सुरू झाल्याचं माहीत झालं होतं. मी दूध घालायला गेलों तेव्हां कांहीं बायकांनीं मला घाबरल्या स्वरात स्पष्टपणें विचारलं, “तुमच्या घरांत घटसर्पाची लागण झाली असतांना तू आमच्या घरी येऊन दुधाचा रतीब घालणं योग्य आहे असं तुला वाटतं का ?” मी त्यांना स्पष्ट सांगून टाकलं कीं माझ्या घरीं डिफ्थेरिया असल्याचं मी बर्टनला सांगितलेलं होतं, परंतु यावर तो कांहींच बोलला नाहीं. याचाच अर्थ असा कीं मी रजा घेणं त्याला आवडलं नसावं. माझं स्पष्टीकरण ऐकून घेऊन त्या बायका म्हणत, “तं कसहि असो, तूं दुधाचा रतीब घालणं हें काहीं आम्हाला योग्य दिसत नाही.”

तिसऱ्या दिवशीं डॉक्टर विल्सन पुन्हा आमच्या घरीं आला. त्यानें रोग्यांना तपासून पाहिलं आणि त्याच्या प्रकृतींत कांहींहि सुधारणा झाली नसल्याचं त्यानं सांगितलं. गंभीरपणें मान हलवून तो म्हणाला “तीं मुलं बरीं होतील अशी आशा बाळगणं एवढंच आपल्या हाती आहे. कदाचित् ते बरे होतील किंवा त्यांची प्रकृति अधिकहि बिघडेल. सध्याच्या परिस्थितींत मी कसलीच खात्री देऊं शकत नाहीं.” संध्याकाळचीं उन्हां उतरूं लागली होती. एमिल आणि फ्रेडी

माच्या चेहऱ्यावर खिडकीतून आंत येणारं तें ओसरतं ऊन पसरलं होतं. ते दोघेहि डोळे मिटून निश्चल पडले होते. इतक्यात फ्रेडीचा श्वासोच्छ्वास थांबला. माझी आई जवळ आली. तिने त्याच्या कपाळाला आणि हाताला हात लावून पाहिलं. तिच्या डोळ्यांतून अश्रू ओघळू लागले. हुंदका दाबलेल्या आवाजात ती म्हणाली, “फ्रेडीचं अंग थंडगार पडलंय. संपलं सारं.” आम्ही एमिलकडे पाहिलं. त्याची प्रकृति एरव्ही सुट्ट असल्यामुळं या आजारांतून तो डोकं वर काढील अशी आम्हाला आशा वाटत होती. पण हळूहळू त्याचाहि श्वास मंद होत गेला आणि अर्ध्या तासानंतर एमिलनं श्वास घेणं थांबवलं. माझ्या आईनं त्याच्या शरिरावर हात ठेवला. दुःखाच्या भारामुळं तिचं सारं शरीर थरथरत होत. तिने एक हुंदका दिला आणि ती आर्त स्वरात म्हणाली, “अरे देवा, एमिलसुद्धा आम्हाला सोडून गेला!”

दुःखाच्या त्या आघातान आमचं सारं कुटुंब हादरलं. दिवाणखान्यांत मध्य-भागी असलेल्या टेबलावर आमचं बायबल होतं. तें टेबल आणि तें बायबल तिथून हलवून दिवाणखान्याच्या कोपऱ्यात ठेवलं गेलं आणि त्या टेबलाच्या जागीं दोन शवपेटिका ठेवण्यात आल्या. आमचे शेजारी आणि स्नेही हातांत फुलं घेऊन या शवपेटिकेभोवतीं जमले. केन्स आणि होम्स ही आमचीं स्नेही असलेलीं कुटुंबं या जग सोडून गेलेल्या दोन चिमण्या जीवांपुढं खिन्नपणें दिवाणखान्यांत उभीं राहिली. रे. कार्लनी ब्लॅड यानीं स्वीडिश भाषेत प्रार्थना म्हटली. ‘हे प्रभु येशू, मम आत्म्याचा प्रियकर तू’ हें गीत करुण स्वरात गायिलं गेलं. शवपेटिका उचलणाऱ्याची नेहमींच्या सरावाची घाईघाईची हालचाल सुरू झाली. शवपेटिका उचलल्या गेल्या तेव्हा माझी आई रडू लागली. कसलाहि आक्रस्ताळेपणा त्या रडण्यात नव्हता. दुःखाचा तो उमाळा पराकोटीच्या संयमानं ती व्यक्त करीत होती. ‘देवा, एमिल आम्हाला सोडून गेला’ असं जेव्हां ती प्रथम म्हणाली तेव्हा दुःखाच्या आवेगान तिचं शरीर घुसळल्यागत झालं होतं. पण यावेळीं मात्र तसं काहीं झालं नाही. विलक्षण संयमानं तिने हा प्रचंड आवेग शवपेटिका उचलण्याच्या वेळीं आवरला असला पाहिजे. मी आणि मार्ट रडलो नाही. आम्ही आमच्या डोळ्यात अश्रू येऊ दिले नाहीत. आमचे चेहरेहि आम्ही गंभीर ठेवले होते. खरं म्हणजे, शवपेटिका उचलताना आम्हाला रडू कोसळायला हवं होतं. परंतु आम्ही तें आवरूं शकलों याचं कारण आपल्या रात्रीं आणि नंतरच्याहि दोन रात्रीं आम्हीं दोघं झोपायला गेलों कीं अंथरुणात गुपचुप

ओक्साब्रोक्सी रडत असूं. झोपीं गेल्यानंतरहि मध्यरात्रीं आम्हांला अचानक जाग येत असे आणि पुन्हा रडूं कोसळत असे. प्रेतयात्रेबरोबर आम्ही दोघहि गेलो होतो. जमीन खणून आत त्या शवपेटिका ठेवल्या गेल्या तेव्हा, “राख मिळते राखेला। माती मिळते मातीला” हे शब्द कुणीतरी उच्चारलेले आमच्या कानावर पडले. त्या दोन छोट्या शवपेटिका जमिनीत ठेवल्या गेल्या, आणि त्यावर मूठमूठ माती टाकली गेली. क्रेन्स आणि होम्स कुटुंबातली माणसं दुःखानं भारावलेल्या चेहऱ्यानं आमच्या कुटुंबातल्या माणसांचं सात्वन करीत होतीं.

काही वेळान एका घोड्याच्या गाडींत बसून आम्ही घरीं परतलो. सार सपल होतं. दोन चिमण्या जीवांनीं आपली इहलोकींची यात्रा संपविली होती. काळाचं चक्र सारखं फिरत राहणार होतं. फ्रेडी आणि एमिल याच्यासाठी तें थावणार नव्हतं. फ्रेडीचं वय दोनच वर्षांचं होतं. त्याचा मला लागावा तितका लळा अजून लागलेला नव्हता. पण मी आणि एमिल कितीतरी वर्षं एकत्र राहिलो होतो. खेळलो-बोलेलो होतो. यापुढें एमिल आपल्यातून कायमचा गेला या जाणिवेनं मला विलक्षण ओकं ओकं आणि भकास वाटू लागलं. एमिल जर जगला वांचला असता तर तो कसा झाला असता याची चित्रं मी कल्पनेनं रगवूं लागलो.

दोन दिवस मी बर्टनकडे कामाला जाऊं शकलो नाहीं. कामावर रुजू झालो तेव्हां त्याचा चेहरा पूर्वासारखाच निर्विकार होता. भावना तर सोडाच, पण उपचार म्हणून देखील सात्वनाचे दोन शब्द त्याच्या तोंडातून निघाले नाहीत.

बर्टनचा चेहरा चिंचोळा होता. आपल्या पिगट रगाच्या मिशाना अधून मधून पीळ देण्याची लकत्र होती. त्याची बायको फारच देखणी होती. तिच्या दर्शनानं त्याचा चेहरा उजळायचा. त्याच्याजवळ दोनतीन वेगवान घोडे होते. वेगानें धावणाऱ्या घोड्याचा त्याला प्रीक होता.

एमिल आणि फ्रेडीच्या मृत्यूनंतर डॉक्टर, प्रेतयात्रेचें सामान विकणारे, शवपेटिका उचलणारे या सगळ्यांनीं आपापल्या बिलांनीं आम्हाला घेरून टाकल. या बिलापायीं माझ्या बापाच्या पगारातला बराच मोठा भाग कापला जाऊं लागला. आतां आमच्या कुटुंबात आम्ही सातजणंच राहिलो. शाळेची फी, कपडे, पुस्तकं, सगळा घरखर्च याच्या जोडीला आतां हीं थकलेली बिलं आली होतीं. हे सगळे पैसे वेळच्या वेळीं भरले नसते, तर आमचं घर विकण्याची पाळी माझ्या बापावर आली असती. माझी बहीण मेरी हिचं हायस्कूलमधलं आतां शेवटचं वर्षं होतं. पूर्वीपेक्षा अधिक नीटनेटके कपडे तिला देणं माझ्या आईबापांना भाग होतं. जॉर्ज

वर्टन मला महिन्याला बारा डॉलर्स पगार देत असे. माझ्या या पगारामुळे आमच्या कौटुंबिक खर्चाला बरीच मदत व्हायची. ते हिवाळ्याचे दिवस होते. कटाक्याची थंडी पडायची. कामावर जाण्यासाठी मला अडीच-तीन मैल चालावे लागे. खर म्हणजे थंडीचे बूट घेण्याची मला फारच आवश्यकता होती. परंतु माझ्या तुटपुंज्या पगारातून बुटांसाठी दोन डॉलर्सची रक्कमसुद्धा वाजूळ्या काढणं मला शक्य नव्हतं. पहाटे साडेपाच वाजता उठून त्या कडाक्याच्या थंडीतून मी कुडकुडत जात असें. थंडीच्या मान्यामुळे पायातलं रक्त गोठून नसतं नसतं मुजल्यागत ठणकू लागे. तरीही रस्त्यातून मी तसाच रखडत, फरफटत कामावर जात असें. वाटेत एखाद्या किराणाधान्याच्या दुकानासमोर किंवा एखाद्या घरासमोर शेगडी पेटवून माणस उबेला बसलेली असत. मी थंडीत काकडत जात असलेला पाहून ती दयाळू माणसं मला हाक मारीत. शेगडीच्या उबेत पाच मिनिट मला बरं देत. त्या माणसाने ही माणुसकी जर मला दाखविली नसती तर त्या थंडीत खात्रीनं माझ्या पायांना काहीतरी विकार झाला असता, आणि बराच काळपर्यंत पायांचं तें दुखणं मला पुरल असतं.

एकदा कामावर हजर होण्यास मला दहा मिनिटं उशीर झाला. थंडीचे बूट घालून जॉर्ज वर्टन आपल्या दुधाच्या गाडीपुढे बसला होता. मला उशिरा आलेला पाहून कपाळाला आठ्ठा घालून तो म्हणाला, “आज उशीर झाला तुला.” मी त्याला म्हणालं, “थंडीनें माझे पाय फार गोठून गेले होते. वाटेत एका घरासमोरच्या शेगडीपुढे उबेसाठी पाच मिनिटं थांबणं मला भाग पडलं.” यावर वर्टन म्हणाला, “पण तू माझ्यासारखे थंडीचे बूट का घेत नाहीस?” मी वर्टनला म्हणालो, “आमच्या घरची आर्थिक परिस्थिती चांगली नाही. थंडीच्या बुटासाठी दोन डॉलर खर्च करणं आम्हांला कस परवडणार?” यावर वर्टन तिरसटपणे ‘हू’ एवढंच म्हणाला. मी काय बोललों हें जणू त्याला काहीच कळलं नव्हतं—आणि माझी खात्री होती, तें त्याला कधीच कळण शक्य नव्हतं.

दुसऱ्याला गाणं म्हणून दाखविताना किंवा स्वतःशी गुणगुणताना मी वर्टनला कधीहि पाहिलं नाही. एतादा गमतीदार चुटका सांगून खुल्या दिलानं हसताना मला तो कधीच आढळला नाही. वर्तमानपत्रांतली किंवा शहरातली एखादी चटकदार बातमी वाचून वा ऐकून त्यावर मित्रमंडळींत खमंग खुसखुशीत बोलण त्याला मुळीच माहीत नव्हतं. आपल्याला आवडणारे स्त्रीपुरुष, दूध घेणाऱ्या गिऱ्हाईकाच्या गमतीजमती, संगीताच्या मैफली, वाद्यं.....यापैकीं कशातहि

बर्टनला रस नव्हता. जॉर्ज बर्टनच्या या शुष्क सुरकुतल्या वृत्तीकडे पाहिलं कीं कधीं कधीं मला वाटायचं कीं या माणसाच्या जीवनांत बाल्य नांवाची गोष्ट कधींच नसली पाहिजे. कधीं कधीं मी त्याच्याशीं काहींतरी विषय काढून बोलण्याचा प्रयत्न करीत असं; परंतु अशा वेळीं तो काहींतरी तिरसट वाक्य बोलून मला गप्प बसवायचा किंवा असा मस्ख, निर्विकार चेहरा करून बसायचा कीं जसं काही माझं त्याच्याशीं बोलणं चाललं नव्हतं. रेसचा घोडा चालवणाऱ्या एका माणसाशीं मात्र, रस्त्यावर थांबून तो दहापधरा मिनिटं बोलायचा. कधींहि भेटले तरी घोडा हा एकमेव विषय त्याच्या बोलण्यांत असायचा.

आपण दुधाचा घंदा करतो ही गोष्ट बर्टनला कमीपणाचीहि वाटत नसे किंवा तिचा त्याला अभिमानहि वाटत नसे. त्याच्याजवळ असलेल्या दोनतीन घोड्यांचा मात्र त्याला अभिमान वाटायचा. दुधाचा घंदा चागला बरकतील आला, तर आणखी घोडे विकत घ्यायचे आणि धावण्याचा जगाचा विक्रम मोडणाऱ्या घोड्यांचा मालक म्हणून नांव कमवायचं अशी त्याची आकांक्षा होती. मी मात्र नेहमीं म्हणत असं कीं या माणसाला मुलाशीं कसं बोलवं हें मुळींच कळत नाही. आणि ज्या माणसाला मुलाशीं बोलता येत नाही त्याला घोडा हा प्राणी कधींहि हाताळतां येणार नाही —असा माणूस उमद्या घोड्याची पैदास कधींच करूं शकणार नाही.

जॉर्ज बर्टनचा सुतकी चेहरा दररोज पाहणं माझ्या अगदीं जिवार यायचं. त्याचं दर्शनसुद्धां नको असं मला सारखं वाटायचं. अठराशें व्याणव सालच्या सुखातील एके दिवशीं बर्टननं मला माझा पगार दिला. माझा पगार मी घेतला आणि त्याला म्हणालो, “उद्यांपासून मीं तुमचं काम सोडलं.” त्यावर तो म्हणाला, “ठीक आहे. सोडलं तर सोडलं. माझं त्यात काहीच नुकसान नाही!” त्याला चागलं सणसणीत उत्तर द्याव असं माझ्या मनात आलं होतं; परंतु मी एक चकार शब्दहि बोललो नाही. मीं माझे खांदे वर उडवले. औपचारिक स्वरात ‘गुड बाय’ म्हटलं आणि तिथून तडक चालता झालो.

अना साठी दाही दिशा

सेमिनार स्ट्रीटवर एका लाकडी बिल्डिंगमध्ये एक पत्रेवाल्याचं दुकान होतं. दुकानावर, 'येथे सर्व तऱ्हेचीं पत्र्यांचीं कामे केली जातात' अशी पाटी लावलेली होती. या पत्रेवाल्याला मी अनेक वेळा दुकानात येताजातांना पाहिलं होतं. मध्यम उंचीचा तो माणूस होता. किचित् सैल कपडे तो अंगावर घालीत असे. डोक्यावर कोंबल्यासारखी दिसणारी एक पातळशी हॅट तो घालायचा. त्याचे केस वाढलेले असायचे. हॅटला पडलेल्या भोकातून केसाचे झुपके बाहेर डोकावत. त्याने दुकान उघडून वर्ष-दीड-वर्ष झालं होतं. आजूबाजूचे लोक पत्र्यांची काम करून घेण्यासाठी त्याच्याकडे येत असत.

ऑक्टोबर महिन्यात एके दिवशी मी तडक त्याच्या दुकानात गेलों आणि 'मला नोकरीवर ठेवतां का ?' अस त्याला विचारलं. त्या माणसाने मला तूं पूर्वी कुठें काम करीत होतास किंवा या कामाचा तुला पूर्वीचा अनुभव काय अशा-सारखा एकहि प्रश्न मला विचारला नाही. मला नोकरी हवी आहे अस मी सांगतांअर्णीच, 'उद्या सकाळीं सात वाजल्यापासून तूं कामावर यायला लाग' असं त्याने मला सांगितलं. मी त्याच्याकडे बघतच राहिलों. नंतर तो पुढें म्हणाला, "उद्या सकाळीं बरोबर सात वाजता कामावर हजर हो. मी तुला दर आठवड्याला तीन डॉलर्स पगार देईन." त्यानं मला माझं नावहि विचारलं नाही. त्याचं नाव काय हेंहि मला ठाऊक नव्हतं.

दुसरे दिवशी सकाळीं सात वाजता मी त्याच्या दुकानापुढें हजर झालों. दुकानाला कुलूप होतं. एक तास मी तसाच खोळबून उभा राहिलो. आठ वाजण्याच्या सुमारास घोड्याच्या गाडीत बसून तो आला. मग आम्ही या गाडीत छपरावर बसविण्याचे पत्रे भरले आणि त्याच गाडीतून ब्रॉडस्ट्रीटवर राहणाऱ्या ऑसगुड या गेल्सबर्गमधील प्रसिद्ध फोटोग्राफरच्या घरी गेलों. ऑसगुडच्या स्वयंपाकखोलीच्या छपरावरील जुने पत्रे काढून त्या जागीं नवे पत्रे टाकण्याचं काम होतं. भिंतीला शिडी लावून आम्ही वर चढलो आणि हळूहळू

छपरावरचे जुनाट झालेले पत्रे काढून खाली आणून टाकले.

दुपारचे बारा वाजले तेव्हा माझा हा नवा मालक मला म्हणाला, “आता काम पुरे. मी आता घरां जातो.” आम्ही काम थांबविले. माझा मालक घरी निघून गेला. मी माझ जेवण घरून आणलेच होते. तिथे बसून मी माझ जेवण केले. जवळजवळ दोन वाजता माझा मालक परत आला. तो पीत असावा असं मला पूर्वी उगीचच वाटले होतं; परंतु यावेळी मात्र माझी खात्री झाली. तो माझ्या जवळ आला तेव्हा त्याच्या तोंडच्या उग्र भपकाऱ्यावरून मी ओळखले की स्वारी यथास्थित व्हिस्की झोकून आली आहे. पुन्हा आम्ही भितीला शिड्या लावल्या आणि छपरावर नवे पत्रे टाकण्याचं काम सुरू केलं. शिडीवर चढताना मद्याचा अंमल वाजवीपेक्षा थोडा अधिक झाल्यामुळं त्याचं पाय लटलटत होते. एकदा त्याचा पाय शिडीवरून घसरला देखील, परंतु त्याच्या हाताची पकड बळकट असल्यामुळं तो वाचला. नाहीतर खर म्हणजे तो खालीच कोसळायचा. आम्ही दोनतीन पत्रे छपरावर बसवले असतील नसतील. दोन वाजता आमचं काम सुरू झालं होतं. चार वाजण्याचा सुमार झाला तेव्हा माझा मालक म्हणाला की, आता काम पुरे, चला घरा.

दुसरे दिवशी सकाळी बरोबर सात वाजता मी दुकानापुढं हजर झालो. दुकानाला कुलूपच होतं. मला दोन तास माझ्या मालकाची वाट पाहत ताटकळत उभं राहावं लागलं. नऊच्या सुमाराला घोड्याच्या गाडीतून तो आला. व्हिस्कीचा भपकारा त्याच्या तोंडाला येत होता. तिथून आम्ही ऑसगुड्या घरां गेलो. आणखी तीनचार पत्रे छपरावर बसवले. बारा वाजता त्यानें काम थांबविले आणि तो म्हणाला, “आजच्या दिवसाच आपलं काम झालं.” ते ऐकून मला हायसं वाटलं; कारण त्या दिवशी त्यानें इतकी व्हिस्की झोकली होती की त्याला नीटपणें शिडीवर चढताहि येत नव्हतं. एकदा तर तो छपरावरून खाली घसरण्याच्या वेतात होता. दुसरे दिवशी सकाळी मी सातला न हजर होता आठ वाजताच आलो. दहा वाजेपर्यंत मी ताटकळत वाट पाहिली. तरीहि तो आला नव्हता. मग मी मेन स्ट्रीटवर बराच वेळ भटकलो. अकरा वाजता मी पुन्हा येऊन पाहिलं, पण दुकानाला कुलूपच होतं. आणखी तासभर वेळ काढून मी बारा वाजता परत आलो. तरीहि दुकानाच कुलूप आपलं होतं तसंच होतं.

त्याचं भर्णी पत्रेवाल्याच्या या नोकरीला रामराम टोकण्याचं मी ठरवलं. मला त्याची कीव आली. त्याच्याकडे मी झाल्या दिवसाचा पगार सुद्धा मागायला

गेलो नाही. कारण तो बुडायला आला होता हे मला निश्चित ठाऊक होतं. काही आठवड्यांनंतर मी सहज तिथे गेलो तेव्हा तें पत्र्याचं दुकान कायमचं बंद झाल्याचं मला आढळलं. 'येथें पत्र्याचीं सर्वतऱ्हेचीं कामें करून दिली जातील' ही पाटी तिथें दिसत नव्हती आणि दिसणारहि नव्हती.

त्यानंतर पॉप हे पेय तयार करणाऱ्या कारखान्यात बाटल्या धुण्याचं काम मला मिळालं. मी कामाला लागलो तेव्हा उन्हाळ्याला सुरुवात झाली होती. या नोकरीच भवितव्य काय हे मला पुरतं ठाऊक होतं. मागल्या पानावरून पुढे चालू असाच एकूण हा प्रकार होता. हे काम विलक्षण कटाळवाणं होतं. सकाळ-संध्याकाळ त्याच त्याच बाटल्या त्याच त्याच पद्धतीनं धुवायच्या—कसलाहि बदल इथे संभवणं शक्य नव्हतं. नोकरीला लागलो तेव्हा मालकानं मला सांगितलं कीं कामाच्या वेळात लागेल तेवढं पॉप तूं पिऊं शकतोस. मी बाटल्यावर बाटल्या पॉप पिण्यास सुरुवात केली. चवथ्या दिवशीं मी पॉप पिण सोडून दिलं. मला वाटतं आयुष्यभर पुरेल इतकं पॉप मी पिऊन घेतलं. दोन आठवडे मी काम केलं आणि ही नोकरी सोडून दिली. या कामातला सकाळ संध्याकाळ जाणवणारा तोचतोपणा मला केवळ असह्य वाटला.

हिवाळा आला तेव्हा हॉर्वे एम्. क्रेग याच्या औषधाच्या दुकानात मी नोकरीला राहिलं. दुकानाची एक चावी माझ्याजवळ असे.

सकाळीं सात वाजता येऊन मी सगळं दुकान झाडून स्वच्छ करीत असें. हिनमन याच्याकडे औषध तयार करण्याचं काम होतं. तो साडेसात वाजता येत असे. तळघरात जाऊन मी औषधाच्या खोलीतल्या बाटल्या व्हिस्की आणि रम यानीं भरून आणून ठेवत असें. पोर्टवाइन हे मद्य मीं प्रथम इथेच चाखलं. माझ्या अपेक्षेपेक्षां त्याची चव चांगली होती असं मला आढळून आलं. परंतु याचा माझ्या शरिरावर वाईट परिणाम होईल अशी धागधुग माझ्या मनात होतीच. त्यानंतर मी व्हिस्कीची चव पाहिली. व्हिस्की काही आपल्यासाठी नाही असं मी ठरवून टाकलं. औषधाच्या खोलीतल्या वेगवेगळ्या बाटल्यात मी सल्फ्युरिक आणि म्युरिअॅक ॲटिसिड, टरपेटाइन इत्यादि औषधं भरून ठेवत असें.

नऊ वाजले कीं हॉर्वे क्रेग दुकानात येत असे. त्याची बायको सहसा त्याच्याबरोबर असायचीच. इलिनॉय येथील सुप्रीम कोर्टाचे न्यायाधीश ए. एम्. क्रेग यांचा तो मुलगा. दिसायला तो बराचसा आपल्या वडिलांसारखा होता. मला आणि हिनमनला तो स्नेहपूर्वक वागवीत असे. मात्र तो दुकानात आला कीं

आमचा हास्यविनोद आणि अघळपघळ गप्पा एकदम बंद व्हायच्या. हावें क्रेगचं बायको बुटकेली पण देखणी होती. दुपारच्या आत ती घरी परत जात असे.

हिनमनबरोबर काम करणं मला आवडायचं. शिडशिडीत बांध्याचा, काळसः वर्णाचा, रेखीव मिशाचा हिनमन, एडगर ॲलन पोसारखा दिसे. हिनमन हसल की त्याचं हास्य त्याच्या डोळ्यावाटेहि उतूं जायचं. औषधं तयार करण्याचं काम त्याला आवडत असे आणि तो तें मनःपूर्वक करीत असे. या विषयावर त्याच वाचनहि उल्लेखनीय होत. अद्ययावत् औषधं त्याच्या माहितीची असत. त्याची विनोदबुद्धि अतिशय तल्लख होती. एकदा एका दुकानात घडलेली एव गंमतीची गोष्ट त्यानें मला सांगितली. उन्हाळ्याचे दिवस होते. एका रविवारी एक मुलगा एका दुकानात आला आणि दहा सेंट्स किमतीचा ‘ॲसाफेटिडा’ हिंग मागूं लागला. दुकानातल्या नोकरांनीं ती बाटली काढली. दहा सेंट किमतीचा हिंग जोखला आणि पुन्हा शेल्फवर चढून ती बाटली ठेवून दिली. हिंग बाधून त्यानीं तो त्या मुलाच्या हातात दिला. मुलगा म्हणाला, “माझ्या नावाचं त्रिल करून द्या.” कारकुनानें विचारल, “तुझं नाव काय?” मुलगा उत्तरला, “माझं नाव ऑगस्ट शिमेल्डरफर (August schimmelderfer)” तें नाव ऐकतांच तो कारकून एकदम चिडून ओरडला, “आधीं चालता हो. दहा सेंट्स एवढ्या कमी मोबदल्यात ॲसाफेटिडा आणि शिमेल्डरफर या दोन शब्दांचीं लाबलचक स्पेलिंग लिहिण्याची माझी मुळींच तयारी नाही !”

औषधं तयार करायच्या खोलीत एक भलं मोठं पुस्तक होतं. वेबस्टरच्या डिक्शनरी-शिवाय एवढ्या दाडग्या ग्रंथाला मीं पूर्वी कधींच हात लावला नव्हता. या ग्रंथाचं नाव ‘धी फार्माकोपिया’ अस होत. या ग्रंथांत सर्व औषधाची नावं आणि त्यापासून येणारे गुण यांचं यथासाग वर्णन होतं. अधूनमधून हा जाडजूड ग्रंथ मी चाळीत असं. या ग्रंथराजातल्या कांहीं ओळी वाचायच्या आणि त्यांचा अर्थ कळला नाही कीं हिनमनला प्रश्न विचारायचा असा माझा क्रम चालला होता. परंतु हिनमन माझ्या प्रश्नांच्या भडिमारानं कधींहि वैतागला नाही. आपलं ज्ञान जमेल तेवढं दुसऱ्याला द्यावं—विशेषतः तरुण मुलांना द्याव असं त्याला फार वाटायचं.

त्यानंतर जाहिरातीचं वर्तमानपत्र काढण्याचा मीं धंदा केला. जॉन जॉडिन्सनें माझ्या डोक्यात ही कल्पना भरवली. जाहिरातीचीं अनेक वर्तमानपत्रं त्याच्या-जवळ होती. ‘कम्फर्ट’ नावाचं एक वर्तमानपत्र त्यानें मला दाखवलं. या

वर्तमानपत्राचे एक लक्ष वर्गणीदार होते. दुसरं कुठलंच वर्तमानपत्र एवढं खपत नसे. कम्फर्टमध्ये औषधं, कोंबड्या, चाकूसुन्या, खेळणीं, वाद्यं, स्वस्त घड्याळं—अशा सर्वतऱ्हेच्या जाहिराती असत. अशी जाहिरातीचीं वर्तमानपत्रं काढून अनेकांनीं खूप पैसा केल्याचं जॉननं मला सांगितलं. जॉननं दहा डॉलर्सना छापण्याचं लहानसं यंत्र आणि थोडाफार टाइप विकत घेतला होता. या छोट्या यंत्रात पाच वाय चार इंचाचा कागद छापून निघे. माझ्याजवळची तीन डॉलर्सची शिल्लक मी या धंद्यात गुंतविली. मी आणि जॉन दोघांही भागीदार होतो. जो काहीं फायदा होईल तो दोघांनीं अर्धा अर्धा वाटून घ्यायचा असं आमचं ठरलं होत.

जाहिरातीचं वर्तमानपत्र सुरू करायचं आमचं नक्की ठरलं. जॉन म्हणाला, “हें पाहा, जाहिरातीशिवाय आपल्या वर्तमानपत्रात आपण काहींच छापणार नाही, तेव्हा इतरत्र आपलं वर्तमानपत्र खपेल अशी आशा धरण्यांत काहीं अर्थ नाही. आपल्या वर्तमानपत्राची किंमत आपल्याला एक सेंट देखील ठेवता यायची नाही तेव्हा तेंच नाव आपण आपल्या वर्तमानपत्राला ठेवू.” आम्हीं आमच्या वर्तमानपत्राचं नाव ताबडतोब ‘नॉट ए सेंट’ असं ठेवलं. आम्ही आमच्या वर्तमानपत्राच्या साठ प्रती काढीत असूं. नॉट ए सेंट चे एकूण दोन अंक निघाले. आमच्या या वर्तमानपत्रात आम्ही कोणकोणत्या जाहिराती छापल्या होत्या तें सगळं काही मला नीटसं आठवत नाही. परंतु एक सेकंडहॅंड वॉटरबेरी घड्याळ, काहीं सेकंडहॅंड सुन्या आणि पुस्तकं या तीनच जाहिराती माझ्या लक्षात राहिल्या आहेत. आमच्या वर्तमानपत्रासाठी लागणारा पोस्टाचा खर्च देखील आम्हाला परवडेना. काहीं प्रती आम्ही आमच्या मित्राना देत असूं; आणि उरलेल्या घरीच ठेवत असूं. घरात ठेवलेल्या या गड्याकडे पाहून आम्ही प्रकाशक आहोत असं छाती पुढें काढून आम्ही म्हणत असूं. आमचं वर्तमानपत्र छापण्याचं काम आम्ही गोठ्यात गवत सांचवून ठेवण्याच्या खोलीत करीत असूं. थंडीच्या दिवसात हात नुसते गारठून जायचे. मग भावतपळत घरांत जायचं. शेगडीपुढें उभं राहून अंग थोडं शेकवून घ्यायचं, आणि पुन्हा गोठ्यात येऊन छपाईच्या कामाला सुरुवात करायची. कधीतरी अचानक वर्तमानपत्राचा आमचा हा धंदा भरभराटीला येईल आणि आम्ही खोन्यानं पैसा ओढूं असं आम्हांला वाटायचं. दोन अंक निघाल्यानंतर आमच वर्तमानपत्र बंद पडलं. वर्तमानपत्र सुरू करायचं ठरवतांना आम्ही जसे हसलो होतो तसेच मनमोकळेपणानं हें वर्तमानपत्र बंद पडल्यावरहि आम्ही हसलों.

वर्तमानपत्राचा धंदा संपला. आता मी कुंभारकीच्या धंद्यांत शिरायच ठरवलं. डे स्ट्रीटच्या पूर्वेला एका कुंभाराचा लहानसा कारखाना होता. चाक फिरवून भांड्याना आकार देणारे कामगार तळमजल्यावर असत. चाकावर माती टाकून त्याला मनाजोगता आकार देण्याचं काम मोठ हुन्नरीच असे. ही कला तुम्हाला अवगत झाली की कुंभारकीच्या धंद्यातलं मोठंच रहस्य तुमच्या हातीं लागलं असं म्हणायला हरकत नाही. चाक फिरवणाऱ्या माणसाच्या जवळच मातीचा गोळा तयार करून देणारा मनुष्य असतो. मी हा गोळा तयार करून देण्याच्या कामावर राहिलो होतो. जे भांडं तयार करायच त्याच्या वजनाची माती एका लाकडी तराजूवर जोखून प्रथम मी घेत असं. हा मातीचा गोळा तळहातावर धरून त्याला बोटं न लावता तो हवेंत उचलायचा आणि एका ताणलेल्या तारेवर त्याचे बरोबर दोन भाग करून ते फळीवर टाकायचे. मातीचा गोळा हवेंत उचलल्यामुळं मनगटावर ताण पडायचा. आठवडाभर माझं मनगट ठणकत होत. पण नंतर मला संवय झाली, आणि मातीचे गोळे करणाऱ्या इतर कामगारांपैकींच मी एक आहे असं समजून मी सहजगत्या तें काम करू लागलो. चाक चालवणारा माणूस हे तयार केलेले गोळे लोखंडाच्या फिरत्या चाकावर टाकायचा. चाक फिरता फिरता या मातीवर पाणी शिपडून हातातल्या थापटण्याने आकार द्यायचा. हळूहळू भांड तयार झाल की ते सुकत ठेवण्यासाठी मी ते घेऊन जात असं. भांड सुकल की कारखान्याच्या बाजूला असलेल्या भट्टीत ते भाजण्यासाठी जायच. याच कारखान्याच्या वरच्या मजल्यावर आणखीहि काही कुभार होते; परंतु ते साच्यात माती घालून भांडी बनवीत. चाकावर माती घालून भांडी करणाऱ्या कुंभाराइतक कौशल्याच हे काम नव्हत. एके दिवशी सकाळीच मला कळल की आमच्या कुभारशाळेल्या आग लागली. कारखान्याजवळ जाऊन पाहतो तर काय, तो कारखाना आधल्या रात्री अग्नीच्या भक्ष्यस्थानी पडला होता. अजूनहि भिती धुमसत होत्या. धुराचे लोट संथपणं आकाशात जात होते. माझा कुभारकीचा व्यवसाय इथंचाला—आणि तोहि कायमचा !

मुख्य रस्त्यावरून जॉर्ज या तलावाकडे जाणारा रस्ता खडकाळ टेकडीवजा होता. ट्रॉली गाड्या या रस्त्यावरून नेणं आणणं मोठंच बिकट होत. हा रस्ता वाहतुकीसाठी नीट करायचा असं सर्वांनी ठरवलं. माणसं खेचराचे तांडे घेऊन कामाला लागलीं. मला इथें पाणी आणणाऱ्या पोऱ्याचं काम मिळालं. पाण्याच्या पंपावरून दोन दोन बालद्या पाणी भरून मी आणीत असं. दर बालदीबरोबर दोन जस्ताचीं

भांडीं असत. मीं पाणी भरून आणल कीं कामगार म्हणायचे, “हं, मला दे बघू थोड पाणी. आता थोडं इकडे टाक.” केवळ माणसानाच पाणी द्यायचं असत तर हे पाणी आणणाऱ्या पोऱ्याचं काम मला परवडलं असतं; परंतु ओझीं वाहणाऱ्या त्या खेचरासाठीही मलाच पाणी आणावं लागे. एखाद्या खेचराने बालदीला तोंड लावलं कीं एका सपाऱ्यात ते ती बादली रिकामी करून टाकी. पाण्याच्या जागेपासून बऱ्याच दूर अंतरावर हा पाण्याचा पप होता—जवळजवळ शंभर यार्ड म्हणा ना. पुढें रस्ता. नीट झाल्यावर माझं हे कामहि संपलं.

विन्फिल्ड स्कॉट कॉव्हन या माणसाने जॉर्ज तलावात एक बोटक्लब सुरू केला होता. तलावाच्या आसपास ट्रौली गाड्या थांबत असत. इथेच त्यान एक छोटंस उपाहारगृहहि उघडलं होतं. एका उन्हाळ्यात मी तिथं नोकरी केली. विन्फिल्ड कॉव्हन आपल्या कामाच्या बाबतीत वाजवीपेक्षा फाजील दक्षता बाळगीत असे. हे कस होईल ? ते कसं होईल ? या चितेचा भार सारखा त्याच्या डोक्यावर असायचा. कुठं थोडंस काहीं चुकलं कीं त्या लहानशा चुकीमुळं सगळंच बिघडणार आहे अस वाटून त्याची धावपळ सुरू व्हायची. तलावात फिरण्यासाठी लोकाना होड्या आणि वल्हीं काढून द्यायचीं हें माझं काम होतं. एका होडीसाठी तासाला पचवीस सेंट्स भाडं पडायचं. या कामाबरोबरच उपाहारगृहातले आइस्क्रिम, केक्स, सरबत इत्यादि जिन्नस विकण्याच कामहि मी करीत असे. बॉबीट या माणसाची एक छोटीशी स्टीमबोट होती. दहाबारा माणसं तिच्यात बसू शकतील एवढी ती होती. तलावाच्या टोकापर्यंत जाऊन यायचं भाड माणशी पचवीस सेंट होतं. नॉक्स काउंटी शहरात इतकी सुंदर बोट दुसरी नाही याविषयी लोकांचं एकमत होत. हे पूर्ण सत्य होतं. कारण नॉक्स काउंटी विभागात दुसरी बोटच मुळीं नव्हती. बॉबीटच्या या बोटीच नाव होतं ‘लेडी वॉशिंग्टन’. कधी कधी त्याची सर्व बोट उतारुनीं भरून जाई. पण कधी कधी मात्र एकहि उतारू तिच्या बाजूला फिरकत नसे. बॉबीट चागला उंचापुरा, बळकट खाद्याचा, चपळ माणूस होता. कोणत्या परिस्थितीत काय करायचं हें त्याला नेमकं ठाऊक असे. पूर्वी त्यानं पोलिसात काम केलेलं होतं असं मी ऐकलं. माझी खात्री आहे कीं बॉबीट हा त्या वेळीं उत्कृष्ट पोलीस असला पाहिजे. त्याची आणि माझी चागली गट्टी जमली.

सारखी कुरकुर आणि चिता करणाऱ्या विन्फिल्ड कॉव्हनची नोकरी सोडताना मला मुळींच वार्डंट वाटलं नाही; परंतु बॉबीटचा सहवास मात्र यापुढें आपल्याला मिळणार नाही याची मला खंत वाटली. मी जातांना तो मला म्हणाला कीं, हिवा-

ळ्यांत रात्रीच्या वेळीं पहारेकऱ्याचं काम त्याला मिळण्याचा सभव आहे. मी पुन्हा भेटेन असं त्याला सांगितलं; परंतु त्याची माझी पुन्हा कधींच भेट झाली नाही.

उष्णतामान शून्यावरून पंधरावर आलं कीं जॉर्ज तलावात बर्फ-सांठवणीचा हंगाम सुरू व्हायचा. रात्रीं सात वाजल्यापासून पहाटे सहा वाजेपर्यंत रात्रपाळीचे कामगार तिथं काम करू लागायचे. बर्फाचा थर चागला बारा ते अठरा इंच जाड असायचा. मला इथें तराफेवाल्याचं काम मिळालं. कापलेल्या बर्फाचा पंधरा फूट लांब आणि दहा फूट रुंद तराफा टकलत टकलत बर्फ जिथें साठविलं जाई त्या घरात घेऊन जायचा असं हें काम होतं. बर्फाचा हा तराफा बर्फ घरात आणल्यानंतर त्याच्या लहानलहान लाद्या करण्यात येत आणि त्यावर भुसा पसरून उन्हाळ्यासाठी तो साठविण्यात येई.

थंडीचे बूट आणि गरम कपडे माझ्याजवळ होते, त्यामुळं इथ काम करायला मला फार आवडायचं. हवा चागली खुसखुशीत असायची. काम करता करता वर नजर करून पाहिल कीं, नक्षत्रांनीं मोहरलेलं आकाश दृष्टीला पडायचं. कधी कधी तुटलेल्या उल्केची झळाळत जाणारी बाणासारखी रेषा दिशायची. यापूर्वीं मीं कधीहि रात्रपाळीचं काम केलेलं नव्हतं. रात्रपाळीच्या या कामामुळं मला आकाशाकडे, निरनिराळ्या तान्याकडे, त्याच्या विशिष्ट जागाकडे डोळे भरून पाहण्याची संधि लाभली. कधीं कधीं या विराट नक्षत्रसृष्टीकडे पाहताना मला वाटायचं कीं या प्रचंड विश्वापुढं माणूस हा प्राणी किती क्षुद्र आहे! रात्रीच्या वेळीं बर्फाचे तराफे टकलीत आम्ही कामगार येऊं लागलो कीं त्या अंधारांत एकमेकाच्या नावानीं हाका मारून 'पडलात तर थंडगार पाण्यांत पडाल रे' अशा सावधगिरीच्या सूचना आम्ही एकमेकांना देत असूं.

बर्फाचे तराफे टकलण्याचं काम मीं एक आठवडा केलं. दुसऱ्या आठवड्यात माझी नेमणूक बर्फघरात झाली. इथें आणलेल्या तराफ्याच्या तीन फूट लांब आणि दोन फूट रुंद लाद्या तयार करून त्या ओळीनं रचून ठेवायच्या हें माझं काम होतं. लोखंडाच्या काठीनं या जड लाद्या टकलून ओळीनं रचाव्या लागत. हें काम अंगमेहनतीचं होतं. एखाद्या खेचरासारखे इथे कष्ट करावे लागत. लाद्या टकलून टकलून माझी पाठ आणि खांदे ठणकू लागले होते. हें काम माणसांचं नसून यंत्रांचं किंवा खेचराचंच आहे याविषयीं मला मुळींच संशय उरला नाहीं. पहिल्याच दिवशीं सकाळीं मी रात्रपाळी संपवून घरीं गेलों तेव्हां माझं अंग मनस्वी ठणकूं लागलं होतं. कशीबशीं मीं माझी न्याहरी उरकली आणि बिछान्यावर जाऊन पडलों.

मी झोपण्याचा खूप प्रयत्न केला परंतु साऱ्या शरिराला जबर ठणका लागल्यामुळे दुपार उलटली तरी माझ्या डोळ्याला डोळा लागेना. दुपारनंतर मला जरा झोप येऊ लागली. तरी स्नायूंना कळ येऊन मी तीनचार वेळां तरी अवचित जागा झालो. कामाला निघण्याची वेळ झाली असं म्हणून आईनं मला उठवलं, त्या वेळीं आपण नुकतेच झोपत आहोत असं मला वाटत होतं. कसली झोप आणि कसलं काय ! तसाच धडपडत उठलो आणि कपडे करण्याच्या तयारीला लागलो.

दुसऱ्या रात्री काम करता करताच मी विलक्षण थकलो. थोडीशी विश्रांति मिळावी म्हणून मी हळू हळू काम करूं लागलों. आमच्या मुकादमाच्या नजरेंतून ही गोष्ट सुटली नाही. माझ्याजवळ येऊन तो हलक्या आवाजात मला म्हणाला, “भरभर लाद्या ढकल, सॅडबर्ग.” ही गोष्ट त्यानें जर माझ्या अंगावर खेकसून मला सांगितली असती तर तिथल्या तिथें कामाचा राजिनामा देऊन मी परतलो असतो. परंतु त्या देखरेख करणाऱ्या माणसानें विलक्षण आर्जवानें मला हे सांगितलं. दुसरं असं कीं मी त्याच्या लेखी नुसताच एक निर्जीव नवर नव्हतो. त्यानें माझे नाव घेऊन मला हाक मारली होती. म्हणजे मला तो व्यक्तिशः ओळखत होता. कामावर जाण्यासाठी ज्या स्वरात माझी आई मला हाक मारून उठवीत असे तशाच स्वरात त्यानें मला भरभर काम करण्याची सूचना दिली होती. त्या माणसाविषयीं मला मनोमन आदर वाटला. कधीं काळीं अशा तऱ्हेचं इतर कामगारावर देखरेख करणाऱ्याचं काम जर माझ्या वाऱ्याला आलं तर मी त्याच्यासारखाच माणुसकीनं वागेन आणि बोलेन असं मीं ठरवलं. सकाळचे सात वाजले कीं एकदाचं हें काम संपेल; आणि मग पुन्हा म्हणून मी या गुरासारखे कष्ट करावे लागणाऱ्या नोकरीवर येणार नाहीं असं मीं ठरवलं. पण इतक्यात तो मुकादम माझ्याजवळ आला आणि म्हणाला, “भरभर काम कर, सॅडबर्ग. आता थोडेच दिवस राहिलेत. हा हंगाम सपला कीं आपली सगळ्याचीच सुटका होणार आहे.” या त्याच्या वाक्यानें या कष्टाच्या कामाकडे पाहण्याची माझी दृष्टीच बदलली. मी घरीं आलों तेव्हा मी स्वस्थपणें जेवूं शकलों. माझं अंगहि पूर्वीइतकं ठणकलं नव्हतं; आणि मला झोपहि चागली लागली. तो आठवडा सपला कीं बर्फ-साठवणीचा हंगाम संपल्यामुळें आपोआपच तें कामहि थांबणार होतं. या कामाचे मला दर रात्रीला एक डॉलर आणि पंचवीस सेंट्स मिळत असत. इतके पैसे मला पूर्वी दुसऱ्या कोणत्याहि कामाचे मिळालेले नव्हते. हें काम करीत असताना एक गोष्ट माझ्या लक्षात आली ती अशी कीं, अनाठायी

कष्ट न घेता सहजपणें काम कस करावं हें कौशल्य मला अवगत नव्हतं. माझ्या-बरोबरच्या इतर कामगारानी पूर्वी रेल्वे रस्त्यावर वेगवेगळ्या तऱ्हेचीं मजुरीचीं कामें केलेली होती. माझा बाप मी घरीं एखाद काम करताना सागत असे, “शॉली, संथपणें काम कर रे, धडपड धावपळ करूं नकोस.” माझ्या बापाने सांगितलेले हे सूत्र माझ्या बरोबरीच्या इतर कामगाराना त्याच्या पूर्वीच्या अनुभवांमुळे अवगत होतं. त्यामुळे माझ्याइतकच काम करूनहि ते मात्र माझ्याइतके थकत नसत.

वयाच्या सोळासतराव्या वर्षी बुइल्यम्स नावाच्या माणसाने तयार केलेल्या रेशच्या मैदानावर मी त्रारीकसारीक मजुरीचीं कामें केली होती. घोड्यांना पाणी दाखवणं, त्याचा घाम पुसून त्यांना स्वच्छ कण अशासारखी ही काम असत. रेशचा हंगाम सहा आठवड्यांचा असे. तोवर माझ काम चाले. मला या कामा-बद्दल अर्धा-पाव डॉलर मिळत असे; त्यातून मी फार तर दहा डॉलर जमवले असतील. परंतु पगाराबरोबरच मला रेशचा पासहि मिळायचा. मी कोणत्याहि रेशला केव्हाहि जाऊन बसू शकत होतो. याच वेळीं मी अनेक नावाजलेल्या घोड्यांना शर्यतींत धावताना पाहिलं.

सी. डब्ल्यू. बुइल्यम्स हा गृहस्थ आयोवाहून गेल्सबर्गला आला होता. आयोवा येथं त्याचं पतगाच्या आकाराचं रेशच मैदान होत. काही लोक म्हणत कीं, पतगाच्या आकारापेक्षांहि या मैदानाचा आकार इंग्रजी आठ या आकड्या-सारखाच होता. बुइल्यम्स हा प्रथम टेलिग्राफ ऑपरेटर म्हणून नोकरीला होता.

एकदा त्याच्या डोक्यात काय शिरलं कुणास ठाऊक, त्यानें दोन घोड्या विकत घेतल्या. लोकाना अर्थातच हे मूर्खपणाच वाटलं; पण जागतिक विक्रम मोडणारे एक्स्टेल आणि ॲलर्टन हे घोडे याच घोड्यांपासून झाले. अठराशें एकूणनव्वद साली एक्स्टेलनें जागतिक विक्रम मोडून नवा विक्रम प्रस्थापित केला. एका क्षणात त्याचं नाव जगभर झालं. एका कंपनीन तो घोडा एकशेंपन्नास हजार डॉलर्सना विकत घेतला. अस म्हणतात की, एवढी प्रचंड किंमत यापूर्वी कुठल्याहि घोड्याला आलेली नव्हती.

बुइल्यम्स अठराशें चौऱ्याणवमध्ये गेल्सबर्गला आला. नॉक्सव्हिले रोडवर एकशेंबारा एकर जमीन विकत घेऊन त्यानें एक नव्या पद्धतीच रेशचं मैदान आंखलं. या मैदानावर वर्षांतले सहा आठवडे रेशचा हंगाम सुरू असायचा. जगांत नांवाजलेले घोडे या मैदानावर धावायचे. ॲलिक्स या घोडीनं जागतिक विक्रम मोडल्याचं मी याच मैदानावर पाहिलं.

त्या दिवसापासून देशातल्या घोड्याचा पोक असलेल्या लोकांच्या नजरा गेल्सवर्गकडे वळू लागल्या. बुइल्यम्स हा या आकर्षणाचा केंद्रबिंदु होता. घोड्याची पैदास करणाऱ्या आणि त्यांना शिक्षण देणाऱ्या लोकांच्या क्षेत्रात बुइल्यम्सने फार मोठे नांव कमावले. ठिकठिकाणचे घोड्यांची पैदास करणारे लोक त्याला भेटण्यासाठी गेल्सवर्ग येथे येऊ लागले. अनेक शर्यती जिंकणाऱ्या उत्तम घोड्यांच्या अंगात बुइल्यम्सच्याच घोड्याच रक्त खेळत आहे हे सर्वांना ठाऊक होतं.

हळूहळू रेसचा हा धडा बसत चालला. बुइल्यम्सने आपले सगळे घोडे चांगल्या किमतींना विकून टाकले आणि ते पैसे त्याने इतरत्र गुंतविले. बुइल्यम्सची एक आठवण माझ्या मनात सदैव घोळत राहिली. ऑक्टोबर महिन्यातली ती एक सकाळ होती. वातावरणात थोडसं धुक होतं. आपल्या ॲलर्टन या घोड्यावर बसून बुइल्यम्स त्यानेच आखलेल्या त्या रेसच्या मैदानावरून धीमेपणाने जात होता. तो ॲलर्टनला दामटीत नव्हता—त्याला संथपणे चालवीत होता. पूर्वीचा प्रचंड वेग त्या नावाजलेल्या घोड्यापाशी आता उरलेला नव्हता; परंतु त्याच रक्त मात्र नंतर नावाजलेल्या अनेक घोड्यांच्या अंगात होत. तेच त्याचं भूषण होत, तीच त्याची पदवी होती.

काम आणि गंमत

एकदा रात्री ऑपेरागृह पेटल्याची बातमी कुणीतरी आम्हाला येऊन सांगितली. मेनस्ट्रीटच्या कोपऱ्यावर मी तसाच थावत गेलो, आणि ते पेटलेलें थिएटर पाहत उभा राहिलो. मध्यरात्रीपर्यंत ते ज्वाळाचे ताडव पाहत मी तसाच उभा होतो. थिएटर अग्नीच्या भक्ष्यस्थानी पडताना मला पाहवेना. अनेक सुखद आठवणी त्याच्याभोवतीं गोळा झाल्या. किक्कू जातीच्या रेड इंडियन्सची युद्धगीत आणि त्यासोबत केलेली त्यांची नृत्य मी याच थिएटरमध्ये पाहिली होती. मला आठवलं, ती गीतं ऐकून आल्यानंतर आम्ही घरीं येऊन तसं अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करीत असूं. या रेड इंडियन्सच्या कंपनीचा मालक एक गोरामाणूस होता. स्टेजवर येऊन मधूनमधून तो 'हमखास गुण देणाऱ्या' कांही औषधाची जाहिरान करायचा. तो सागायचा, "तुम्हाला जर सधिवाताचा त्रास होत असेल तर आमच्याजवळ मिळणार किक्कू रेड इंडियन सर्पांचे तेल दुखणाऱ्या जागेवर चोळा. पोटात दुखत असेल तर याच तेलाचे दोन चमचे पोटात घ्या. एकदा अनुभव घ्या आणि खात्री करा." त्याच ते जाहिरातीच भाषण आम्ही पोरघरीं येऊन त्याच्या विशिष्ट लकबीने म्हणत अस.

या जळत असलेल्या स्टेजवरच मी पूर्वी डॉक्टर ओ लियरी याचं भाषण ऐकलं होतं. भाषणाला तिकिटं लावलेली नव्हती. शाकाहारी भोजन हेच आरोग्यवर्धक असत, मासाहाराचा त्याग करणं आवश्यक आहे या विषयाचं प्रतिपादन डॉक्टर ओ लियरी आपल्या भाषणातून करीत असे. आमच्या गावात त्यानं जवळजवळ चार आठवडे मुक्काम ठोकला होता. या वास्तव्यात शाकाहाराची कैफियत माडणारी एक व्याख्यानमालाच त्यानं दिली. मासाहार केल्यामुळं शक्ति क्षीण होते आणि दिवसभर थकवा आल्याची भावना होत राहत असे त्यानं सांगितलं होतं. 'तुम्ही शाकाहार करून पाहा, तुमच्या उत्साहात आणि शक्तीत प्रचंड वाढ होईल' असा त्यानं निर्वाळा दिल्या होता. त्याच्या या भाषणाचा माझ्या मनावर इतका परिणाम झाला की जवळ जवळ दोन आठवडे

मी मांसाशन करण्याचं सोडून दिलं. परंतु शाकाहार करूनसुद्धा पूर्वी जसं मला थकल्यासारखं वाटायचं तसंच आताहि वाटूं लागलं. मी पुन्हा मासाहार घ्यायला सुरुवात केली. मासाहारापासून मला कधीहि कसला अपाय झाला नाही. स्वाभाविकच, डॉक्टर ओ लियरीचं सगळं तत्त्वज्ञान मी पार विसरून गेलो.

याच थिएटरमध्ये मी गॅलरीचं दहा सेंटचं तिकीट काढून मेस्मेरिझमचे प्रयोग पाहिले होते. प्रयोग करणारा मनुष्य आपल्यापुढं एका माणसाला उभा करायचा. त्याच्या डोळ्यात तो टक लावून पहायचा. काही काळानं तो समोरचा माणूस स्टेजवरच्या गालीच्यालाच पाणी समजून तिथं पोहायला लागायचा. दुसरा एक असाच चमत्कारिक प्रयोग त्याने केलेला मी पाहिला होता. एका जिवंत माणसाच डोकं एका टेबलावर आणि पाय दुसऱ्या टेबलावर ठेवलं गेलं. त्याच्या शरिराचा मधला भाग त्या अवस्थेत एखाद्या लकडाच्या ओडक्यासारखा ताट राहायचा. मग मेस्मेरिस्ट त्या धडावर एक दगड ठेवायला सागायचा. बेल हॉलकॉम आपला हातोडा हातात घेऊन या दगडावर जोरजोराने धाव हाणायचा. काही वेळाने तो दगड फुटून जायचा. इतके सगळे होत असताना त्या माणसाचें शरीर तसेच ओडक्यासारखे ताट असायचें. एवढे झाल्यावर तो मेस्मेरिस्ट पुन्हा हातवारे करून त्या माणसाला म्हणायचा, “हं आता चालू लाग.” आश्चर्य असं की लगेच तो स्टेजवर उभा राहून टाळ्याच्या कडकडाटात प्रेक्षकांना लवून मुजरा करायचा. लोकाना हा प्रयोग खूपच आवडायचा. प्रयोग पाहून झाल्यावर आम्ही म्हणायचे, “हा काही चमत्कार नव्हे; परंतु आश्चर्य वाटायला लावणारी हातचलाखी मात्र या माणसाजवळ निश्चित आहे.”

थिएटर माझ्या डोळ्यापुढं भराभर पेटत असलेलं मी पाहत होतो. त्या ज्वाळाप्रमाणेच माझ्या मनात अनेक आठवणी एकामागून एक उसळत होत्या. गटिसबर्गच्या युद्धाचीं चित्रं मीं येथे पाहिल्याचं मला आठवलं. एका विशिष्ट क्रमानं ही चित्रं पडद्यावर चिकटविली जात आणि मग एकामागून एक हे पडदे सोडण्यात येत. एकामागून एक दिसणाऱ्या या चित्रातून युद्धाचं सर्व वातावरण उभं राहत असे. अधूनमधून हातात लाव काठी घेतलेला एक माणूस कांही मुद्दे आम्हाला स्पष्ट करून सागायचा. चित्राचे हे पडदे अगदी मलिन झाले होते. हीं चित्रं लाव काठी हातात घेऊन दाखविणाऱ्या माणसाची दाढी इतकी तेलकट होती की तिचा रंग कोणता आहे हे सांगणं मोठं कठिण गेलं असतं. चागले कपडे घालून एखाद्या माणसाने झोपून द्यावं आणि तेच चुरलेले, सुरकुतलेले

कपडे घालून बाहेर पडावं तसा तो माणूस दिसायचा. बोलता बोलतां मध्येच त्याचा आवाज फाटत असे. तो जे काही सांगत असे तेंच अनेक प्रयोगांना त्यानें सांगितल्यामुळें एखादी निर्जीव रेकॉर्ड लावावी तसं तो बोलत होता. ऐकणाराला सारखें वाटत राहायचें कीं हा बोलतो आहे खरा, पण याचें चित्त मात्र कुठंतरी दुसरीकडेच आहे. त्या माणसाची ती केविलवाणी अवस्था पाहून मला त्याची दया यायची.

शेक्सपीयरचें ‘हॅम्लेट’ नाटक मी याच स्टेजवर पाहिलें होतें. नाटकाच्या शेवटीं होणारं द्रव्ययुद्ध पाहण्याचंच मला कुतूहल होतें. एरव्हीं त्यावेळीं मला त्या नाटकांत विशेष रस वाटला नाहीं. याच स्टेजवर मी जॉन पीटर ॲल्टगेल्ड याची भाषण ऐकली. इलिनॉयचा गव्हर्नर म्हणून निवडून येण्याची त्याची इच्छा होती. त्याचीं अनेक चित्रं आणि व्यंगचित्रं, त्याच्यावरचे स्तुतिनिदापर लेख मीं वृत्तपत्रातून वाचलेले होते. विलक्षण आवेगात हातवारे करीत आपल्या भाषणानें तो विरोधकांना भगडून काढत असला पाहिजे अशी माझी त्याच्याविषयी कल्पना झाली होती. परंतु प्रत्यक्ष मीं भाषण ऐकल तेव्हा मी थक्क झालो. भाषणाच्या सुरवातीला ॲल्टगेल्ड जसा उभा होता तसाच तो शेवटपर्यंत उभा राहिला होता. कसल्याहि तऱ्हेचे आक्रस्ताळे हातवारे तर सोडाच, पण आपल्या दीड तासाच्या भाषणात त्यानें एकदाहि हात वर उचलला नाहीं. एकदोनदाच त्याने एक मुद्दा समजावून सांगतांना आपला हात किचित् वर केला होता—आजारी माणसाच्या कपाळाला ताप पाहण्यासाठी लावतात तसा. तो अत्यंत शातपणें बोलत होता. आम्हीं त्याच्याचप्रमाणें त्याचे विचार शातपणें समजून घ्यावे अशी त्याची अपेक्षा होती. त्याचे विचार सगळेच मला पटले असं नव्हे; परंतु त्याच्या भाषणाच्या विशिष्ट शैलीमुळें त्यानें माझ्या मनात एक प्रकारचा विश्वास निर्माण केला. आणि त्याच्यापेक्षा त्याचे विरोधकच मला अधिक संशयास्पद वाटूं लागले.

नव थिएटर ब्रॉड स्ट्रीटवर उभारण्यात आलं. कांहीं काम नसलं आणि काय करावं असा प्रश्न पडला कीं मी या थिएटरकडे जात असें. हें नव थिएटर अगदीं अद्ययावत् पद्धतीनं बांधलेलें होतें. ब्रॉडवेहून येणाऱ्या कुठल्याहि नाटक कंपनीचं नाटक होण्याइतका या थिएटरमधला रंगमंच मोठा होता. त्यामुळें ब्रॉडवेहून दौऱ्यावर निघालेली कुठलीहि नाटक कंपनी कांही दिवस तरी गेल्सबर्गला मुक्काम करीतच असे.

थिएटरमधील बारीकसारीक कामं मी करीत असें. या कामाबद्दल मला थोडे-

फार पैसे मिळत, पण बहुधा नाटकाचा पासच मला कामाच्या मोबदल्यात मिळे. रगमंचावर ऑस्कर जॉन्सन सुतारकाम करीत असे. सर्वजण त्याला हस्की या टोपणनांवानेच ओळखत. आमच्याकडून घाईच्या वेळीं भरभर कामं झाली नाहीत कीं तो आमच्या अंगावर थोरडत असे. आम्हाला ओरडण्याचा त्याला अधिकार आहे असंच आम्ही मानत असूं. चार्ल्स रोज हा नेपथ्याची व्यवस्था पाहायचा. सगळेजण त्याला कली याच टोपणनावाने ओळखीत असत. नेपथ्यविभागाची सगळीं कामं त्याला विनचूक ठाऊक होती. त्याच्या कामाच्या बाबतीत कुठलाहि मुद्दा वादविवाद करून तो पटवून देऊं शकत असे. आपल्या हाताखालच्या लोकांकडून कशी काम करून घ्यावी हे त्याला फारच चांगलं कळत असे. त्यामुळे त्याचे हुकूम पाळायला आम्हाला मनापासून आवडायचे. नाटकात बारीकसारीक कामं करायला नेहमीच काहीं माणसं लागतात. अशी माणसं नाटक कंपनीच्या दैन्यावर नसतात. ज्या ज्या गावीं नाटक कंपनी जाईल त्या त्या गावातल्या काही माणसाना रोजगारीच्या बोलीवर कामावर घेतले जाते. कधी कधी मलाहि ही कामं करण्याची संधि मिळे. एकदा नाटकात एक आग लागल्याचा प्रवेश होता. त्यावेळीं स्टेजवर आगडाओरडा करीत सर्व सामान उचलून धावाधाव करणाऱ्या लोकात मी होतो !!

नाटकातला एक प्रवेश सपून पडदा पडला कीं दुसऱ्या प्रवेशाच्या तयारीसाठी पडदे बदलणं, स्टेजवर नवीन फर्निचर आणून त्याची मांडामांड करण इत्यादि कामंसुद्धा मी करीत असे. हे काम सपल्यावर स्टेजच्या मागल्या बाजूला आम्ही उभे राहत असूं. अशा वेळीं स्टेजवर प्रवेश करणारे विख्यात नट आणि नटी आम्हांला अगदीं जवळून पाहायला मिळत. एखादा विनोदी काम करणारा नट गमतीचा पोशाख घालून गंभीर चेहरा करून आपल्या प्रवेशाची वाट पाहत उभा असे. क्षणाधीत तो रगमंचावर प्रवेश करी. झगझगीत प्रकाशात उभा राहून तो वेडींवांकडीं तोडं करीत, विदूषकी पद्धतीनं हातवारे करी आणि प्रेक्षकांत मोठा हशा पिकत असे. कधीकधी एखादा नट रगमंचावर प्रवेश करण्यापूर्वीं हलक्या आवाजात आपल्या भाषणाच्या प्रारंभीचीं वाक्यं पुटपुटत असताना दिसे. आपले काम संपल्यावर हे नट धापा टाकीत, घामानें चिब भिजून स्टेजच्या मागच्या बाजूला परत येत.

रगमंचावरील मंडपीत बसून नाटकातले पडदे टाकण्याचं आणि वर ओढण्याचं कामहि कधीकधी आम्ही करीत असूं. इषारा झाला कीं ठरलेला पडदा वर ओढून

ध्यायचा आणि दुसरा खाली सोडायचा. चुकून जर नको असलेला पडदा आम्ही सोडला तर कली आम्हाला चांगलाच दम देत असे. पडदे सोडण्याचं काम करीत असतांना अधून मधून आम्हाला नाटक पाहायला सांपडे. पण गाणी मात्र आम्हाला सगळीं ऐकायला मिळत.

‘ऑनस्ट हार्ट्स अँड विलिंग हॅण्ड्स’ या नाटकांत जॉन एल सलिव्हन या नट्याचं काम मी याच वेळीं अगदीं जवळून पाहिलं. सलिव्हन स्टेजवर अगदी सहजपणें प्रवेश करीत असे. प्रेक्षकांची त्याला जराहि भीति वाटत नसे. एका प्रवेशात चिताग्रस्त होऊन तो टेबलापाशी बसलेला आहे असा प्रसंग होता. हाताचे दोन्ही कोपर टेबलावर टेकून त्यानें आपले पंजे हनुवटीखाली ठेवले होते. संकटांतून बाहेर पडण्यासाठीं आता बुद्धीची शर्थ केली पाहिजे असा भाव त्यानें आपल्या चेहऱ्यावर हुबेहूब आणला होता. अतिशय हलक्या आवाजात पण विलक्षण स्पष्ट उच्चार करून तो पुटपुटला, “आता मला या गोष्टीचा नीट विचार केला पाहिजे.” त्याची वाक्य उच्चारण्याची लकबच अशी होती कीं त्याचा प्रत्येक शब्द श्रोत्यांना ऐकूं गेला असला पाहिजे. त्यालाहि त्याबद्दल विश्वास वाटत होता. नाटक संपल्यावर नट्याची ओळख प्रेक्षकांना करून देण्याच्या वेळीं तो श्रोत्यांना उद्देशून एक छोटंसं भाषण करी. भाषणाच्या शेवटी जनतेला रुबावात कुर्निसात करून ‘मी जनतेचा नम्र सेवक जॉन एल. सलिव्हन’ अशी आपली ओळख करून देऊन तो परत फिरत असे.

एकदा फ्री जॉन नॅन्सेन याच भाषण थिएटरमध्ये झालं. नॅन्सेनचे अनेक लेख मी मासिक पुस्तकामधून वाचले होते. मी त्याच्या भाषणाला जाऊं शकलो नाही : कारण भाषणासाठीं ठेवलेल पन्नास सेट्सचं तिकीट काढणं मला परवडलं नसत. स्टेशनवर गाडींतून उतरताना मात्र मी नॅन्सेनला अगदी जवळून पाहिल होतं. हेन्री स्टॅन्ले यांचेहि भाषण याच थिएटरमध्ये झालं होतं. स्टॅन्लेलाहि मी स्टेशनवर गाडींतून उतरताना पाहिलं होतं. स्टॅन्ले मला नॅन्सेन इतका आकर्षक वाटला नाही. स्टॅन्लेला एक प्रसिद्ध लेखक म्हणून मी ओळखत होतो. परंतु माझ्या दृष्टीनं नॅन्सेन हा त्याच्याहून अधिक महत्वाचा माणूस होता. जीवनात झगडणाऱ्या असंख्य माणसाना प्रेरणा देण्याचं सामर्थ्य नॅन्सेनमध्ये होतं.

या थिएटरमध्ये काम करीत असताना अनेक प्रसिद्ध नाटकं मी पाहिली. त्यात बरीच ‘नाटकी’ नाटकं असायचीं. एखादं घर गहाण पडलेलं असायचं आणि सावकार घरांतल्या माणसांना त्रास देत असायचा. अखेरीस त्याची फजीती

व्हायची. एखाद्या माणसान मृत्युपत्र केलेलं असायचं आणि त्याच्या मृत्यूनंतर सगळे वारस तें शोधीत राहायचे. यादवी युद्धावरील बहुतेक सर्व नाटकांत संघराज्य पक्षाचा हेर आणि बंडवाल्यांपैकीं एखादी तरुणी याचं प्रेम दाखवलेलं असायचं. शेवट मात्र नेहमीच लग्नात व्हायचा. अनेक प्रसिद्ध वक्त्यांना आणि नटनटींना अगदी जवळून बघण्याची संधि मला या थिएटरांत लाभली. जेव्हा मला थिएटर-मध्ये काम नसे तेव्हा बरेच वेळा तिकीट काढून मी वाद्यसंगीताचे कार्यक्रम ऐकण्यासाठी इथे येत असें. वाद्यवादनाचे कार्यक्रम करणारे कलावंत आपला सच्च बरोबर घेऊन रस्त्यावरून जाऊ लागले कीं मी मोठ्या कुतूहलान त्याच्याकडे पाहत असें. ऍल फील्ड या विख्यात वादकाचा मी एकहि कार्यक्रम कधीं चुकविला नाही. बॅन्जो वादनात ऍल फील्डचा हात धरणारा कुणीहि नाही अस माझं मत होतं. त्याचा कार्यक्रम ऐकला कीं तिकिटाचे पैसे भरून निघाले असं मला वाटायचं. स्टेजच्या अगदीं जवळचींच ज्याचीं तिकिटं असत त्यांना सभ्यपणें बसून सगळे कार्यक्रम ऐकावे लागत; परंतु मागच्या बाजूला बसलेले लोक मात्र कुडुम् कुडुम् आवाज करीत वाटाणे खात बसूं शकत. कार्यक्रम आवडला कीं ते मोठ्याने वाहवा करूं शकत किंवा कार्यक्रम भिकार होतो आहे अस वाटल कीं मोठ्या मोठ्याने 'मिऑऊ मिऑऊ' असा आवाज करून ते हुय्योहि करूं शकत. स्टेजच्या जवळ बसलेल्या माणसाना मात्र यापैकी काहीच करता येत नसे.

धंदा शिकण्यासाठी

घरची आर्थिक परिस्थिति चागली असल्यामुळे अनेक काम करून मी मिळवीत असलेल्या पैशाची माझ्या कुटुंबाला फार मोठी मदत होत असे. माझ्या घरच्या लोकांना या गोष्टीची जाणीव होती. मला शिक्षणाची आवड आहे, परंतु परिस्थितीमुळे मी शाळेत जाऊ शकत नाही या गोष्टीची माझ्या आईबापांना सूक्ष्म हळहळ वाटत असे. शाळेतली शेवटली परीक्षा मेरी पास झाली. परीक्षेची प्रमाणपत्र देण्याचा मोठा समारंभ होत असे. या समारंभाच्या दिवशी चांगले स्वच्छ शुभ्र कपडे घालण मेरीला आवश्यक होत. माझ्याजवळ माझ्या वेतनातले काही डॉलर्स शिल्लक होते. या पैशातून मी तिला समारंभासाठी कपडे शिवून दिले. हे नवे कपडे घालून समारंभाच्या दिवशी तिने स्टेजवर जाऊन प्रमाणपत्र हातात घेतलं आणि समोर बसलेल्या प्रेक्षकांना लवून अभिवादन केलं तेव्हा ती किती छान दिसली म्हणून सांगू! हा डिप्लोमा मिळाल्यावर लवकरच मेरीला एका शाळेत महिना तीस डॉलर पगारावर शिक्षिकेची नोकरी मिळाली.

मेरीला शाळेत लागणारी पुस्तक मी अधूनमधून चाळत असं. वॉशिंग्टन आर्थिंगचे 'स्केचबुक', 'इव्हॅनहो' आणि 'धिस स्कॉलॅट लेटर' ही तिच्या-जवळची पुस्तक वाचून मी तिच्याशी चर्चा करीत असे. मग मेरी मला या कादंबऱ्याविषयी तिचे शिक्षक वर्गात जे बोलत असत ते सर्व सांगत असे. मी या वेळी वाचलेल्या पुस्तकात मला जॉन फिस्क या लेखकाने लिहिलेलं 'सिव्हिल गव्हर्नमेंट इन द्ही युनायटेड स्टेट्स' हे पुस्तक अतिशय आवडलं. हा एक महान् ग्रंथ आहे असं माझं मत झालं. कायदा, शासनसंस्था, इतिहास याविषयीच्या विविध प्रश्नावर जॉन फिस्कने प्रकाशझोत टाकले होते. कर म्हणजे काय? कर आकारण्याचा अधिकार कुणाला असतो? कर आकारण आणि दरोडेखोरी करणं यात फरक काय? पोलीस गणवेश का वापरतात? शासनसंस्था म्हणजे काय? इत्यादि अनेक प्रश्नांची उत्तर मला प्रथमच जॉन फिस्कच्या या पुस्तकात मिळालीं. इंग्लिश मॅग्राचार्ट आणि युनायटेड स्टेट्सची राज्यघटना याचा पहिला परिचय

हेंच पुस्तक वाचीत असताना मला झाला. हें पुस्तक वाचल्यापासून या विषयावरचं वाङ्मय वाचण्याची मला गोडी लागली. 'गेल्सबर्ग ईन्विनिंग मेल' या वृत्तपत्रात वॉल्टर वेलमन राजकीय प्रश्नावर लेखन करीत असे. त्याची शैली स्वच्छ आणि सुबोध होती. इतक्या कठिण विषयावर लक्षावधि लोकांना सहज समजेल इतकं सुबोध लेखन वॉल्टर वेलमन कस काय करू शकतो याचं मला आश्चर्य वाटे. जॉन फिस्कच पुस्तक वाचून शासनसंस्थेच्या कायदा करणारी, कायद्याची अंमलबजावणी करणारी आणि न्यायदान करणारी अशा तीन शाखा असतात हें मला कळलं होत. या तीन शाखाच तपशीलवार स्वरूप वॉल्टर वेलमनचं लेखन वाचीत असताना मला आकळलं.

मी अनेक कामं करीत होतो, परंतु एक ना धड भाराभर चिंध्या अशीच माझी गत झाली होती. ही धावपळ सोडून कोणत्यातरी एका व्यवसायांत लक्ष घालून तो व्यवसाय शिकावा कस मला आता वाटू लागलं. प्लंबर, सुतार, रंगारी— या अनेक लोकांना मी त्याच्या व्यवसायाविषयी विचारलं, परंतु या सर्वांनीच सध्यांच्या काळात नोकरी मिळणं मोठं कठिण आहे असंच मला सांगितलं. अनेक अनुभव असलेली माणसंच मुळीं बेकार होती. अशा परिस्थितीत माझ्यासारख्या नवशिक्याला कोण काम देणार? एक दिवस मला कोर्गीतरी सांगितलं कीं युनियन हॉटेलच्या केशकर्तनालयात हलकीसलकीं कामं करणाऱ्या एका पोऱ्याची जरूरी आहे. मी माझ्याशीच म्हणालो कीं, केशकर्तन हा व्यवसाय काहीं वाईट नाही. हे काम करणाऱ्या कारागीराला प्रवास करण्याची संधि मिळते. कुठल्याहि शहरात जाऊन तो काम करू शकतो. शिवाय अशीहि शक्यता असते की, ज्या माणसाची तुम्ही दाढी करता तो मनुष्य जर बडा असला तर तुमच्यावर खूष होऊन आपल्या वशिल्यानं तो तुम्हाला कुठंही एखादी चागली नोकरी सहज देऊ शकतो.

युनियन हॉटेलच्या सलूनमध्ये आठवड्याला तीन डॉलर्स पगारावर मी काम पत्करलं. या तीन डॉलर्सव्यतिरिक्त, येणाऱ्या गिऱ्हाइकाच्या बुटाना पॉलिश केल्याबद्दल आणि बक्षीस म्हणून मला काही पैसे मिळत असत. दररोज सकाळीं सलूनच्या काळ्यापांढऱ्या लाद्याच्या जमिनी मी ओल्या फडक्यानं स्वच्छ पुसून काढीत असं. पावसाळ्याच्या दिवसात बुटाच्या चिखलामुळे जमीन अधिकच खराब व्हायची : त्यामुळें दुपारी पुन्हा एकदा मला जमीन धुवून काढावी लागत असे. आठवड्यांतून एकदा रस्त्याला लागून असलेल्या सलूनच्या खिडक्या सावणाच्या

पाण्यानें मी स्वच्छ धुवून काढीं. खुर्चीच्या समोरचे आरसे आठवड्यातून तीन वेळां आरसा धुण्याचं एक विशिष्ट द्रव्य वापरून मी स्वच्छ करीत असें.

हम्प्री हा या सलूनमधला मुख्य कारागीर होता. तोच सलूनचा चालक होता. पहिल्या खुर्चीचं काम तो करीत असे. दुसऱ्या खुर्चीवर जॉन हा कारागीर काम करायचा. तो चागलाच उंच होता. त्यानें मिशा ठेवल्या होत्या. तिसऱ्या खुर्चीवर गुळगुळीत चेहऱ्याचा, रेशमी सोनेरी केसांचा फ्रँक बायकॉफ हा कारागीर काम करायचा. तो चागलं नृत्य करीत असे. त्याच्या हालचाली-वरूनच त्याला नृत्य येतं असा कुणालाहि कयास बाधता आला असता. शनिवारीं आणि सुट्टीच्या आधीं सलूनमध्ये खूप गर्दी व्हायची. अशी विशेष गर्दी असली म्हणजे चौथ्या खुर्चीवर हम्प्रीचा अठरा वर्षांचा मुलगा काम करीत असे. दुकानात सर्व क्षेत्रातले मोठमोठे लोक येतात तेव्हा दुकान नेहमी झाडून पुसून लख्ख ठेवलं पाहिजे असं मला हम्प्रीने पहिल्याच दिवशी सांगून ठेवलं होतं. हम्प्री हा एक अतिशय सभ्य गृहस्थ होता. गिन्हाइकाला खूप ठेवण्यासाठी कसं हसावं, कसं वागावं, कसं बोलावं ही कला हम्प्रीला चागलीच अवगत होती. “कसं काय हिग्विसाहेब, ठीक चाललंय ना आपलं?” असं एखाद्या गिन्हाइकाला कधीं तो आस्थेनें विचारायचा, तर कधीं दुसऱ्याला “मिस्टर हॅगन जोन्स, मीं नुकतीच तुमची आठवण काढली होती. अगदीं वेळेवर आलात बघा!” असं तो स्नेहपूर्ण आवाजानें म्हणायचा. सलूनचा चालक या नात्यानें आपलं काम तो चोख बजावीत असे. त्याच्या हाताखाली काम करणाऱ्या सर्व कारागीरांना हम्प्रीविषयीं आदर वाटायचा. सकाळचे अकरा वाजले आणि खुर्चीत बसलेलं गिन्हाइक दहापंधरा मिनिटं उठणार नाहीं असं वाटलं म्हणजे मी दुकानाच्या मागल्या बाजूच्या जिन्न्यानें युनियन हॉटेलचं ऑफिस ओलांडून हॉटेलच्या बारमध्ये जात असे. हॉटेलतर्फे सलूनच्या कारागीरांना इथें विनामूल्य जेवण मिळायचं. जेवण उरकून मी पुन्हा सलूनमध्ये येत असें. सॉलोमन कॉलिच आणि हेन्री कार्ट हे दोघे जर्मन ज्यू सलूनचे मालक होते. त्यांच्याविषयीं मला कृतज्ञता वाटत असे. ही कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठीं मी त्यांच्या बुटांना मनःपूर्वक पॉलिश लावीत असें.

युनियन हॉटेलमध्ये मोठमोठे नट, वाद्यवादक आणि वक्ते राहण्यासाठीं येत. हॉटेलच्या कचेरींत असलेल्या रजिस्टर पुस्तकांत लिहिलेलीं या मोठमोठ्या लोकांचीं नांवां मी मोठ्या कुतूहलानं वाचीत असें.

सहा जानेवारी अठराशें पचाणव या दिवशीं जनरल फिलिप सिडने पोस्ट मरण पावला. याच दिवशीं माझा अठरावा वाढदिवस होता. त्याच्या प्रेतयात्रेला अनेक पुढारी, राजकारणी, मुत्सद्दी, सैन्याधिकारी अशीं बडींबडीं माणसं आली होती. युनियन हॉटेलच्या सलूनमध्ये त्या दिवशीं खूप गर्दी झाली होती. हॅट ठेवण्याच्या स्टॅंडवर वेगवेगळ्या तऱ्हाच्या हॅट्स दिसूं लागल्या. या दिवशीं माझं ब्रूटपोलिशचं साहित्य घेऊन मी सलूनच्या दाराशीं उभा राहिलो. अनेक बड्या-बड्या लोकांच्या बुटाना मीं पॉलिश केलं. या दिवशीं मला एकूण एक डॉलर चाळीस सेंट एवढे पैसे मिळाले. एका दिवसात इतके पैसे मला कधींच मिळाले नव्हते.

फिलिप सिडने पोस्ट या व्यक्तीला मी रस्त्यातून जाताना पाहिलं होतं. पण त्या वेळीं हा कुणी थोर पुरुष असेल याची मला सुळींच कल्पना नव्हती. फिलिप पोस्ट बळकट बाध्याचा, वाटोळ्या चेहऱ्याचा मनुष्य होता. त्याचं नाक सरळ, धारदार होतं. कपाळाच्या वर त्याला थोडसं टक्कल होत. हनुवटीवर त्यानें थोडीशी दाढी ठेवली होती. ती दाढी इतकी लहान होती कीं मुद्दाम होऊन बारकाईनें पाहिल्याशिवाय ती नजरेत भरत नसे. फिलिप पोस्ट हा एक अप्रतिम योद्धा होता हें मला नंतर कळलं. अठराशें एकसष्ट झाली अब्राहम लिंकननें सैम्यरती-सार्ठी लोकांना आवाहन केलं त्याचवेळीं फिलिप पोस्टनें आपलं नांव सैन्यात दाखल केलं. अनेक ठिकाणी झालेल्या घनघोर युद्धात त्यानें फार मोठा पराक्रम गाजवला. आणि ब्रिगेडियर जनरलच्या जागेपर्यंत तो चढत गेला. शेवटीं त्याला कर्नलहि करण्यात आलं.

व्हिएन्ना येथे तेरा वर्ष कॉन्सल जनरलचं काम केल्यानंतर फिलिप पोस्ट अठराशें एकूणएशीं साली पुन्हा गेल्सबर्ग येथें आला. एकदां जनरल पोस्ट आणि त्याचे दोन मित्र युनियन हॉटेलच्या केशकर्तनालयात आले होते. त्या तिघांनींही सलूनमध्ये दाढी करून घेतली, नंतर जनरल पोस्टनें आपल्या बुटांना माझ्याकडून पॉलीश करून घेतलं. ज्याच्या बुटाना मी पॉलिश करीत होतो तो केवढा मोठा मनुष्य आहे याची त्यावेळीं मला जराहि कल्पना नव्हती. जनरल पोस्टची योग्यता त्या वेळीं जर मला माहीत असती तर माझ्याजवळचं सगळ्यांत उत्तम पॉलिश काढून मी त्याच्या बुटांना माझं सार कौशल्य पणाला लावून तें लावलं असतं.

शनिवारीं केशकर्तनालयांत मी सर्व तऱ्हेचीं कामं करीत असें. सलूनला लागूनच एक स्नानगृह होतं. या स्नानगृहांत आठ टब्स होते. गरम पाण्याचीहि सोय इथं

केलेली असे. ज्या गिऱ्हाइकाना गरम पाणी लागेल त्याच्यासाठी मी टब गरम पाण्याने भरून ठेवीत असें. स्नानासाठी पंचवीस सेट्स द्यावे लागत. दोनतीन गिऱ्हाइक स्नानगृहांत नियमित येत असत. स्नान करतेवेळी ते मला बोलवीत आणि माझ्याकडून ब्रशने आपली पाट चोळून घेत. या कामाबद्दल मला चांगली बक्षिसी मिळे.

एकदां सलूनमध्ये काम करीत असताना मी चांगलाच घोटाळा केला. माझी ही चूक बरेच दिवसपर्यंत सलूनमधल्या कारागिरांच्या थट्टेचा विषय होऊन बसली होती. एक रुबाबदार गिऱ्हाइक सलूनमध्ये आले होते. केस-दाढी करून घेतल्यानंतर त्याने माझ्याकडून बुटाना पॉलिश करून घेतले. तो कमीत कमी एक निकेल तरी टिप देईल अस त्याच्या पोषाखाकडे पाहून वाटत होते. मी त्याच्या कोटावर आणि विजारीवर ब्रश फिरवला. मग हॅटच्या स्टँडवर ठेवलेली त्याची सिल्कची हॅट मी घेतली आणि तिच्यावर ब्रश फिरवू लागलो. यापूर्वी सिल्कची हॅट मी कधीच हाताळली नव्हती. त्या गिऱ्हाइकाने केसदाढीच बिल हम्प्रीला दिले आणि मी त्याच्या हॅटवर ब्रश फिरवीत असताना तो माझ्याजवळ आला. आपल्या हॅटवर मला ब्रश फिरवीत असलेला पाहून तो गृहस्थ एकदम माझ्यावर किचाळला, “मूर्खा, हे काय चालवले आहेस तू?” त्याच्या सतापाचे कारण माझ्या ताबडतोब ध्यानात आले. सिल्कच्या हॅटवर कोणता ब्रश फिरवावा या बाबतीतले माझे अज्ञान त्याच्या क्रोधाचा कारणीभूत झाले होते. त्याचा तो अवतार पाहून मी अगदी घाबरून गेलो. क्षमेची याचना करणारे शब्द मी भीतभीत पुटपुटलो. सलूनमधल्या कारागिराना हसू येत होते, पण त्यांनी ते अत्यंत प्रयत्नपूर्वक आवरून धरले होते. इतक्यात हम्प्री माझ्याजवळ आला आणि अतिशय कडक स्वरात मला म्हणाला, “चाली, सिल्कच्या किवा सॅटिनच्या हॅटवर मऊ केसांचा ब्रश फिरवायचा असतो हे खर म्हणजे तुला माहीत असायला हवे.” इतक्यांत त्या गिऱ्हाइकाने माझ्या हातातली आपली हॅट हिसकावून घेतली आणि ती आपल्या हातांत अशा तऱ्हेने धरली की जणू काही मी त्याच्या हातांतून ती ओढून घेऊन ती फाडूनच टाकणार होतो. बूटपॉलिश केल्याबद्दल त्याने माझ्या हातावर एक निकेल ठेवला आणि तो तरतरा चालत सलूनच्या बाहेर गेला. आता पुन्हा म्हणून या सलूनमध्ये कधी पाय ठेवणार नाही असंच त्याचे ते चालणं जणू काय सांगत होते. दुसऱ्या दिवशीच मी सिल्क आणि सॅटिनच्या हॅटवर फिरविण्यासाठी मऊ केसांचा ब्रश आणून ठेवला. या नव्या ब्रशाचे केस

इतके मऊ होते कीं, तुमच्या हातांवरून तो फिरवला असता तरी तो फिरल्याचं तुम्हाला जाणवलं नसतं. या प्रसंगानंतर सलूनमध्ये येणाऱ्या गिन्हाइकाच्या सिल्कच्या हॅट्स मी सराईत हातानं साफ करूं लागलो. पूर्वीच्या अनुभवांमुळे मी शहाणपणा शिकलो असें सलूनमधले कारागीर म्हणू लागले.

सलूनमधले कारागीर आपापसात बोलताना बहुधा वस्तूच्याविषयीं बोलत. ते बहुतेकजण वेड अँड बुचर कंपनीचा वस्तरा वापरीत असत. वस्तरा तयार करणाऱ्या माणसाचं नाव बुचर म्हणजे खाटीक असावं या योग्ययोगाच मला मोठं हसू आलं. हे कारागीर सलूनमध्ये येणाऱ्या वेगवेगळ्या गिन्हाइकांना गमतीचीं टोपणनांवां ठेवीत असत. आणि आपापसात त्याच्याविषयीं बोलत असताना या टोपणनावाचा उल्लेख करूनच बोलत. राठ दादीच्या एका माणसाला त्यानी खारीच्या शेपटीचं त्याच्या दादीशीं साम्य असल्यामुळे 'खार' असं नाव ठेवलं होतं. एकदा श्री. खार सलूनमध्ये येऊन गेले. ते गेल्यावर ज्या कारागिरानें त्याची दादी केली तो गमतीनें म्हणाला, "केली बुवा याची एकदाची दादी. पुन्हा पुन्हा ब्रश चोळून मला त्याच्या गालावर फेसाचा डोंगर रचावा लागला. सहा वेळा मी वस्तरा फिरवला लपाटप्यावर. त्याच्या दादीचे खुंट कापता येत नाहीत; ते तोडावे लागतात!" आठवड्यातून दोनतीन वेळा इतर केशकर्तनालयात माझ्यासारखंच पोऱ्याचीं कामं करणारीं इतर मुलं मला भेटत. आम्ही सगळे एकत्र भेटलो म्हणजे धऱ्याच्या गोष्टी बोलत असू. कोगत काळ पॉलिश सर्वात चागलं, राठ बूट असले तर त्याला पॉलिश करण्यापूर्वी पॉलिशचे दोन थर त्याच्यावर चोळावे लागतात, गिन्हाइकाकडून एका निकेलऐवजी दहा सेट्स काढायचे असले तर त्याच्याशीं हसून कस बोलाव...इत्यादि अनेक विषय आमच्या बोलण्यात येत असत. या मुलांपैकीं एका मुलाच नाव होत हॅरी वेड. तो पॉलिश करून झाल्यावर गिन्हाइकाकडे मंद स्मित करून पहायचा. या त्याच्या अदबशीर वागणुकीमुळे त्याला गिन्हाइकाकडून बक्षिशी म्हणून एखादा निकेल अधिक मिळत असे. इतर मुल आणि मी हॅरीला म्हणत असू, "आमच्यापेक्षा तुला बक्षिशी अधिक मिळते याच कारण म्हणजे—एक तर तुझा पोपाख झकपक असतो. आणि दुसरा असं कीं तू अतिशय देखण हसतोस." कधीं कधीं असं व्हायचं कीं एखादं गिन्हाइक हॅरीला बक्षिशी न देताच निघून जायचं. अशा वेळीं हॅरी उपहासपूर्ण स्वरांनं 'थँक यू' असं म्हणायचा. एकदा हम्फ्रीनं त्याला अशा उद्धट स्वरांत गिन्हाइकाशीं बोलताना पाहिलं आणि कडक्या स्वरात तो त्याला म्हणाला, "हॅ

पाहा हॅरी, तुझं काम एकूण फार चागलं असतं; पण अशा तऱ्हेनं सलूनमध्ये येणाऱ्या गिन्हाइकाशीं तूं जर वागूं लागलास तर तुला कामावरून दूर करणं मला भाग पडेल.”

हॅरी आणि केशकर्तनालयात काम करणारी इतर सर्व मुलं रविवारच्या दिवशीं झकपक पोषाक करीत आणि फिरण्यासाठीं बाहेर पडत. दुपारच्या वेळीं ते सगळे बाउन्स हॉटेलमध्ये जेवण घेत. जेवणाला पन्नास सेंट पडत असत. त्याच्या दृष्टीन रविवार हा चैनीचा दिवस असे. हॅरी वेड ड्रम फार चागला वाजवीत असे. एकदां बेरीन स्ट्रीटवरच्या मैदानावर रात्री आम्ही जमलो असता हॅरी आपला ड्रम घेऊन आला. त्याचा हात ड्रमवर अतिशय जलद चालत असे. ड्रम शिकण्यासाठीं तो मेहनतहि खूप घ्यायचा. आम्हा सगळ्या मुलांना अस वाटायचं कीं आपल्याजवळहि एक ड्रम असावा आणि हॅरीइतकं चागल आपल्याला वाजवता यावं. उत्तम ड्रम शिकून कधींतरी एखाद्या बॅडच्या पथकात आपण सामील व्हावं आणि खूप प्रवास करावा अशी हॅरीची आकांक्षा होती.

एकदा हॅरी शिकागोला गेला आणि तिथे भरणारी मोठी जत्रा तो पाहून आला. अठराशे व्याणव सालची गोष्ट. असेच एकदा रात्री आम्ही मैदानावर जमलो होतो. शिकागोला पाहिलेल्या जत्रेचं वर्णन हॅरी आम्हाला सागत होता. जत्रेला जाण्याची इच्छा असूनहि पैशाच्या दृष्टीन ते परवडणार नसल्यामुळे आम्ही जाऊ शकत नव्हतो. आम्ही हॅरीला जत्रेविषयीं अनेक प्रश्न विचारीत होतो आणि त्याने दिलेली उत्तरे ऐकून आमचें कुतूहल भागवीत होतो.

हिवाळा ओसरून वसंत ऋतूला सुरुवात झाली होती. हवेंत फुलांचा गंध दरवळत होता. वातावरण प्रसन्न होतं. केशकर्तनालयातल्या या कामावर माझं चित्त लागत नव्हतं. हें काम आपल्यासाठीं नाही अस सारखं माझं मन मला सांगत होतं. याच वेळीं सॅम बालें या माणसान माझ्या जीवनात प्रवेश केला. गाळ्हा गावाजवळची आपली शेत-जमीन विकून बालेंनें ते पैसे दुधाच्या धंद्यात गुंतविले होते. मध्यम उंचीचा, बळकट बांध्याचा, किंचित् खांदे खाली झुकलेला, जाडजूड मिशाचा, सॅम बालें सदा हसतमुख असायचा. त्याची ही वृत्ति प्रकट करणारा त्याचा आवाजहि मला आवडायचा. बालेंला फिडल चागलं वाजवता येत असे.

एक दिवस मी फुटपाथवरून चाललों असताना बालेंनें आपली दुधाची गाडी थांबविली आणि मला हाक मारली. आपल्याकडे नोकरी करायला तूं तयार आहेस

की काय अस त्यान मला विचारलं. महिन्याला बारा डॉलर्स पगार आणि त्याच्या बरोबरच घरी जेवण त्यानं मला कबूल केलं. वाल्से हा माणूस मला आवडला होता. शिवाय, तो मला बारा डॉलर्स आणि घरगुती जेवण द्यायला तयार होता. त्याची नोकरी मी पत्करली असती तर मला मोकळ्यावर काम करायची संधि मिळणार होती. सलूनच्या चार भितीतल्या वातावरणाला मी अगदी कंटाळलो होतो. मी ताबडतोब वाल्सेला होकार दिला. हम्प्रीकडे गेलो आणि त्याला म्हणालो, “तुमच्या सलूनमध्ये काम करीत असताना तुम्ही मला फार चांगल वागवलात. तुमचं काम सोडून जाताना खर म्हणजे माझ्या जिवावर येतंय पण ते सोडल्याखेरीज मला गत्यंतर नाही; कारण केशकर्तनालयातलं हें काम माझ्यासाठी नाही याविषयी मला सशय उरलेला नाही.”

पुन्हा एकदां दुधाच्या धंद्यांत

दररोज सकाळीं साडेसहा वाजतां मी बेरीन स्ट्रीटवरून चालत चालत नॉक्स कॉलेजचं आवार ओलाडून कॉलेजच्या जुन्या बिल्डिंगच्या फाटकापाशीं येत असें. तिथें अठराशें अष्टावन्न साली झालेल्या लिक्न आणि डग्लस यांच्या वादविवादाच्या स्मृत्यर्थ एक स्तंभ उभारण्यात आला होता. ऑक्टोबर महिन्यातल्या त्या थंडीच्या रात्रीं वीस हजार लोकांच्या समुदायाला उद्देशून लिक्न म्हणाला होता, “ज्याला गुलाम ठेवायचे आहेत त्याला ते विकत घेण्याचा अधिकार आहे असें म्हणताना डग्लस जणू आपल्याभोवतींची नैतिकतेची ज्योत विझवून टाकीत आहे.” त्या स्तंभावर कोरलेलं अब्राहम लिक्नचं ते वाक्य मी तिथें उभा राहून किती वेळां वाचलं असेल याची गणतीच नाही. उन्हाळा, पावसाळा, बर्फवृष्टी करणारा हिवाळा...साऱ्या ऋतूंत मी हे वाक्य वाचीत होतो.

तिथून पुढें मी चालत चालत सॅम्युएल बालेंच्या घरापाशीं येत असें. आल्या-बरोबर घोड्याची पागा स्वच्छ करून मी तिथल्या घोड्याच्या पायाला दुखापत झाली असेल तिथं चिखल थापीत असें. हें झाल्यावर एक घोडा मी गाडीला जुंपीं. बिल वॉल्टर्स दुधाचा रतीब घालण्यासाठी शहराच्या उत्तर भागात जायचा. मी, बालें आणि बालेंकडे काम करणारा हॅरी हॉर्ट दक्षिण भागात जात असूं.

सॅम बालेंकडे काम करीत असताना जॉर्ज बर्टनकडे काम केलेल्या दिवसाची मला आठवण झाली. बालें हा जॉर्ज बर्टनपेक्षा अगदी निराळ्या प्रवृत्तीचा माणूस होता. कधीं कधीं मी आणि हॅरी दुधाची गाडी घेऊन जात असूं त्यावेळीं बालें हातात दोन गॅलनची दुधाची चरबी घेऊन पायीच जायचा. “दूध घेणाऱ्या कुठल्याहि गिऱ्हाडकानें कसलीहि तक्रार केली तरी ती सहानुभूतिपूर्वक ऐकून घ्या, तुच्छतेनें तिच्याकडे पाहूं नका” असं सॅम बालेंनें आम्हाला सांगितलं होतं. मला आठवलं कीं जॉर्ज बर्टन लोकाना आपण दुधाचा रतीब घालतो म्हणजे त्याच्यावर उपकार करतो आहोत अशाच भावनेनं वागायचा. बालेंनें आम्हाला सांगून ठेवलं होतं कीं, कुठंही एखादं घर रिकामं होऊन तिथं नवे

भाडेकरू राहायला आलेले दिसले कीं, ताबडतोब त्यांना जाऊन भेटा आणि आमच्याकडून दूध घ्या असं त्यांना आर्जवानें सागा. अशी नवीं गिन्हाइकं हटकून आम्हालाच मिळत असत. ऑक्टोबर महिन्यात गुराच्या चान्याचा तुटवडा पडूं लागला कीं, एका डॉलरला अठरा पावशेरांची तिकिटं आम्ही देत असू. उन्हाळ्यात अठराचीं वीस तिकिटं होत. जूनपासून सप्टेंबरच्या मध्यापर्यंत आम्ही दिवसातून दोन वेळा रतीब घालायचे. उन्हाळ्यात सकाळीं घातलेलं दूध रात्रीपर्यंत टिकत नसल्यामुळे आम्हाला दोनदा रतीब घालावा लागे. या दिवसात मला आणि बालेंला आठ गॅलनचे दुधाचे हंडे दोन वेळा धुवावे लागत असत. हंडे धुवून झाल्यानंतर बालेंच्या बायकोनें आणि मुलीनें तयार केलेलें झकास जेवण आम्ही जेवत असूं.

एका घरात फ्रॅक बुलर्ड हा रेल्वेड्रायव्हर राहत असे. त्याच्या मुलीला डॉक्टरांनीं गाईचं दूध—आणि तेहि एका ठराविक गायीचच घ्यायला सांगितलं होत. गाईच्या दुधाचा हा रतीब मी बुलर्डच्या घरीं घालीत असें. बुलर्डचं नाव मीं वृत्तपत्रांतून अनेकदा वाचलं होतं. जागतिक विक्रम मोडणारी वेगवान् आगगाडी त्यानें हाकली होती घराच्या आवारात आणि कधी कधी जेवणाचा डबा घेऊन बाहेर जाताना मी त्याला अनेकदा पाहत असें. बुलर्डच्या घरी एका ठराविक गाईचच दूध देण्याचा—इतर गाईच दूध त्यात मिसळूं न देण्याचा—आम्ही कटाक्षानें प्रयत्न करीत असू. पण कधी कधीं नजरचुकीनं दुधाच्या चरव्याची अदलाबदल व्हायची आणि बुलर्डच्या घरीं मिसळीचं दूध आम्हाला द्याव लागायचं. बुलर्डच्या मुलीच्या प्रकृतीवर याचा वाईट परिणाम झाल्याचं आमच्या कधीं कानीं आलं नाहीं.

दुधाचा हा रतीब घालतानाच माझ्या आयुष्यातलं पहिल व्हिलं स्वप्नाळू प्रेम मीं केल. ज्या मुलीच्या प्रेमांत मी पडलो होतो तिचा चेहरा रात्रदिवस माझ्या डोळ्यापुढून हलत नसे. ॲकॅडेमिक स्ट्रीटवर तिच घर होतं. दुधाचं भांड आणि तिकीट ते घराच्या पडवीत ठेवीत असत. ते तिकीट मी काढून घ्यायचा आणि माझ्या पावशेराच्या भाड्यात दूध मापून तें त्या भाड्यात ओतायचा. दुधाचा रतीब मी घालीत असताना ती मुलगी स्वयंपाकखोलीच्या खिडकीपारीं उभी राहून माझ्याकडे टक लावून पाहायची. मी जर कधी खिडकीकडे नजर टाकली तर ती मागल्या पावलीच पळून जायची. आठवड्यातून दोनतीन वेळा दुधाचं भांड पडवीत ठेवलं नसल्याचं मला आठवून यायचं. अशा वेळीं पडवीत उभा राहून मी ‘दूध’ असा पुकारा करायचा. माझा आवाज ऐकला कीं, दुधाचं भांड हातांत घेऊन मंदस्मित करीत ती बाहेर यायची. भांडं खाली ठेवून ती ‘एक

कार्ट' एवढेच शब्द उच्चारायची आणि मी तेवढं दूध घातल कीं निघून जायची. पण मी जर कधीं मृदु स्वरात 'गुडमॉर्निंग' म्हणालो तर तीहि कोमल आवाजात 'गुडमॉर्निंग' म्हणायची. तिचे ते शब्द एखाद्या आशीर्वचनाप्रमाणें मी मनात साठवून घेत असे. कधीं कधीं मी थोडा धीर करून म्हणायचा, 'आज सकाळ मोठी प्रसन्न आहे' किंवा 'आज थंडगार वारे वाहताहेत' अशा वेळी ती 'होय, खर आहे' एवढेच शब्द उच्चारायची. परत जाताना, मला जर तिच्याशीं दोनतीन मिनिट बोलण्याची संधि मिळाली तर मी बोलणार तरी काय असा विचार माझ्या मनात यायचा.

माझं हे पहिलं प्रेम प्रथमपासूनच विरून जाणाऱ्या एखाद्या स्वप्नासारखं होतं. ती आणि मी एकदाच जेव्हा जोडीनं फिरायला गेलो तेव्हाच हे प्रेम क्षीण होत चालल्याचं मला जाणवलं. उन्हाळ्यातल्या एका रात्री मी नॉक्स स्ट्रीटवर चर्चमध्ये प्रार्थनेसाठी गेलो. तिथं ती मला भेटली. प्रार्थनासभा संपल्यावर मी तिच्याजवळ गेलो आणि तिला म्हणालो, "मी तुझ्या घरापर्यंत तुला पोचवायला आलों तर चालेल का?" ती म्हणाली, "अवश्य." चादण पडल होती. चर्चपासून चौदा चौकाच्या अंतरावर तिचं घर होत. चालता चालता मी तिला म्हणालो, "चादण किती छान पडलं आहे नाही!" ती नुसतंच 'होय' म्हणाली. नंतर एक चौक अंतर आम्ही एक शब्दहि न बोलता चाललो. मग मी तिला म्हणालो, "थावेळी उन्हाळ्याचा कडाका चांगलाच जाणवला!" यावरहि ती नुसतंच 'होय' म्हणाली. पुन्हा एक चौक अंतर आम्ही न बोलता चालून गेलो. मग मी तिला पुन्हा म्हणालो, "चर्चमध्ये त्या माणसानं प्रार्थनागीत किती सुरेख म्हटलं, नाही?" पुन्हा उत्तरादाखल नुसतंच 'होय' आणि पुन्हा एक चौक अंतर अंबोलपणे चाललो. त्यानंतर काहीतरी बोलायचं म्हणून मी म्हणालो, "अधूनमधून फुटपाथवरच्या लाकडी फळ्या सरकलेल्या असतात; अशा वेळी पावल अगदी जपून टाकावी लागतात."

माझ्या उजव्या हातात तिचा डावा हात कोपराच्या जरा वर होता. मी रस्त्यान चालत होतो. एखाद्या मुलीला तिच्या घरी पोचविताना तिचा हात असाच हातांत धरून चाललं पाहिजे असं मी ऐकलं होतं आणि पाहिलंहि होतं. माझा हात लजेनं थरथरत होता. मला उगीचच वाटत होतं कीं मी ज्या तऱ्हेनं तिचा हात हातात घेतला होता तें तिला आवडत नसावं. थोडा वेळ तसं चालल्यानंतर माझा हात लाकडाचाच आहे असं मला वाटूं लागलं. तिचा हात सोडून माझा हात

हाही काळ मोकळा करावा अशी तीव्र इच्छा माझ्या मनांत निर्माण झाली. पण मी तसं केलं मात्र नाही. मी तसं केलं असतं तर मला त्याच काहीतरी कारण सागावं लागलं असतं, आणि काय कारण सागावं हे माझंच मला समजत नव्हतं. चालता चालता मध्येच मला वाटल की उत्कटतेने तिला सागावं—“तुला मी पहिल्यादा पाहिलं तेव्हापासून मी तुझा ध्यास घेतला. तुला खर वाटतं ना हे? खरच, रात्रदिवस तुझा चेहरा माझ्या डोळ्यापुढून हालत नाही. मी दूर असलो तरी मला सारखं वाटत कीं तूं माझ्याजवळ आहेस—अगदी जवळ आहेस.” पण अस म्हणण्याच्या ऐवजी मी तिला विचारलं, “तुझे वडील ट्रेन कडक्टर आहेत ना? कस काय रुचतं हे काम त्यांना?”

तिच घर आलं. फाटकापाशीं मी तिचा हात सोडला. आणि ‘गुडनाइट’ म्हणून मी तरातरा पावल टाकत तिथून निघालो—जस काही मला अत्यंत निकडीचं काम होतं. ती माझ्याकडे दरवाज्यात उभी राहून पाहते आहे किवा नाही हेही मी पाहिल नाही. तिच आणि माझ जमण्यासारखं नाही. आमच्या तारा जुळू शकणार नाहीत असच माझ्या मनानं ठरवलं होतं. रस्त्यावर आलां तेव्हा मला एकच समाधान झालं होतं. इतका वेळ लाकडासारखा घट्ट झालेला माझा लाजाळू हात पुन्हा सजीव, मोकळा झाला होता.

बाल्लेकडे जवळजवळ मी अठरा महिने काम केलं. महिन्याकाठी बारा डॉलर्स आणि जेवण हेच माझ वेतन कायम होतं. एके दिवशी मी बाल्लेला पगारवाढ करण्याविषयी सांगितलं. सध्याच्या परिस्थितीत ते परवडण्यासारखं नाही असं त्यानं मला उत्तर दिलं. मी त्याला म्हणालो, “बाल्ले, तूं मला इतक चागलं वागविलं आहेस, तुझ्याविषयी मला इतका आदर वाटतो कीं हे काम सोडून जाण अक्षरशः माझ्या जिवावर येतंय. पण मी तरी काय करूं? एवढ्या वेतनावर माझ भागायच नाही.” बाल्ले म्हणाला, “चाली, तूं जाणारच असलास तर जा. जे घडायचं तें घडणारच. तू अतिशय चागला मुलगा आहेस. गेल्या वर्षी दीड-वर्षांच्या तुझ्या सहवासात माझा काळ मोठ्या सुखान गेला. इथून गेल्यावर अधून-मधून तू आमच्याकडे अवश्य ये.” बाल्लेन सांगितल्याप्रमाणे अधूनमधून मी त्याच्या घरी जात असे. मी गेलो कीं तो आपल्या एडिसन फोनोग्राफवर नव्या नव्या ध्वनिमुद्रिका मला ऐकवी. ‘कवि आणि शेतकरी’ ही ध्वनिमुद्रिका अनेक वेळा ऐकली तरी मला कंटाळा येत नसे—ती पुन्हा ऐकावीशी वाटे. बाल्ले जिवंत असेपर्यंत त्याची आणि माझी मैत्री टिकून राहिली होती.

घर ट्या बा हे र

काळाचं चक्र सारखं फिरत होतं. बाल्य संपून मीं तारुण्यात प्रवेश केला. दुःखाचे, कटुतेचे अनेक प्रसंग माझ्या जीवनात कोसळले होते. पण हे दुःख, ही कटुता केवळ माझ्याच वाट्याला आली होती काय? मी विचार करू लागलो तेव्हा मला आढळून आलं कीं, जगातल्या सगळ्या स्त्रीपुरुषांच्या वाट्याला हे आलं होतं. या दुःखाशीं न भितां दोन हात करणं यातच खरा पुरुषार्थ आहे. असं झगडता झगडताच नवं सामर्थ्य प्राप्त होतं. होरेशियो ऑल्जर या लेखकाची काहीं पुस्तकं तसंच 'टॉम धी बूट ब्लॅक' आणि 'फ्रॉम रॅग टु रिचेस' हीं दोन पुस्तकं माझ्या वाचनांत आलीं होतीं. आल्जरच्या पुस्तकातील नायक मोठे भाग्यवान् होते. त्याच्या पुस्तकात एखादी श्रीमंत सुंदर तरुण स्त्री घोड्यावर बसली असताना घोडा अकस्मात् उधळायचा. अशा वेळी आमचा हा नायक धोक्यात जीव घालून राजकन्येची या प्राणातिक संकटातून मुक्तता करायचा. मग ती सुंदर स्त्री त्याच्या प्रेमात पडायची. शेवटीं त्याचं तिच्याशी लग्न व्हायचं आणि तिची सगळी संपत्ति त्यालाच मिळायची. नंतर या नायकाचं जीवन म्हणजे गुलाबाच्या पाकळ्यांचीच शय्या असं व्हायचं.

नशीब नावाची गोष्ट जीवनात असते हें अगदींच नाकारता येणार नाहीं. परंतु मला एवढं कळलं होतं कीं चागलं नशीब जर तुमच्या वाट्याला आलं नाहीं तर झगडून तुम्हाला तें मिळवलं पाहिजे. ऑयुडा या लेखकाचं 'अण्डर दू फ्लॅगज' हें पुस्तक माझ्या वाचनांत आलं होतं. जीवनाच्या घोर सग्रामात या पुस्तकाचा नायक सगळं काही गमावून बसला होता. फक्त त्याचा घोडाच त्याच्यापाशीं उरला होता. पण जराहि न डरता तो वीरासारखा अखेरपर्यंत झुंजत राहिला. ऑलिव्ह श्रायनर या लेखकाचं 'धी स्टोरी ऑफ् अॅन आफ्रिकन फार्म' हें पुस्तक मीं वाचलं. या पुस्तकाच्या प्रत्येक पानापानावर दुःखी जीवांची आर्त कहाणी होती. हें प्रबळ दुःख या माणसांच्या जीवनांत असूनहि त्यांच्या आयुष्यांत गीतांचा मंद प्रवाह होता. कधीहि भंग न पावणारं, न खुरटणारं असं प्रगाढ

प्रेम त्यांच्या जीवनांत होतं. या माणसांच्या जीवनाची कहाणी वाचून, माझ्या अवतीभवतीच्या माणसाची जीवनं पाहून मी विचार करू लागलो. मला कळलं कीं माझ्यापेक्षाहि कितीतरी पटींनी अधिक दुःख ज्याच्या वाट्याला आलं आहे अशीं माणसं या जगात होतीं. तरीहि त्याच्या डोळ्यासमोर ध्येय होतीं, संघर्षाने व्यापलेल्या त्याच्या जीवनातहि स्वप्न होतीं, चाडणं होत, आशानिराशा होत्या. मला झगडलं पाहिजे ही माझी जाणीव तीव्र झाली.

माझ वय आता एकोणीस वर्षांचं होतं. आता माझी गणना प्रौढात होत होती. माझ्या जीवनात प्रचंड असतोष भरून राहिला होता. मीं अनेक कामं केली, अनेक धंदे केले, परंतु माझ्या भविष्याची वाट त्याच्यापैकी कशातूनहि उलगडताना मला दिसली नव्हती. या जीवनात कांहीं मित्र मीं जमा केले होते; परंतु मुलीच्या सहवासात मात्र अजूनहि मला आत्मविश्वासानं वावरता येत नव्हतं. त्याच्याशीं कस बोलावं, कसं वागावं हे मला या मुली माझ्या आयुष्यातून जाईपर्यंत कळत नव्हतं. माझी जोडीदारीण मला कुठंच सापडली नव्हती.

याचवेळीं स्वातंत्र्यासाठीं, लोकसत्तेसाठीं झगडणाऱ्या क्यूबा येथील लोकांची कहाणी मीं वाचली. स्पॅनिश जनरल वायलर यांनी या क्यूबातील स्वातंत्र्याची तहान लागलेल्या जनतेवर अनन्वित अत्याचार केले होते आणि तरीहि आपलं छोटंसं सैन्य जमवून स्वातंत्र्याच्या भावनेने पेटलेली ही माणस जुलमी सत्तेविरुद्ध प्राणपणानं लढत होतीं. या स्वातंत्र्यसैनिकांचं जीवन मला विलक्षण प्रेरक वाटलं. त्यांना जाऊन मिळावं आणि त्याच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात सामील व्हावं अशी तीव्र इच्छा माझ्या मनामध्ये पेटली. त्याच्या सैन्यात भरती होण्याची जर त्यांनी हाक दिली असती आणि मला तशी संधि मिळाली असती तर मी निश्चितच त्या स्वातंत्र्ययुद्धातला एक शिपाई म्हणून लढलो असतां. पण माझी ही आकांक्षा कधींच फलद्रूप झाली नाही.

अठराशें शहाण्णव आणि अठराशें सत्याण्णव ही दोन वर्षं माझ्या आंतरिक जीवनात विलक्षण खळबळ माजली होती. मला काय होत होत हें सांगण मोठ कठिण आहे. आंतराष्ट्रिय जग आणि मन यात युद्धाचा प्रसंग रात्रंदिवस ओढवला होता. ज्या शहरात मी राहत होतो त्याचा एकाच वेळीं मला ओढाहि वाटत होता आणि तिटकाराहि वाटत होता. तिथले लोक मला हवेहि होते आणि नकोहि होते. मला माझ्याविषयीं कधीं विलक्षण सहानुभूति वाटायची, कधी तिरस्काराची प्रचंड लाट माझ्या मनात उसळायची. परस्परविरोधी भावनांच्या द्वंद्वान्त माझं मन

सापडलं होतं. कसल तरी दुःख माझ्या मनात सलत होतं—आणि मला कळलं होतं कीं या दुःखाचं मूळ बाहेरच्या जगात नाही, तें माझ्याच मनांत आहे. मी धडपडत होतो. खरच, काय हव होतं बरं मला ?

अठराशें सत्याण्णवच्या जूनमध्ये कॅन्सास येथे जाऊन गव्हाच्या शेतात काम करायचं मी ठरवलं. मध्येच धंदेवाईक भटक्या व्हाव असहि मला वाटे. भीक मागत, लहानसहान चोऱ्या करत भटकण्याचा धंदा करणाऱ्या अनेक भटक्याशी माझी ओळख झाली होती. काहीहि करायला मी तयार होतो. पण जिथला प्रत्येक माणूस, जिथल्या जमिनीचा प्रत्येक इंच नी इंच माझ्या ओळखीचा होता, ते माझं राहत गाव सोडून मला कुठंतरी दूर दूर जायच होतं.

गल्सबर्गपासून मी फारसा दूर गेलो नव्हता. एकदाच बावानीं मला आगगाडीचा पास दिला होता. तो पास घेऊन मी एकदाच पन्नास मैलावर पेओरिया येथील जत्रा पाहण्यासाठी गेलो होतो. एकट्याने तो प्रवास करताना मला किती मोकळं वाटलं होत ! वाटत होतं की, मी जगप्रवासांलाच निघालो आहे. घरीं परत आल्यावर पेओरियाचे लोक कसे दिसले याची वर्णन करून सांगण्याखेरीज मला दुसरा काही सुचत नव्हत.

एका वर्षापूर्वीच मी माझ्या आयुष्यात अगदी पहिल्याप्रथम शिकागोला जाऊन आलो होतो. तेव्हा माझं वय अठरा वर्षांचं होतं. माझ्याजवळ एक डॉलर आणि पन्नास सेंट एवढी शिल्लक होती, आणि कित्येक महिने बावाची मनधरणी करून मी गाडीचा पास मिळविला होता. एक चाक्र, दोऱ्याचा एक तुकडा, माझा पाइप आणि तंबाखू आणि दोन रुमाल एवढेच माझ सामान होत. जॉन जॉर्डिननें कमीत कमी पैसे खर्च करून शिकागो शहरात कसं राहाव याविषयीचं आपलं अनुभवसिद्ध तंत्र मला पटवलं होतं. माझ्या शिवातला दीड डॉलर शिल्लक असेपर्यंत मला शिकागोमध्ये राहण शक्य होणार होतं. क्लार्क स्ट्रीटवरच्या पिट्सबर्ग ज्यो या माणसाच्या स्वस्त हॉटेलात मी जेवत होतो. पाच सेंटमध्ये इथे जेवण मिळत असे. सकाळसंध्याकाळ एकच जेवण असायचं.

साउथ स्टेट स्ट्रीटवरच्या एका हॉटेलात दुसऱ्या मजल्यावरच्या खोलीत मी राहत असें. एका रात्रीच पंचवीस सेंट भाड मला द्यावं लागे. खोलीतली जमीन लकडी होती. खिळखिळा झालेला एक लोखंडाचा पलंग खोलीत होता. पलंगावरच्या बिछान्यावर अनेक दिवस वापरलेली एक मळकी चादर होती. विशलेल्या काड्या आणि कचरा यांचा ढीग कोपऱ्यात पडलेला होता. कपडे टांगण्यासाठी

खोलीतल्या भितीला खिळे ठोकलेले होते. एका अंधान्या जागेत पाण्याचा नळ होता. तिथं जाऊन मी माझे कपडे आणि तोड धूत असें.

शिकागोमधील माझ्या वास्तव्यांत मी अनेक करमणुकीचे कार्यक्रम पाहिले. जॉन जॉर्डिनने शिकारस केलेलं एकहि नाटक मी चुकवलं नाही. पूर्वी जी वर्तमानपत्र विरुण्याचं काम मी केलं होत त्याच्या कचेऱ्याहि मी पाहिल्या. व्हिक्टर लॉसनच्या 'शिकागो रेकॉर्ड' आणि 'डेली न्यूज' या पत्राविषयी मला विरंगप आदर होता. या वृत्तपत्राच्या कचेरीत जाऊन व्हिक्टर लॉसनची भेट घ्यावी आणि त्याच्याशी बोलावं असं मला खूप वाटत असे. पण तिथे गेलोच तर त्याच्याशी काय बोलायचं हे मात्र मला कळत नव्हतं.

रस्तोरस्ती मी अनेक मेल भटकलो. त्या प्रचंड उत्साहाच्या भरात इतकं चालून गेलो तरी मला थकवा कसा तो जाणवला नाही. इथून तिथून जाणारी माणसं, घोड्याच्या गाड्या, ट्रॅमगाड्या यांनी रस्ते कसे गजबजून गेले होते. तिसऱ्या दिवशी दुपारी एका हॉटेलसमोर मी थांबलो. 'किरकोळ काम केल्यामोफत जेवण मिळेल' अशी पाटी तिथे लावलेली होती. या हॉटेलात मी जेवून घेतलं. खिशात फक्त दीड डॉलर बाळगून मी तीन दिवस शिकागो शहर पाहून घेतलं होतं. घरी आलो तेव्हा शिकागो शहराची रगतदार वर्णनें मीं घरातल्या माणसाना सांगितली. माझ्या घरातलं कुणीहि शिकागोमध्यें गेलं नव्हतं. माझे आईवडील फक्त गाडी बदलताना तेवढे काही मिनिटंच शिकागोला उतरले होते. घरी आलां तेव्हा मला बरं वाटलं. माझ्या बिलाऱ्यावर आता स्वच्छ चादर होती. पिट्सबर्ग ज्योच्या हॉटेलातील जेवण आता नव्हतं—माझ्या आईच्या हातचा रुचकर स्वयंपाक मी आता खाणार होतो. पण एवढं सगळं असूनहि माझ मन शिकागो शहरातल्या त्या गजबजलेल्या रस्त्यावर, त्या वाहनाच्या धावपळीकडे सांगख जात होतं. घरात सगळं सुख असूनहि पुन्हा जर शिकागो शहरातल्या या गर्दीत मला मिसळता आलं तर किती बरं होईल असं मला पुन्हा पुन्हा वाटायचं.

अखेर मी निर्णय घेतला. घर सोडायचं आणि दूर दूर भटकायचं...वाट फुटेल, पाय नेतील तिथे जायचं असं मी ठरवून टाकलं. माझ्या भ्रमतीचा हा वेत मी घरात सांगितला तेव्हा तो कुणालाहि आवडला नाही हें मला कळून चुकलं. बाबाच्या चेहऱ्यावर नापसंती स्पष्ट दिसत होती. उलट, माझ्या आईला गहिवरून आलं— मला जवळ घेऊन माझा मुका घेताना तिच्या डोळ्यातून घळघळ अश्रू ओघळू लागले. मीं दुपारचं जेवण केलं आणि सर्वांना रामराम करून घराबाहेर

पडलो. सॅटिनचा काळा शर्ट, कोट, पॅट, बूट, मोजे आणि हॅट, एवढं अंगावर घालून मी तडक निघालों. याव्यतिरिक्त माझ्याजवळ कपडे नव्हते. माझ्या खिशांत सावणाचा एक तुकडा, वस्तरा, फणी, छोटासा आरसा, दोन हातरूमाल, सुईदोरा, वॉटरबेरीचं घड्याळ, चाकू आणि माझा पाइप, थोडा तंबाखू एवढंच सामान होतं. तीन डॉलर आणि पंचवीस सेंट एवढे पैसे मी जवळ बाळगले होते. जूनच्या शेवटल्या आठवड्यातली एक दुपार होती. झळझळीत प्रकाश पडला होता. हवेंत थोडा गारवा होता. सॅन्टाफी स्टेशनच्या पश्चिमेच्या बाजूला एक मालगाडी सिग्नल नसल्यामुळं थांबली होती. गाडी सुरू झाली. थोड्या वेळान त्या धावत्या गाडींत उडी मारून मी चढलो आणि एका डब्यात घुसलो. डब्याच्या दाराशीच कडीला हात धरून समोर पसरलेल्या निसर्गाकडे पाहत मी उभा राहिलो. ज्वानीच्या भरानं डोलणाऱ्या शेताचे विस्तीर्ण पट्टे समोर पसरले होते. मिसिसिपी नदीवरच्या पुलावरून आगगाडी गेली तेव्हा अनेक दिवस ती नदी पाहण्याची माझ्या डोळ्याची तहान शांत झाली. माझ्या बापाखेरीज माझ्या घरांतल्या कुणीहि ही नदी पाहिली नव्हती.

फोर्ट मॅडिसन येथे गाडीचा वेग थोडा कमी झाला तेव्हा मी बाहेर उडी टाकली. मी थोडं चीज विकत घेतल आणि मिसिसिपी नदीच्या विस्तीर्ण पात्राकडे पाहत कांठाशीं बसून राहिलो. एका लहानशा ब्रोटीचा कॅप्टन मला म्हणाला की, बोटीवर एका कामगाराची जरूर आहे. कामाच्या मोबदल्यात केओकुकर्यंत प्रवास करतां येईल. मी ते काम पत्करलं. मी केओकुकला उतरलो. एका कालव्याच्या काठीं हिरव्यागार गवतावर वर्तमानपत्राच्या घड्या पसरून मी मोकळ्यावर झोपलो. कालव्याच्या पाण्यानें मी माझं तोंड धुतलं. माझ्या खिशात सावण होताच. जवळच्या रुमालान मी तोंड स्वच्छ पुसलं. इतक्यात समोरून एक माणूस आला. त्यानें मला विचारलं, “काय भटकायला निघालात ना?” मी म्हणालो, “होय.” मग आम्ही दोघे थोडंसं चालून पुन्हा गवतात एके ठिकाणी बसलो. नव्यानंच ओळख झालेला तो माणूस म्हणाला, “माझ्याजवळ तीन पाव आहेत.” एका घरात त्याला एक जेवण आणि हे तीन पाव मिळाले होते. पावाच्या कापी करून त्याला लोणी लावलेलं होत. आणि त्यात तळलेल्या मांसाचे दोन तुकडे ठेवलेले होते. खाता खाता मी म्हणालो, “चला, जेवण आणि न्याहारी दोन्ही एकाच वेळीं उरकलीं म्हणायचीं.”

त्या माणसाचा चेहरा आणि हात इतके फुगीर होते कीं, आपण बोट लावल

तर तें आत रुतेल असं वाटायचं. बुकलीन येथील अनाथाश्रमांतून तो आला होता. इतके दिवस तो भटकत होता; पण त्यानें काम असं केलंच नव्हतं. सहसा तो मीक मागूनच आपला शेर मिळवायचा. हिवाळ्याच्या दिवसांत भटकेगिरी केल्याबद्दल कुठंतरी त्याला पोलीस पकडायचे. मग दोनतीन महिने स्वारीची तुरुंगात रवानगी व्हायची. कुठल्या कुठल्या तुरुंगात चागलं जेवण मिळतं याची यादी त्याला पाठ होती. त्याची जीभ पातळ होती आणि तो विलक्षण जलद बोलत असे. अनेक धंदेवाईक भटक्यांच्या टोळ्या त्याच्या परिचयाच्या होत्या. एके दिवशीं गवतावर पडून निळ्या आकाशाकडे पाहत तो पडला असता मीं त्याला सोडून दिला. आपण एकटे असलो तरी आपल्याला काहीं कमी पडणार नाही याविषयींचा जबरदस्त विश्वास जर त्याला नसता तर त्याला सोडून जाताना मला वाईट वाटलं असतं.

एका रात्रीं वादळ झालं आणि खूप जोराचा पाऊस कोसळूं लागला. एका घराचं तळघर बांधण्याचं काम चालू होतं. सुतारांनीं अर्धच काम संपवलं होतं आणि ते घरीं गेले होते. सुतार पुन्हा कामाला येईपर्यंत त्या तळघरात झोपायचं मीं ठरवलं. नंतर मी चौकाचौकातून भटकलो. तीन घरात स्टोव्हला पॉलिश करून द्यायचं काम मला मिळालं. या कामाबद्दल न्याहारी, दुपारचं आणि रात्रीचं जेवण एवढा मोबदला मला मिळाला. अनेक घरात मीं काम मिळवण्यासाठी खटपट केली. या बायका गेलसवर्गमध्ये ज्याच्या घरात मी दुधाचा रतीब घालीत होतो त्याच्यासारख्याच होत्या. मला कॉलेजमध्ये जाण्यासाठी पैसे हवे आहेत आणि त्यासाठी मी काम मिळवण्याच्या खटपटीत आहे असं मीं सांगितलं अमत्तर त्यांनीं मला जरूर मदत केली असती; पण खरी अडचण अशी होती कीं त्यांच्या घरात गजलेले स्टोव्हच फारसे नव्हते—आणि त्यामुळें मला काम मिळणं शक्य नव्हतं. चार जुलै या दिवशी केओकुक या शहरीं बरीच गर्दी उसळली होती. मेनस्ट्रीटवरच्या टोकावर एका लहानशा हॉटेलापुढं 'वेटर पाहिजे' अशी पाटी मीं वाचली. हॉटेलच्या मालकाला मी जाऊन भेटलो. दोन वेळच जेवण आणि दिवसाचे पन्नास सेंट देण्याचं त्यानें मला कबूल केलं. हॉटेलात गिन्हाइकांनीं मागवलेली खाद्यपेयं त्यांना देताना नम्रपणें मी कस वागलं पाहिजे ते त्यानं मला समजावून सांगितलं आणि दहा वाजता तो बाहेर निघून गेला. साडे-अकरापर्यंत तीनचार गिन्हाइकंच हॉटेलात जमली. इतक्यांत हॉटेलचा मालक परत आला. दुपारीं विशेष गर्दी होईल तेव्हा मी कामात मदत करीन असं त्यानं मला सांगितलं. पुढच्या दोन तासांत सहासात गिन्हाइक आली. यावेळीं

दुकानाचा मालक एका कोपऱ्यात बसून झोप काढीत होता. मी माझं काम करीत होतो. दुकानात एका वेळीं दोनपेक्षा अधिक गिऱ्हाइक सहसा येत नसत. त्यांना हवीं असलेली खाद्यपेय मी तत्परतेनें आणून देत असं. मला मी काहीं तरी महत्वाचं काम करतो आहे असं सारखं वाटायचं. काहीं दिवसांनीं मी चढत चढत जाऊन या हॉटेलात मालकाचा भागीदार होईन असं स्वप्न मीं मनात बाळगल होतं. काही वेळान झोप सपवून मालक उठला आणि थोड्याच वेळात येतो असं सांगून बाहेर निघून गेला. तीन वाजता 'पहिल्यापेक्षा' अधिक खुर्षीत येऊन त्याने हॉटेलांत पाऊल टाकलं. दुपारीं तो जेवलेला नव्हता. मी त्याला दोन अंडीं तळून दिली आणि सोबत एक बनपाव आणि गरम कॉफी दिली. त्यानं जेवण संपवलं आणि थोडावेळ बाहेर जाऊन येतो असं सांगून तो निघाला. पांच वाजता तो पुन्हा हॉटेलात आला, तो अगदी 'टेर' होऊन. एका कोपऱ्यात त्यानं जमिनीवर लोळण घेतली व ताणून दिली. तो झोपल्यावर मीं दोन मटणाचे सॅडविचेस तयार केले. दोन डोनट्स घेतले आणि ते कोटाच्या खिशात ठेवले. नंतर मीं पैशाची पेटी उघडून माझ्या पगाराचा अर्धा डॉलर घेतला, हळूच हॉटेल्चं दार उघडलं, खाद्यावर कोट टाकला आणि तडक बाहेर निघालो. त्या रात्री असाच एका चालत्या गाडींत उडी मारून मी डब्यात शिरलो. या गाडीनें मला मिसूरी राज्याच्या मध्यभागी आणून टाकलं.

दुसरे दिवशीं बीनलेक या मिसूरी राज्यातल्या एका गावी रेल्वेस्त्यावर काहीं कामगार काम करीत होते तिथं मी गेलो. फे कॉर्नॉर्स हा या मजुराचा मुख्य होता. दिवसाला एक डॉलर पचवीस सेंट्स एवढ्या पगारावर त्याने मला कामावर ठेवून घेतलं. कामाच्या जागेपासून तीस पावलावर त्याचं चार खोल्याचं घर होत. आपल्याच घरी त्यानें माझी राहण्याजेवण्याची व्यवस्था केली. याबद्दल मला त्याला आठवड्याचे तीन डॉलर्स द्यावे लागत. कॉर्नॉर्सच्या हाताखाली आम्ही पाचजण काम करीत होतो. कॉर्नॉर्स स्वतःच्या अधिकाराच्या जागेवर आणि आपल्या आवाजावर बेहाय खूप होता. आमच्या अंगावर तो कधींच संतापून ओरडला नाही, परंतु तो अशा कोहीं लकवीनें वागत असे, त्याच्या चेहऱ्यातच अशी काही जरब असायची कीं कुणीहि त्याच्याकडे पाहिलं तरी साध्या मजुराच्या जागेपासून सध्याच्या अधिकाऱ्याच्या जागेपर्यंत तो चढत गेला आहे हे सहज कळून आलं असत. सकाळीं सातपासून सध्याकाळीं सहापर्यंत मला तिथे काम करावं लागे. माझं अंग रात्रीं मी पूर्वी बर्फ-घरांत काम करताना दुखे तसें दुखू लागायचं.

सकाळीं, दुपारीं, रात्रीं कॉनॉर्सच्या घरीं ठराविकच पदार्थ जेवणात असायचे. कॉनॉर्स, त्याची बायको आणि तीन मुलं याना हे ठराविक जेवण फार आवडायच असें दिसल. दोन आठवडे मीं कॉनॉर्सच्या हाताखाली काम केल. आणि एके दिवशीं रविवारीं सकाळीं मी एका धावत्या गाडीत उडी मारून कान्सास शहराकडे निघालो. राहण्याजेवण्याचे पैसे मी कॉनॉर्सला दिले नव्हते. परंतु माझा पगारहि मीं घेतलेला नव्हता. माझ्या पगारातून तो आपलं बिल वसूल करून घेईल असें म्हणून मी तेथून तडक निघालो.

कॅन्सास शहरीं मी जाऊन पोचलो. आर्मर ॲव्हेन्यू या रस्त्यावर मिसेस म्यूलिन या बाईचें एक छोटसं हॉटेल होतं. हॉटेलच्या खिडकीपाशीं 'बशा विसळणारा पोरगा पाहिजे' अशी पाटी लावलेली होती. मिसेस म्यूलिनला मी भेटलो आणि हें काम पत्करल. दुपारच्या वेळीं हॉटेलत बरीच गर्दी व्हायची आणि बशा विसळताना चागलीच धादल उडायची. जेवणाच्या खोलीतली जमीन दररोज मीं सकाळीं झाडून ठेवीत असे. आणि दर शनिवारी ओल्या फडक्याने ती पुसून काढीत असे. हॉलच्या टोकाला एक पडदा लावलेला होता. त्या पडद्यामागे एक लहानशी कॉट होती. मी त्या कॉटवर झोपत असे.

पहाटे सहा वाजता मी उठत असें. जेवण्याची खोली झाडून मी स्वच्छ करीपर्यंत साडेसहा वाजायला यायचे. साडेसहा वाजता हॉटेलच दार उघडलं कीं गिन्हाइकं यायला सुरुवात व्हायची. रात्रीं आठ वाजेपर्यंत मी काम करीत असें. मध्यें फक्त दीडदोन तासच मला सुट्टी मिळायची. या नोकरीतले माझे दिवस सुखात गेले. हॉटेलतला मुख्य स्वयंपाकी आनंदी आणि मोकळ्या स्वभावाचा होता. तिन्ही वेळा तो मला चागलं आणि भरपूर जेवण देत असे. जॉर्ज नावाचा दुसरा एक वेटर होता. तोहि आनंदी वृत्तीचा होता. त्याला अनेक जुनी जुनीं गाणीं येत. मी फर्माइश करीत असे आणि तो मला अनेक गाणीं म्हणून दाखवीत असे. रविवारच्या दिवशीं मला सुट्टी मिळायची. या दिवशीं मी कान्सास शहरात खूप भटकत असें. एकदोन आठवड्यात पश्चिम नासासमधली गव्हाची शेतें पिकून तयार होणार होतीं. मिसेस म्यूलिननें दुसऱ्या आठवड्याचा पगार माझ्या हातावर ठेवला तेव्हा मीं काम सोडून जाणार असल्याचें तिला सांगितलं. मी तिचा निरोप घेतला आणि बाहेर आलो. दुकानाच्या खिडकीवर 'बशा विसळणारा पोऱ्या पाहिजे' अशी पाटी पुन्हा लटकू लागली. हॉटेलतला मुख्य स्वयंपाकी आणि जॉर्ज हा वेटर याचा निरोप घेताना मला फारच वाईट वाटलं. ही दोन्ही माणस

सज्जन होतीं. त्याच्यामुळेच तिथलं माझं वास्तव्य सुखाचं झालं होतं.

मी पुढें निघालों. वार्टेंत एका स्वस्त हॉटेलात दुसऱ्या मजल्यावरच्या खोलींत मी उतरलो. इथें एका रात्रीचं पधरा सेंट्स भाडं होतं. त्याच खोलीत माझ्या-बरोबर आणखी चाळीस माणसं उतरली होतीं. एकेका हाताच्या अंतरावर एकेक कॉट टाकलेली होती. माझ्या शेजारचा एक माणूस इतक्या मोठ्यानं घोरायचा कीं काही सागता सोय नाही. पहाटेचे तीन वाजले कीं एक माणूस झोपेनून किचाळतच उठायचा. कसल तरी भीतिदायक स्वप्न त्याला पडत असाव. सगळ्यात तापदायक म्हणजे या खाटेत असलेले डेकूण. ते असे सपाटून चावायचे कीं डोळ्याला डोळा लागणं मुष्किल व्हाव. त्यानी आमच्या विछान्यात आपली घर केली होती. या विछान्यावर टाकायला त्या हॉटेलात चादरहि नव्हती. घोरणाऱ्या आणि किचाळणाऱ्या माणसाच्या, चावणाऱ्या डेकणाच्या या खोलीत मी दोन रात्री राहिलो.

एकदा चालत्या गाडींत उडी मारून मी प्रवास करीत असताना मला चागली अद्दल घडली. कोळसे ठेवण्याच्या डब्यात मी शिरलो होतो. मला शिरताना ब्रेकमननें पाहिलं आणि हाकलून लावला. मी खाली उतरल्यासारखं केल आणि त्याचा डोळा चुकवून पुन्हा गाडीत घुसलो. आता गाडी वेगान चालू लागली होती. तो मनुष्य माझ्याजवळ आला. वेगात अमलेल्या गाडीतून उतरणहि मला शक्य नव्हत. माझ्याजवळ तोड आणून तो मोठ्यानं ओरडला, “गाडीतून उतरून चालता हो अस मी तुला बजावलं होत. आता मुकाट्यान पैसे काढ नाहीतर चागली याद राहील अशी तुला अद्दल घडवतो.” पूर्वी गाडीत मला अनेक वेळा ब्रेकमन भेटले होते. डब्याच्या कोपऱ्यात अंग चोरून उभा असलेला मला पाहिलं कीं ते ओरडून सागत, “अरे, अशा तऱ्हेन प्रवास करणार अमलास तर निदान आमचा डोळा चुकवण्याची तरी काळजी घे !” परंतु पैसे मागणारा असा ब्रेकमन काही मला पूर्वी भेटला नव्हता. खर म्हणजे मी फुकटात प्रवास करीत होतो. गाडीच्या तिकिटाचे पैसे देण माझ कर्तव्य होत. हें सगळं खर, पण या ब्रेकमनला मी काय म्हणून पैसे द्यावेत ? रेल्वेने त्याला काही तिकीट कलेक्टर नेमलेला नव्हता ! मी पैसे देण्याच साफ नाकारला. तेव्हा तो सतापानं लाल झाला. माझ्यापेक्षा त्याच वजन चाळीस पौंडतरी अधिक असाव. त्यानें खाडकून आपल्या उजव्या हातानें माझ्या डाव्या गालावर ठोसा लगावला. मी मला सावरतो न सावरतो तोच दुसरा ठोसा बसला. मी जमिनीवर कोसळलों. थोड्या

लाहनें मी कसावसा उठून बसलो. माझ्याकडे पाहून तो ओरडला, “आहेस सा बसून राहा. नाहीतर आणखी दोन लाथा बसतील पेकायत. मी तसाच लसून राहिलो. ते दोघेजण जायला निघाले. जाता जाता त्यांनीं माझ्याकडे लळून पाहिलं आणि मोठ्यानं हसून ते म्हणाले, “ठीक आहे. आता तुला त्रास करायला हरकत नाही. तिकिटाची चागलीच किमत तूं भरली आहेस!”

डब्याच्या दरवाजापाशी मी उभा राहिलो. झाडाचा आणि शेताचा हिरवा वेस्तार माझ्या डोळ्यांपुढून जात होता. थोड्या वेळानं गाडीचा वेग कमी झाला रशीं मीं खाली उडी टाकली. भटक्याच्या एका टोळींत मी मिसळलो. त्यातली दोन माणस ज्या गाडीतून मी उतरलो होतो ती गाडी पकडण्यासाठी धावत होती. गाडीचे चारपाच जण एका झग्याच्या काठीं आपले शर्ट धूत होते. मी तिथंच थांबलो आणि त्या झग्याच्या काठीं माझा शर्ट, पायमोजे आणि दोन रुमाल गुठून टाकले. त्या भटक्यापैकी दोघेजण माझ्याजवळ आले. त्यांनीं आधल्या पात्रीं काही निकेल खर्च करून पाव आणि इतर थोडे खाण्याचे पदार्थ घेतले होते. ‘एक निकेल दे आणि आमच्याबरोबर खायला बस’ असं त्यांनीं मला सांगितल होतं. मी त्यांच्याबरोबर बसून भरपूर खाऊन घेतल. त्याच रात्रीं मी पुन्हा धावती गाडी पकडली आणि एम्पोरिया शहरात आलो. चालता चालता ‘एम्पोरिया गॅझेट’ या वृत्तपत्राच्या कचेरीसमोर मी आलो. बुइल्यम अॅलन ग्राइट हा या पत्राचा संपादक होता. कचेरींत जाऊन त्याची भेट घेण्याची माझी इच्छा होती; पण मला धीर झाला नाही. मला भूक लागली होती. एका हॉटेलांत जाऊन मी दोन सेंट्सचं जेवण घेतलं आणि सिटी पार्कमध्ये येऊन मी गवतावर पडलो. इतक्यांत तिथं दोन माणसं आली. ते दोघे धंदेवाईक भटक्ये होते. त्यांनीं माझी ओळख करून घेतली. कांही वेळ आम्ही बोलत बसलो. थोड्या वेळानं मला त्यांनीं गाणीं म्हणून दाखविण्याची विनंती केली. मी त्यांना गाऊन दाखविली. ते मला म्हणाले, “तू आमच्याबरोबर चल. गाणीं म्हणत म्हणत आपण शहरोशहरी फिरूं. आपल्याला चांगले पैसे मिळतील. ते आपण वाटून वेऊं.” ही कल्पना मला जरा चमत्कारिक वाटली.

त्या रात्रीं पूर्णचंद्र उगवला होता. आकाश स्वच्छ होतं. छान चादणं पडलं होतं. सान्तेफी या तलावाच्या समोर चालत्या गाडीत चढण्याच्या तयारीनं आठ माणसं उभीं होतीं. एम्पोरियाला मी ज्या गाडींत चढलो होतो त्या गाडीतून तिचा वेग कमी झाल्याबरोबर मीं बाहेर उडी टाकली. पहाट होईपर्यंत मी प्लॅटफॉर्मवरच

झोपलें होतों. सकाळीं पांच वाजतां मला जाग आली तेव्हां मला कळलं कीं, कॅन्सास राज्यांतल्या हचिन्सन या गांवीं मी आलो होतो. इथून भ्रमन्तीला सुरुवात व्हायची होती. मी पूर्वी ऐकलं होतं कीं, रेल्वेस्त्याच्या आसपास असलेल्या घरांत काम मागण्यासाठी जाण्यांत कांहीं अर्थ नसतो; कारण अनेक धंदेवाईक भटक्यांनी भीक मागण्यासाठीं जाऊन या माणसाना चागलंच हैराण केलेलं असतं. त्यामुळें तिथल्या घरात न जाता मी आठदहा चौक पुढं चालून मी तिसऱ्या घरी गेलो. आणि एकदोन घरापुढें जाऊन, “मला न्याहारी द्याल तर त्याच्या मोबदल्यात मी तुमच थोडं काम करून देईन” असं म्हटलं. परंतु या दोन्ही घरातल्या लोकानी माझ्याकडे पाहून दरवाजे लावून घेतले. थोडंसं पुढें चालून मी तिसऱ्या घरीं गेलो. त्या घरातल्या बाईनें मात्र मला लाकडं तोडण्याचं काम दिलं. माझं काम झाल्यावर ती बाईनें आणि तिच्या मुलीनें मला घरात नेऊन पोटभर खाऊं घातलं. माझं खाऊन झाल्यावर मी त्याचे आभार मानले आणि निघालो. जाताना त्यांनीं मला आणखी थोडं खाणं वाधून दिलं.

आर्थिक मंदीचा काळ हळूहळू ओसरत होता असं वर्तमानपत्रं म्हणत होती पण तरीहि शेकडो माणसं वेकार होती. आपली घरदार सोडून काम मिळविण्यासाठी ही माणसं गावोगाव भटकत होती. यात काहीं धंदेवाईक भटक्येहि होते. काम न करणाऱ्या भटक्यात दोन वर्ग होते. एक भीक मागून निर्वाह करणारा आणि दुसरा चोऱ्या करून. हे भीक मागणारे भटक्ये करून कहाण्या सांगण्यात, अडचणींचीं गाव्हणीं गाण्यात पटाईत होते. वाटेवर भेटलेल्या एखाद्या नागरिकाचं चित्त द्रवून त्यानें खिशातून पैसे काढून द्यावेत म्हणून हे भीकमागे भटके स्वतःविषयीच्या कपोलकल्पित करून कहाण्या सांगत. ही करून कहाणी फार लांबवण्यात मात्र अर्थ नसतो, कारण मग तो नागरिक कुतूहलापोटी चार प्रश्न विचारूं लागायचा, त्याच्या प्रश्नाला उत्तरं देण्याच्या फंदात जर हा भटका पडला तर अर्थातच वेळ लागायचा आणि इतक्यात वाटेंतल्या एखाद्या पोलिस-शिपाई नेमका येऊन हटकायचा !!

चोऱ्या करून उदरनिर्वाह करणारे भटक्ये कधींच फारसे बोलत नसत. एकदा तपकिरी सूट, तपकिरी शर्ट आणि त्यावर तपकिरी नेकटाय घालणारा एक चोरटा भटका मला भेटला. त्यानें मला विश्वासात घ्यायचा प्रयत्न केला. माझ्याजवळ येऊन शातपणे तो मला म्हणाला, “मी नेहमीं दुसऱ्या मजल्यावर चोरी करतो. या बाबतींत मला तुझा चांगला उपयोग होऊं शकेल.” त्याची कल्पना अशी

होती कीं एखाद्या घराच्या खिडकीखाली त्यानं उभं रहायचं; आणि मीं त्याच्या खाद्यावर चढून खिडकीतून घरात प्रवेश करायचा, हाताला लागतील तं पैसे आणि दागिने लंपास करायचे. मला तो भेटला तेव्हा त्याचा हा 'धंदा' चांगला चालत नव्हता; परंतु लवकरच चांगले दिवस येतील अशी तो आशा बाळगून होता. त्यानं सुचवलेल्या कल्पनेवर विचार करून काय ते सागतो असं मी त्याला सांगितलं; परंतु पुन्हा त्याच तोंड न पाहता मी तिथून सटकलो.

प्रवासात मला अनेक प्रवासी भेटत. त्याच्या सहवासाचा माझ्या व्यक्तित्वावर नेमका कोणता संस्कार घडायचा हे त्या वेळी किंवा आताहि सांगणं कठिण गेलं असतं. पण एवढं मात्र खर कीं या प्रवासामुळे माझ्यातला आत्मविश्वास मी गेल्लसवर्गमध्ये होतो त्यापेक्षा कितीतरी पटीनं अधिक वाढला होता. आत्मसन्मानाची भावना माझ्या मनात निर्माण झाली होती. मी न लाजता बोलूं लागलो होतो. कामावर असताना मला भेटणाऱ्या मुली माझी चांकशी करीत. त्याच्याशीं बोलताना माझा अवघडलेपणाहि कमी होत होता.

लॉरेड, पॉनी काउटी, कॅन्सास इथे भटकत असताना मी एक वेकार भटक्या आहे असं माझ्या मनातहि येत नव्हतं आणि तसं मी कुणाला सांगतहि नव्हतां. याच कारण होतं. एके काळी या विभागात आमच्या मालकीची जमीन होती. या प्रदेशात चालताना मी कुणीतरी प्रतिष्ठित नागरिक आहे अशा भावनेनं मी चालत होतां. तीन दिवस मी एका सुताराकडे दिवसाला पंचाहत्तर सेट्स पगारावर काम केलं. त्यानंतर पाच दिवस एका शेतकऱ्याकडे मळणीचं काम केलं. हे काम शरीरश्रमाचं होतं; परंतु बरोबरचं कामकरी आनंदी वृत्तीचे होते. मला चांगलं जेवणहि मिळायचं. गवत साठवून ठेवायची खोली स्वच्छ होती. तिथल्या गवतावर आम्ही चौवेजण झोपत असू. या कामाबद्दल मला जेवण आणि दिवसाला एक डॉलर पचवीस सेट्स एवढा पगार मिळायचा. त्यानंतर लॅकिन येथे चांगलं काम मिळण्याची शक्यता आहे असं मीं एकलं आणि तिथेच निघालो. मध्यें काही दिवस काम नव्हतं, तेव्हा मला एक भटक्या भेटला. तो मूळचा कॅन्सास शहरातला. पूर्वी तो एका कोळशाच्या दुकानात हिशोब लिहिण्याच्या कामावर होता. दुकान नीट चालेनासं झालं तेव्हा मालकान त्याला नोकरीवरून काढून टाकलं. या भटक्याजवळ एक पिस्तुल होतं. शिवाय, जवळ चांगलेच पैसेहि तो बाळगून असला पाहिजे असं वाटायचं. त्याचा चेहरा आकर्षक होता. लांबट हनुवटी, ससाण्याच्या चोचीसारखं नाक आणि निळे डोळे

असं त्याचं वर्णन करता येईल. त्याच्या त्या निळ्या डोळ्यात पाहिलं कीं सारख वाटायचं कीं हा माणूस काही दिसतो तितका साधा नाही. हा कधीं धोका देईल हें काही सांगता यायचं नाही. या निळ्या डोळ्याच्या भटक्यानं माझ्याशी मैत्री केली. आपण दोघानी बरोबरच प्रवास करूं अस त्यानं मला सुचवलं. परंतु मी त्याच्या बरोबर न जाता लॅकिन येथे एकटाच गेलो. सहज मी एकदा रेल्वेचं टाईम टेबल पाहिलं. मला आढळून आलं की गेल्सबर्गपासून लॅकिन सहाशें चौऱ्याऐशी मैल दूर होते. रेल्वे लाइन सोडून मी केलेली भ्रमती जमेल धरली, तर मी घर सोडल्यापासून एक हजार मैलांचा प्रवास केला होता. लॅकिन येथे एका शेत-कऱ्याकडे मी धान्यमळणीचं काम केलं. त्याच्याकडच काम संपलं की दुसऱ्या शेतकऱ्याच्या शेतावर जाऊन काम करायचं असा क्रम चालू ठेवला.

लॅकिनला मी एका चालत्या गाडीत चढलो. दोन डवे एकमेकावर आदळूं नयेत म्हणून बसविलेल्या 'बम्पर'वर उभा राहून मी प्रवास करीत होतो. ब्रेकमननं हुसकून लावल्याबरोबर मी खाली उडी टोकली आणि पळू लागलो. वाटेंत मला तो निळ्या डोळ्याचा भटक्या भेटला. मध्यरात्रीची वेळ होती. आम्ही दोघं एका हॉटेलात गेलो आणि तिथे जेवण घेतलं. बिल आपणच देणार असा त्या निळ्या डोळ्याच्या भटक्यान आग्रह धरला आणि बिल त्यानं दिलहि. तो म्हणाला, "सध्या खिस्ता गरम आहे." पुढची गाडी मी पकडणार असं मी त्याला सांगितलं. माझ्याबरोबर पाण्याच्या टाकीपर्यंत तो चालत आला. वाटेत आपल्या खिशातलं पिस्तुल काढून त्यानं मला दाखवलं आणि तो म्हणाला, "हे पाहिलंस, याच्यामुळें कष्ट न करता भरपूर पैसे मिळतात. एखादा माणूस भेटला की मी त्याला हे पिस्तुल काढून धमकावतो आणि त्याच्या जवळचे असतील नसतील ते पैसे काढून घेतो." माझ्याजवळ तीस डॉलर्स होते. मला पिस्तुल दाखवून तो माझ्याकडचे सगळे पैसे काढून कसे घेत नाही याचं मला आश्चर्य वाटलं. पिस्तुल दाखवून त्यानं जर मला धमकावलं असतं तर जीव वाचवण्यासाठी मी माझे सगळे पैसे त्याच्या हवाली केले असते या-विषयी शंकाच नाही. मला वाटलं की मी एखादं पिस्तुल विकत घ्यावं आणि त्याचा भागीदार म्हणून या वाटमारीच्या धंद्यात सामील व्हावं अशी त्याची इच्छा असावी. मी जाताना मला तो म्हणाला, "मी एकदोन दिवस इथेच थांबणार आहे. इथें एखादा चांगला डल्ला मारण्याची संधि मिळेल असं मला वाटतं. त्यानंतर मी 'कलिंगडाच्या सणाला' रॉकीफोर्ड येथें जाईन. तिथें मी तुला भेटेन."

रॉकीफोर्ड येथें कलिगडांचं खूप मोठें पीक येतं. हंगामातला एक दिवस 'कलिगडाचा सण' म्हणून उत्सवासारखा साजरा करण्याची इथ पद्धत होती. या दिवशीं कलिगडं फुकट वाटण्यात येत. आजूबाजूच्या हजारां माणसांची गर्दी इथं लोटायची. एका गर्दीच्या पॅसेंजर ट्रेनमध्ये मी घुसलो आणि रॉकीफोर्ड इथे येऊन ठेपलो. माझ्याजवळची सॅडविचेस मीं खाल्लीं आणि भटकायला निघालो. हवेंत गारवा होता. आजूबाजूचे उंच उंच कडे पाहून माझं मन भारावून गेल. डोंगराळ प्रदेशाच असं सौंदर्य मीं पूर्वी पाहिलं नव्हत. एके ठिकाणी डोंगराच्या कड्याच एक उंच सुळका हात वर करावा तसा मला दिसला. माझ्या मनात एकदम विचार आला कीं हा कडा नसून आश्वासन देण्यासाठी ईश्वरानं वर उचललेला हात असेल. हे शब्द तोडीं यावे, असं कांहीं यापूर्वी पाहिल्याच मला आठवेना.

पुढें मी डेन्वर शहराच्या दिशेनं निघालो. बहुतेक प्रवास रात्रींच्या वेळीं बम्पर-वर उभा राहूनच मी करायचा. बम्परवर पाय ठेवायचे आणि डब्याच्या कड्याना हात धरून लोबकळायचं हे केवढं मोठें दिव्य आहे हें अनुभवाशिवाय कळायचं नाही. रात्री कडाक्याची थंडी पडायची. प्रवास करताना जरा जर डोळा लागला आणि त्याच वेळी कडीवरचा हात सटकला कीं संपलंच सगळ ! डुलकी येते आहे अस वाटलं कीं मी माझ्यावरच ओरडून म्हणत असे, "गाढवा, झोपतोयस काय ? मरशील लेका !" जागरण आणि थडी यानी मेढू नुसता सुन्न व्हायचा. बम्परवरच्या या प्रवासात जगलो वाचलो तर नशीब अशी भावना सारखी मनात असायची. एखाद्या पहारेकऱ्यासारखाच मी तीव्र दक्षतेनं माझ्या झोपेवर पहारा करीत बसायचा. झोप येऊ नये म्हणून मी पाच-पाच मिनिटांनीं बम्परवर पाय ठेवण्याच्या जागा एकसारख्या बदलीत असं. तरीहि झोप आवरणं कठिण आहे याची मला जाणीव व्हायची. मग मी माझ्या डोक्यावर थडाथड गुद्दे लगावून घ्यायचा. पायावर जोरानं पाय आपटायचा. एक तासभर कडाक्याच्या थंडीच्या त्या रात्रीं बम्परवर लोबकळत मी माझ्या झोपेशीं असा निकराचा संग्राम केला. अखेर गाडी थांबली तसा मी उडी मारून खालीं उतरलों. मी जिवंत आहे या जाणिवेनं मला विलक्षण समाधान वाटलं. मीं परमेश्वराचे आभार मानले.

डेन्वर येथें विडसर या राजेशाही हॉटेलांत मीं दोन आठवडे बशा विसळण्याचं काम केलं. या कामाबद्दल मला जेवण आणि आठवड्याला दीड डॉलर मिळायचा. आता पुढें काय करायचं ? ही भटकंती आणखी काहीं काळ पुढें चालू ठेवायची की पुनः गेल्सबर्गला घरीं जायचं ? मला घरची ओढ लागली हें अगदी खरं होतं.

गेल्सबर्गच्या दिशेने मी निघालो. वार्टेत तीन दिवस एका जंगलांत थांबलो. जंगलात मला ते पांच भटक्ये भेटले. आम्ही सर्वांनी एका झऱ्याच्या काठी स्वच्छ कपडे धुतले. आजूबाजूच्या शेतातलं धान्य काढून आम्ही सहाजणं भाजून खात असू. रात्रीचं जेवण झाल्यावर शेकोटी करून आम्ही सगळे गप्पा मारीत बसायचे. त्यानंतर मी पुन्हा एका चालत्या गाडीत चढलो आणि नेब्रास्का शहरात आलो. या शहरात एक वकील होता, त्याने मला लाकडं तोडण्याचं काम दिलं. या कामाबद्दल मला दोन वेळच भरपूर जेवण मिळालं. माझ्या अंगावरचे कपडे बरेच फाटले होते. त्या वकिलाने माझी दया येऊन मला आपला एक जुना सूट दिला. वकिलाच्या दृष्टीने तो लोकरी सूट जुना असला तरी तेवढा चांगला सूट मी माझ्या आयुष्यात कधी वापरला नव्हता हे माझ मला माहीत होतं. तो सूट मी घेतला आणि कृतज्ञताबुद्धीने 'आणखी काही काम करून देऊ का?' अस त्या वकिलाला विचारलं. यावर तो वकील हसला आणि म्हणाला, "आता कामबिम काही नको. तू तडक आपल्या घरी जा कसा!" त्या रात्री मी आणि माझ्या-बरोबरच्या चार भटक्यांनी एका गाडीत झोपायचं ठरवलं. रात्रीची वेळ. दाट धुकं पडलं होतं. थंडीने आम्ही गारठलो. अखेर आम्ही खाली उतरलो. आम्ही पांचजण तडक शहरातल्या पोलिस चौकीवर गेलो. "आम्ही बेकार भटक्ये आहोत, आम्हाला आजची रात्र लॉकअपमध्ये ठेवा" असं तिथल्या पोलिस अधिकाऱ्याला सांगितलं. त्याने आम्हाला लॉकअपमध्ये ठेवलं. ती खोली अस्वच्छच होती; पण तिथं आम्ही थंडीन गारटणार नव्हतो. वर्तमानपत्राच्या घड्या आम्ही जमिनीवर पसरल्या आणि झकास झोप काढली. दुसरे दिवशी सकाळी त्या पोलिस अधिकाऱ्याने आम्हाला लॉकअपमधून बाहेर काढलं आणि आत्ताच्या आत्ता शहरातून चालते व्हा असं बजावून सोडून दिलं. तिथून मी ओमाटा या शहरी आलो. कॅन्सास, ओमाटा, डेन्वेर या शहरात असताना मी युनायटेड स्टेट्सच्या सैन्यभरतीच्या कचेरीसमोर उभा राहून सैन्यात सामील व्हावं की नाही याचा अनेक वेळा विचार करीत असे. माझं मन सारखं मागपुढं व्हायचं. सैन्यात फार तर दोन वर्षे काम करायला मी तयार होतो. परंतु भरती व्हायचं म्हणजे कमीत कमी तीन वर्षांचा करार करणं आवश्यक होतं. ही तीन वर्षांची मुदत मला जड वाटायची.

पंधरा ऑक्टोबरला दुपारच्या वेळी मी गेल्सबर्गला येऊन पोचलो. बेरीन स्ट्रीटवर आलो. ज्या घराचा दरवाजा न टोटावतां मी तडक आत शिरू शकत होतो

असं अमेरिकेतील तें एकमेव घर मला दिसलें. या घरातलीं माणसं माझ्या स्वागतार्थ सदैव सज्ज होतीं. होय, ते माझं घर होत. मी आतांपर्यंत घरीं फक्त तीनच पत्रं पाठविलीं होतीं. घरी गेलो तेव्हा घरातल्या माणसानी माझ्यावर प्रश्नाचा भडिमार केला. मीं कुठे कुठे प्रवास केला ? मला काय काय अडचणी आल्या ? मी काय काय पाहिलं...अनेक प्रश्न त्यांनीं मला विचारले. माझ्याजवळ पंधरा डॉलर्स शिल्लक होते. ते मी बात्राना दाखवले. ते म्हणाले, “बर झालं. घरात अडचण होतीच पैशाची.” रात्री स्वच्छ चादर असलेल्या बिछान्यावर झोपताना समाधानानं माझं मन काठोकाठ भरून आलं.

माझ्या अंगावरचा लोकरीचा नवा सूट मार्टनं पाहिला तेव्हा तो मला म्हणाला, “हा सूट तूं नक्कीच विकत घेतलेला नाहीस. काय भानगड आहे साग पाहूं ?” मग मी त्याला तो सूट मला कसा मिळाला ते सर्विस्तर सांगितलं. बोलता बोलता मार्ट मला म्हणाला, “ऑगस्टमध्ये वर्तमानपत्रात मी अशी बातमी वाचली कीं एक भटक्या पश्चिम कॅन्सासमध्ये बम्परवर लोचकळून प्रवास करीत असताना खाली पडला आणि मेल. ती बातमी मी वाचली तेव्हा तूच तो असावास अशी अशुभ कल्पना मनांत येऊन मी अगदी घाबरून गेलो. पण मीं घरातल्या कुणालाच ती बातमी सांगितली नाही.” मग मी मार्टला कोलॅरॅडो येथें माझ्यावर असाच प्रसंग कसा येत होता आणि त्यातून ईश्वरकृपेनें मी कसा वाचलो हें सांगितलं.

या प्रवासाचा मला काय फायदा झाला मी निश्चित सांगू शकत नाहीं. पण एवढं खर की या प्रवासामध्ये माझ्यात खूपच बदल झाला होता. मी मोकळेपणाने लोकांच्या डोळ्याला डोळा भिडवून आता पाहूं शकत होतो. कुणीहि मला कसल्याहि प्रश्न विचारला तरी मी सहजपणें त्याचं उत्तरहि देऊ शकत होतो किंवा हवं असल्यास तो प्रश्न टोलवूहि शकत होतो. मी घरी आल्यावर ‘बाराचं टोळकं’ माझ्याभोवतीं जमा झालं. मी बदललो आहे हें त्यांनाहि जाणवलं होतं. पण नेमका माझ्यात काय बदल झाला आहे हें माझ्याप्रमाणेंच त्यांनाहि सांगतां आलं नसतं. खोल खोल कुठंतरी माझ्या मनात नवी आशा, नवी उमेद निर्माण झाली होती. जीवनात अनेक अडचणी असतात, संकटं कोसळतात हे मला कळलं होतं. परंतु कितीहि संकट कोसळली, कसल्याहि अडचणींनीं मला भेडसावलं तरी यापुढें मीं कधीहि डरणार नव्हतो—झगडत झगडत मी पुढें जाणार होतो.

ल टा ई व र

गेल्सबर्गच्या पश्चिमेकडे तीन मैलांवर स्वाई नांवाच्या शेतकऱ्यांचं एक शेत होतं. स्वाई शेतीबरोबरच दुधाचा व्यापार करीत असे. मी त्याच्या-कडे कामाला राहिलों. पहाटे साडेचारला उठून मी आणि स्वाई बावीस गाईंचं दूध काढीत असूं. मी आठ गाईंचं दूध काढायचा. माझ्याहून वयानं मोठा स्वाई भराभर काम करायचा. तो चौदा गाईंचं दूध काढायचा. हें दूध आठ मोठ्या हंड्यांत भरून आम्ही हे हंडे दुधाच्या गाडीत ठेवत असूं. मग न्याहारी करून मी ही गाडी घेऊन शहरात घोघरी दुधाचा रतीब घालण्यासाठी जात असें. 'शिकागो रेकॉर्ड' हें वृत्तपत्र मी दररोज विकत घेत असें. दुधाच्या गाडीत बसल्या बसल्या माझं वृत्तपत्रवाचन चालू असे. शिकागो रेकॉर्डमध्ये होम युनिव्हर्सिटीची व्याख्यानमाला प्रसिद्ध होत असे. शिकागो युनिव्हर्सिटीतल्या वाङ्मय, इतिहास, राज्यशास्त्र इत्यादि विषयांच्या अध्यापकांची व्याख्यान या मालेत होत. घोडे हळू हळू गाडी ओढत चालत असत. माझ्या दुधाच्या गाडीत बसून चाललेल्या ज्ञानसाधनेंत ते मुळीच व्यत्यय आणीत नसत. दुपारच्या जेवणानंतर मी दुधाचे हंडे स्वच्छ धुवून ठेवत असें. त्यानंतर मी आणि स्वाई पुन्हा गाईंचं दूध काढीत असूं. स्वाई हा सहृदय आणि उमदा मनुष्य होता. त्याची बायको मजबूत बांध्याची पुरधी होती. स्वाई कुटुंब मेथॉडिस्ट पंथाच होतं. मी रात्रीच्या जेवणानंतर तास दोन तास बसून त्याच्या घरातली पुस्तकं आणि मासिकं वाचीत असे. एकदा असंच मला वाचताना पाहून स्वाईची पत्नी माझ्याजवळ आली आणि मला म्हणाली, "चालीं, तूं कुणीतरी मोठा माणूस होणार आहेस अस मला नक्की वाटतं." यापूर्वी माझी बहीण मेरी हिनेंच फक्त माझ्याविषयी असा विश्वास व्यक्त केला होता. दररोज रात्री साडेआठ वाजता मी झोपत असें. मी प्रवासाहून गेल्सबर्गला आलो तेव्हा माझं वजन एकशें छत्तीस पौंड होतं. स्वाईकडे मी कामाला लागलों तेव्हां सोळा पौंडानीं माझं वजन वाढलं.

फेब्रुवारीच्या मध्याला मी स्वाईकडची नोकरी सोडली. एका स्वीडिश

रगान्याकडे तो व्यवसाय शिकण्याच्या निमित्तानं मी नोकरी पत्करली. कुठलातरी एक व्यवसाय नीट शिकावा अशी माझी फार इच्छा होती. पुन्हा एकदा तशी संधि चाटून आली याचं मला फार बर वाटलं. दहा तास मला काम करावं लागे. या दहा तासांपैकी फारच थोडा वेळ मला रग देण्याची संधि मिळे. बहुतेक सगळा वेळ ज्या वस्तूला रंग द्यायचा ती वस्तु खरखरीत कागदाने घासून देण्याचं काम माझ्याकडे असे. ज्या स्वीडिश रगान्याकडे मी कामाला राहिलो होतो तो अगदीं मद्द चेहऱ्याचा माणूस होता. सारा दिवस तो घुम्यासारखा वसून राही. मी ‘गुडमॉर्निंग’ म्हणालो की मोठ्या कष्टानं तो नुसताच हुकार देत असे. एकहि शब्द न बोलता, जराहि न हसता सुतकी चेहरा करून काम केल पाहिजे अस त्या रगान्याचं मत होतं. एकदा मी काम करीत असताना माझ्याशीच कसलंसं गाणं गुणगुणत होतो. ते त्या रगान्यान ऐकलं आणि माझ्याकडे असा काही चेहरा करून पाहिल की माझा आवाज घशातल्या घशात थिजून गेला आहे अस मला वाटलं. सकाळीं सात वाजल्यापासून भिती आणि कपाटं खरखरीत कागदान घासून रग देण्यासाठी गुळगुळीत करण्याचं माझ काम सुरू व्हायचं. प्रत्यक्ष रग देण्याचं काम सहसा मला मिळतच नसे. मी भित घासून गुळगुळीत केली की तो रगारी आणि त्याचा भागीदार रग देत असत.

पधरा फेब्रुवारी अठराशे अष्ट्याणवमधली एक रात्र. त्या रात्री साडेनऊ वाजता मी झोपी गेलो. रात्री दोन वाजता वॉशिंग्टनमध्ये आरमाराच्या सरचिटणिसाचा दरवाजा कुणीतरी ठोठावला आणि त्याला उठवलं. त्यान दार उघडून पाहिलं तो एक तार आली होती. त्यानं ताबडतोब राष्ट्राध्यक्षाना फोन केला आणि त्याना तार वाचून दाखविली. तारेंतला मजकूर असा होता : “रात्री पावणेदहा वाजता हॅव्ना बंदरात ‘मेन’ बोटीत स्फोट झाला. अनेकजण जखमी झाले, बरेचजण बुडाले.” मेन ही एक उत्कृष्ट युद्धनौका होती. अचानक तिच्यावर स्फोट झाला आणि ती पाण्याच्या तळाशी गेली. त्या युद्धनौकेवर तीनशेबावन्न अधिकारी आणि इतर माणस होती. त्यापैकी दोनशेसाठ माणस ठार झाली.

सॅडपेपरनं भिती घासण्याचं माझं काम आपलं चालूच होतं. त्याच वेळीं माझ्या कानावर असं आल की क्यूबाच्या स्वातंत्र्य-सैनिकावर ज्या जनरल वायलरनं अत्याचार केले होते त्यानंच मेन ही युद्धनौका बुडवली होती. खरं म्हणजे मेन ही युद्धनौका नेमकी कोणत्या कारणामुळे बुडाली हें कुणालाच निश्चित ठाऊक नव्हत. ती मुद्दाम कुणी बुडवली की अपघात होऊन ती बुडाली हें नकी

सागता आलं नसतं. क्यूबाच्या स्वातंत्र्ययुद्धाला लक्षावधि अमेरिकनाची सहातुभूति होती. स्पॅनिश सरकारचा हा कुटिल डाव उधळून टाकला पाहिजे असं जनतेला वाटत होतं. युद्ध जर सुरू झालं असतं तर काय करायचं हें मीं माझ्या मनाशीं ठरवून टाकलं होतं. मार्च-एप्रिल महिन्यांत स्पॅनिश सरकारविरोधी घोषणांनीं सारा देश दुमदुमून गेला. सॅडपेपरनं मी एकीकडे भिती घाशीत होतो आणि दुसरीकडे माझं मन खवळून उठलं होतं. परंतु माझ्या मनातल्या खळबळीचा पत्ता मद्दड चेहऱ्याच्या त्या रगाऱ्याला मीं मुळीच लागू दिला नाही. प्रेसिडेंट मॅकिनले यानी स्पॅनिश सरकारविरुद्ध युद्धाची घोषणा केली. आणि सव्वीस एप्रिलला इलिनॉयच्या सहाव्या इन्फण्ट्री रेजिमेंटच्या 'सी' कंपनीमध्ये मी माझ नाव दाखल केलं. हे रेजिमेंट देशाच्या सैन्याचाच एक भाग होतं. या रेजिमेंटमध्ये सैनिक एकाद्या विशेष प्रसंगी गणवेश चढवून खाद्यावर बंदुका टाकून शहरातल्या रस्त्यावरून कवाईत करीत जात. 'सी' कंपनीमध्ये बारा नव्या लोकांची भरती व्हायची होती. या बारा लोकांत सर्वांत प्रथम मीं माझं नाव दाखल केलं होतं. कंपनीतल्या बहुतेक सैनिकांची आणि माझी आधींची ओळख होती. कॉर्पोरल क्ली रोज पूर्वी स्टेज मॅनेजरच काम करीत होता तेव्हा त्याच्या हाताखाली मी काम केलं होतं. रेजिमेंटमध्ये तीन चतुर्थांश सैनिक गेल्सबर्गमध्येच होते. बाकीचे गेल्सबर्गच्या परिसरातील गावातून आले होते.

माझी नोकरी सोडून मी सैन्यात भरती होणार आहे असं मीं माझ्या घरीं सांगितलं तेव्हा सगळ्यांनाच वाईट वाटलं. परंतु मला कुणीहि थांबू शकणार नाही हे त्यांना ठाऊक होतं. मार्ट म्हणाला, "आमच्या घरातला एकजण राष्ट्रातल्या सैन्यात आहे याचा आम्हाला अभिमान वाटेल; परंतु युद्धात तू कदाचित् मारला जाशील या कल्पनेन आमच्या हृदयाचा थरकाप होतो." यावर मीं मार्टला सांगितलं, "सगळेच सैनिक काहीं युद्धात मरत नाहीत. युद्धात मर्दुमकी गाजवून परत येण्याइतकं माझं दैव शिकदर नसेल कशावरून?" शिवाय, पश्चिमेकडचा प्रदेश माझा पाहून झाला होता. या युद्धामुळं पूर्वेकडचा प्रदेश पाहण्याची संधि मला मिळणार होती. आगगाडींत बसून आमचं सैन्याचं पथक निघालं तेव्हा निरोप देण्यासाठीं हजारो कुटुंबे स्टेशनवर जमली होती.

स्प्रिंगफील्ड शहरात आम्ही आलो तेव्हा आमची उतरण्याची व्यवस्था ज्या घरात झाली तिथं पूर्वी जनावराचं प्रदर्शन भरलं होतं. त्या जनावरांप्रमाणेच आम्ही तिथल्या गवतावर बॅल्केट पसरून झोपलो. आमच्यातील काहीं सैनिक

अधूनमधून गाईबैलाच्या हंबरण्याचे आवाज काढायचे. सैनिकांचा गणवेश आम्हाला देण्यात आला नव्हता. रायफल आम्हाला दिलेली होती ती खाद्यावर घेऊनच आम्ही कवाईत करित होतो.

दहा दिवसातच आम्हाला गणवेश देण्यात आले. लोकरांचा निळा शर्ट, बटण असलेला जाड निळा गळाबंद कोट आणि कोटाच्या कापडापेक्षा दुप्पट जाड असलेल्या कापडाची निळ्या रंगाची पॅट असा हा गणवेश होता. ग्रॅट आणि गेरमन यांच्या नेतृत्वाखाली पस्तीस वर्षांपूर्वी लढलेल्या सैनिकांनी हाच गणवेश घातला होता. राष्ट्रीय सैनिकांचा हा गणवेश अंगावर चढवला तेव्हा माझी छाती अभिमानाने भरून आली.

लौकरच आमची वैद्यकीय परीक्षा घेण्यात आली. परीक्षा घेणारा डॉक्टर जर्मन होता. नियमाच्या बाबतीत तो फारसा काटेकोर नव्हता. आमच्यातल्या ज्यो डन या सैनिकाची उंची एक इंच कमी भरायला लागली. बाजूला उभे असलेल्या अधिकाऱ्याकडे त्या जर्मन सर्जनने प्रश्नार्थक नजरेने पाहिले. ज्योच्या डोळ्यातून अश्रू ओघळायला लागले. अधिकाऱ्यांनी समतिदर्शक मान हलवली. तेव्हा डॉक्टरने ती टेप आपल्या बोयाला थोडीशी गुंडाळून ज्योच माप घेतला आणि त्याला पास करून टाकला. लवकरच आम्ही स्पॅनिश सैनिकांना जाऊन मिळणार, त्यांच्यावर गोळ्यांचा वर्षाव करणार अशा बातम्या आमच्या कानावर येत होत्या. वॉशिंग्टनला जाताना वाटेत गाडी जिथे जिथे थांबायची त्या त्या स्टेशनावर शेकडो माणस आमचे अभिनंदन करण्याकरता जमायची. काही दिवसांनी आम्ही वॉशिंग्टनला आलो. तिथून व्हर्जिनियामधील फॉल्स चर्च येथे उतरलो. फॉल्स चर्चपासून दोन मैलावर असलेल्या जंगलात आम्ही गेलो. तिथली झाडंझुडप कापली. आमचे तबू टोकले. प्रत्येक तंबूत दोन सैनिक राहत असत. दुसरे दिवशी सकाळी आम्ही झाडाच्या फाद्या तोडून आणल्या आणि त्याची माचण करून त्यांच्यावर झोपलो. माझ्या नशिबान माझ्या तंबूत ॲन्ड्र्यू टॅनिंग हा सैनिक माझा जोडीदार म्हणून आला. ॲन्ड्र्यू टॅनिंग हा स्वच्छ, तत्त्वनिष्ठ आणि उत्तम शिस्त अंगी असलेला सैनिक होता. त्याचा जन्म स्वीडनमध्ये झाला होता. तबूत एक हात अंतरावर आम्ही दोघ झोपत असू; परंतु रात्री ॲन्ड्र्यू एकदाहि घोरला नाही. आठवड्यातून दोनदा गेल्सबर्गमध्ये असलेल्या आपल्या प्रेयसीला तो पत्र लिहायचा. या स्वीडिश मुली-बरोबरच पुढे त्याने लग्न केले. या स्वीडिश मुलीनंतर ॲन्ड्र्यूचं प्रेम आपल्या

बंदुकीवर होतं. आपली बंदूक दररोज घासून पुसून तो लखलख ठेवीत असे. स्वतःचा उल्लेख आपल्या नावानं न करता तो आपल्या रायफलचा नंबर घेऊन करीत असे. तंबूत प्रवेश करण्यापूर्वी तो मोठ्यानं ललकारी द्यायचा, “अडतीस नंबर आ रहा है.” ‘सी’ कंपनीत सैनिक म्हणून तो दोन वर्ष होता. आम्ही सुरू केलेल्या ‘मॉर्नर्क क्लब’चा तो पूर्वी सभासद होता. त्याची प्रेयसी अँमाडा हॅन्सन आणि बहीण टीली यांच्याबरोबर मी वॉल्ट्झ नृत्य केलेल मला आठवलं. निळ्या आकाशात शुभ्र पीस भिरभिरत जावं तशी टिली नाचत असे. युनियन हॉटेलमध्ये देखरेखीच्या कामावर अँन्ड्र्यु होता. त्या वेळी मी युनियन हॉटेलच्या सलूनमध्ये पोऱ्याचं काम करीत होतो. असा आमचा पूर्वपरिचय असल्यामुळे दोघाच्याहि जिच्हाळ्याचं अनेक विषय आम्हाला गप्पा मारण्यास सापडत. जूनच्या अखेरपर्यंत आमच्या कवायती जोरजोरात चालू होत्या. जवळच्याच एका पाण्याच्या नळावरून पाणी आणून आम्ही आमच्या तंबूत ठेवीत असू. जंगला-तल्या एका झऱ्यावर आम्ही आमचे कपडे धुवायचे. प्रत्यक्ष युद्धात जरी आम्ही सामील झालो नसलो तरी आमच्या कॅपमध्ये शिस्त बाणण्याच्या दृष्टीने युद्धाचं वातावरण ठेवण्यात आल होतं. त्यामुळं रॅशनचच अन्न आम्हाला मिळत असे. आर्थर मेटकाफ हा आमच्या कंपनीचा मुख्य स्वयंपाकी होता. तो सदा हसतमुख असायचा. जे काही रॅशन मिळायचं त्याचा तो शक्य तितका उत्तम स्वयंपाक करून वाढायचा. वॉशिंग्टन शहरापासून—जिथं युद्धवाल्याची कचेरी होती—आम्ही सात मैलावर होतो.

थॉमस लेस्ली मॅक्गर् हा आमचा कॅप्टन होता. गेल्सबर्गमधील तो एक दुसऱ्या दर्जाचा वर्कील होता. मॅक्गर्जवळ एक पिवळ्या केसाचा कुत्रा होता. या कुत्र्याचं नाव होतं स्मगलर. माझा पूर्वीचा एक वर्गमित्र कॉर्नेड बायलॉफ हा आमचा फर्स्ट लेफ्टनंट होता. त्याचा बाप पूर्वी स्वीडिश सैन्यात सैनिक होता. कॉर्नेडकडे पाहिल्यावर असं वाटायचं की सैन्याधिकाऱ्याचे गुण हा जन्मतःच घेऊन आला आहे. इतर सैनिकाना त्याच्याविषयी प्रेम वाटायचं. हुकूम करताना त्याच्या व्यक्तित्वाला करारीपणाची तिखट धार यायची. परंतु आमची कवाईत घेण्यापूर्वी आमच्याकडे पाहून तो अस काही स्मित करायचा की शरीरश्रमाचा सारा शीण ओसरून आम्ही मजेनं खेळतो आहोत अस आम्हाला वाटायचं. डॅनियल स्मिथ हा विद्वान मनुष्य आमचा सेकंड लेफ्टनंट होता. आपल्या हाताखालच्या लोकांशी तो सहानुभूतीने वागणू असे.

आमच्या कंपनीतल्या नऊ सार्जंट्स आणि आठ कार्पोरल्सपैकी कुणाविपर्यीहि मला अनादर वाटत नसे. दिवसातून पाच-सहा वेळा हजेरी घेण्यासाठी शंभर नावं मोठ्यामोठ्यांना पुकारणाऱ्या आणि त्या निमित्तानं आपल्या घशाला वळण देणाऱ्या त्या 'पहिल्या सार्जंटला' कोण कसा विसरेल? काही दिवसांनी या हजेरीतील नावाची आम्हा सगळ्यांना इतकी संवय झाली की आमच्यापैकीं कोणीहि पहिल्या बेजामिन अंडरसनपासून शेवटच्या हेन्री वुडवर्डपर्यंत सगळी नावं न चुकता क्रमाने म्हणून दाखविली असती. एफ्. एल्. मर् जॉन्सन हा फर्स्ट सार्जंट होता. तो सपाटून काम करायचा.

आमच्या कंपनीतले दहा सैनिक नॉक्स कॉलेजचे विद्यार्थी होते; आणि लोन्गवूड कॉलेजचे दोवेजण होते. वीसजण शेतात काम करणारे होते. आमच्यापैकी ज्याच्या कुणातरी नातेवाइकांनी पूर्वीच्या यादवीत भाग घेतलेला होता असे वीस तरी सैनिक निघाले असते. वेगवेगळ्या कारणासाठी हे लोक सैन्यात भरती झाले होते. काहीतरी धाडस करायचं, जीवनातल्या अडचणींना न डरता तोड द्यायचं अशा हेतूने काहीजण आले होते. हा सगळ्यात उच्च हेतु होता असं मी म्हणेन. गूढ अशा देशप्रेमाच्या भावनेन काही जणांनी सैन्यात प्रवेश केला होता. घरातल्या एकसुरी वातावरणाला कंटाळून काही जण आले होते. त्यापैकी दोघे तरी असे होते, की ज्याच्या बायका विलक्षण कजाग होत्या. त्याच्या जाचामुळे ते सैन्यात भरती होणार नाहीत तर काय? सैनिक म्हणून सेवानिवृत्त झाल्यावर पेन्शन मिळते हे कारण काही जणांच्या येण्यामागे होतं. अशा वेगवेगळ्या कारणामुळे या सैनिकांनी सैन्यप्रवेश केला होता.

६ जुलै रोजी अटलांटिक कोस्ट लाइनवरून जाणाऱ्या आगगाडीतून आम्ही निघालो ते व्हर्जिनिया आणि नॉर्थ कॅरोलिना ओलाडून आम्ही साउथ कॅरोलिना येथील चार्ल्स्टन या गावी येऊन पोचलां. तंत्राग्न्याची आणि कापसाची शेतं आम्ही प्रथम इथच पाहिली. गणवेश घातून आम्ही चार्ल्स्टन शहरात भेटकायला निघालां तेव्हा तिथल्या जनतेन रस्तोरस्ती आमचं मनःपूर्वक स्वागत केलं. एकाहि सलूनमध्ये किंवा हॉटेलमध्ये आमच्याकडून पैसे घेतले नाहीत.

बंदरात रिटा ही युद्धनौका नागर टाकून उभी होती. स्पॅनिश लोकाकडून अमेरिकन सैन्याने जिंकून घेतलेली ही पहिली युद्धनौका. जुलै ११ ला आम्ही तिच्यातून प्रवास सुरू केला. पहिल्याच दिवशी आमच्यापैकी एकजण म्हणाला, "विहस्कीच्या ग्लासात अंड तरगतं तशी ही युद्धनौका पायात तरगते आहे."

क्यूबाच्या उपसागरांत १७ जुलै रोजी रिटा युद्धनौका येऊन ठेपली. ऑर्गान, इंडियाना, आयोवा या युद्धनौका आधींच तिथं उभ्या होत्या. त्यांच्या डेकवर उभ्या असलेल्या सैनिकांनी आणि अधिकाऱ्यांनी आमचं हर्षभरानं स्वागत केलं. दुसरे दिवशी सकाळीं आम्हाला बातमी कळली की सॅटिआगो काबीज करण्यात आलं आहे आणि आम्हाला क्यूबामध्ये लढण्यासाठी आतां जाण्याचं कारण नाही. ही बातमी ऐकून आमच्यापैकीं काहीजण निराश झाले, तर काहीना बरं वाटलं.

काही दिवसांनीं गॅटनॅमो या उपसागरांतून आम्ही निघालो. त्याच वेळीं बातमी ऐकली की आम्ही आतां पोर्टो रिको येथें जाणार आहोत. आम्ही जर वर्तमानपत्रं वाचली असतीं तर आम्हांला कळल असत की आम्ही खरं म्हणजे केप फॅजाडों येथें जाणार आहोत. केप फॅजाडों, सॅनजीवान या पोर्टो रिकोच्या राजधानीजवळ होतं. पोर्टो रिकोच्या दिशेनं आम्ही अर्ध्या वाटेवर गेलों. जनरल नेल्सन ए. माइल्स यांनीं अचानक आपल धोरण बदललं. ज्या अर्थी आम्ही केप फॅजाडों येथें जाणार अस वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध झालं आहे त्या अर्थी ही बातमी सर्व जगाला कळली असणार म्हणूनच जनरल माइल्सनें धोरण बदलून पोर्टो रिकोच्या दक्षिण किनाऱ्यावर प्रथम उतरण्याचं ठरविलं. जनरल माइल्सनें अकस्मात् दक्षिण किनाऱ्यावर आक्रमण केल्याची बातमी युद्धाच्या सेक्रेटरीला कळली तेव्हा त्याला खूपच आश्चर्य वाटलं अस म्हणतात.

गॉनिका येथे आम्ही गेलो तेव्हा स्पॅनिश सैन्य आम्हाला येथे गाठणार आणि युद्ध होणार असं आम्हाला वाटलं होतं. शहराजवळच्या एका शेतात आम्ही तळ ठोकला. दुरून बंदुकीचे आवाज आम्हाला ऐकू आले. आतां युद्ध होणार या-विषयी आम्हाला खात्री वाटली. बंदुकाचे आवाज ऐकले की प्रत्येक वेळी आम्हाला असंच वाटायचं. पण एकदाहि प्रत्यक्ष युद्ध करण्याची आम्हाला संधि मिळाली नाही. दुसरे दिवशी सकाळी आम्ही थौतूको येथे आणि तिथून पॉन्स येथे गेलो. रात्रीं आम्ही एका जंगलात राहिलो. त्या जंगलात इतके डास होते की काहीं विचारू नका. त्या डासांच्या पलटणीचा गूडग गूडग आवाज ऐकून आमच्या-पैकीं एकजण म्हणाला, “बिगूल वाजवीत हे डासांचं सैन्य आता जेवण घ्यायला चाललं.” हें वाक्य उच्चारणाऱ्या सैनिकाला इतके डांस चावले होते की त्याच तोड अक्षरशः सुजलं होतं. माझा एक डोळा सुजून मिटला होता. काहीं लोकांचे दोन्ही डोळे मिटले होते!! रात्रीच्या वेळीं ब्लॅकेट डोक्यावरून घेऊन मी झोपत असे. मध्येच गुदमऱ्यासारखं वाटून जाग यायची. मग डोक्यावरलं ब्लॅकेट

वाजूला करायचं. गुणगुणारा डासाचा जथा हातानीं दूर हाकलायचा आणि मोकळ्या हवेत श्वास घेऊन पुन्हा डोक्यावरून पाघरून घेऊन झोपायचं. दर अर्ध्या तासानं हा क्रम चालू असायचा. डास, डोकेदुखी आणि जाग्रणं यांनीं आम्ही हैराण झालो.

रस्तारस्ती स्पॅनिश सरकारच्या जुलमातून मुक्त झालेली जनता आमचं हार्दिक स्वागत करण्याला उभी असे. या माणसांची कुश शरीर, फुगलेली पोट, आणि निस्तेज चेहरे जुलमी स्पॅनिश राजवटीची ग्वाही देत. काही दिवस पॉन्स येथे राहून डोंगराळ रस्त्यान आम्ही पुढे निघालो. उन्हाच्या कडाक्यान आम्ही भाजून निघत होतो. वाटेत जवळच ओझ कमी करण्याकरता काहींनी आपल्याजवळची ब्लॅकेट टाकून दिली तर काहींनी तीं फाडून अर्धे तुकडेच आपल्याजवळ ठेवले होते. वाटेत उतरणीवरच्या एका रस्त्यावर आम्ही थांबलो. रात्री सगळं शांत होतं. थकून भागून सारेजण शांत झोपी गेले होते. इतक्यात कुणाच्या तरी हृदयभेदक किकाळीनं आम्ही जागे झालो. धावपळ सुरू झाली. जे झोपतून उठले नाहीत ते तुडवले गेले. आमचं सामान आणि दारूगोळा वाहून नेंगाच्या बॅल-गाड्यापैकी एका गाडीला जुंयलेला बेल उधळला गेला होता आणि त्याने हा सगळा हाहाकार उडवला होता.

कुटुआडो येथे आम्ही आलो तेव्हा तह झाल्याची बातमी आली. आम्ही आनंदान आरोळ्या टोकल्या. आमच्यापैकी बऱ्याचजणांचं वजन कमी झालं होतं. एप्रिलमध्ये माझं वजन एकशे वावन्न पौंड होतं. ऑगस्टमध्ये ते एकशे तीस पौंडावर आलं. आमची शरीर रापून निघाली होती. अंगावरचे गणवेश फाटले होते आणि हॅटना भोक पडली होती. तेथून आम्ही न्यूयॉर्कला गेलो.

रिचर्ड डेव्हिस याने या युद्धावर एक लेख लिहिला होता. आपल्या लेखात त्याने असं विधान केलं होतं कीं जनरल माइल्स याच्या नेतृत्वाखाली पोर्टो रिको येथे गेलेल्या सैन्यपथकाला फारसा त्रास झालाच नाही—ती एक सहलच होती. सॅटिआगो येथल्या रणधुमाळीच्या मानान आम्ही जे सोसलं होतं ते काहींच नव्हतं हे खरं. परंतु आम्हाला काहींच त्रास झाला नव्हता हे विधान मात्र हास्यास्पद होतं. म्हणे आम्ही सहलीला निघालो होतो ! सहलीला निघालेल्या माणसाना उन्हापावसातून, दोपरभर चिखलातून आमच्यासारखं वणवण फिरावलागतं ? सहलीला निघालेल्या माणसाना महिनोमहिने टिनमधल्या थंडगार वाटाण्यावर निर्वाह करावा लागतो ? त्याचं अंग डास चावल्यामुळे सुजून निघतं ?

सेंटीआगोसारख तुमुल युद्ध, रक्तपात आमच्या वांट्याला आला नव्हता हे खर; परंतु आम्हीहि काही कमी हालअपेष्टा सोसल्या नव्हत्या.

न्यूयॉर्कमध्ये आम्ही गेलो तेव्हां रस्तोरस्तीं लोकांनीं आमच हार्दिक स्वागत केलं. त्याचं जे नातेवाईक सैन्यात भरती झाले होते त्याच्याविषयीच्या बातम्या त्यांनीं आम्हाला विचारल्या. युद्धात महान् मर्दुमकी गाजवून आलेले आम्ही वीर आहोत अशा भावनेन ते आमच्याकडे पाहत होते. गेल्सबर्ग राज्यातल्या बर्लिंग्टन स्टेशनवर आम्ही उतरलो तेव्हा शेकडो लोकांचा समुदाय आमच्या स्वागतार्थ जमला होता. माझे आईवडील आणि भावंडं या गर्दीत होतीं. संध्याकाळीं मी माझी बहीण मेरी हिच्याबरोबर डॅहिंडा या गावीं गेलो. तिथल्याच एका शाळेंत मेरी शिक्षिका होती. मी खूप थकलो होतो. मेरीनें सुंदर मऊ गादी असलेल्या बिछान्यावर माझी झोपण्याची सोय केली. जवळ जवळ अर्धा तास त्या मऊ बिछान्यावर झोपण्याचा मी प्रयत्न करीत होतां, पण झोप लागेना. तेव्हा मी तसाच उठलो आणि जमिनीवरच्या चिंध्याच्या सतरजीवर झोपलो. पाच मिनिटात मला गाढ झोप लागली.

दुसरे दिवशी मी माझ्या बेरीन स्ट्रीटवरच्या घरी गेलो. मार्ट गहिवरल्या स्वरात मला म्हणाला, “तूं सुखरूप परत आलास हे पाहून आम्हाला खूप आनंद झाला आहे.”

मी म्हणालो, “मला तशी जीव धोक्यात घालण्याची संधीच मिळाली नाही.”

मार्टनं विचारलं, “तूं नवीन काय शिकलास?”

मी उत्तरलो, “इतरत्र कधीहि शिकायला मिळणार नाहीत अशा अनेक नव्या गोष्टी मी शिकलो.”

मग मार्ट म्हणाला, “गेल्या वर्षी तूं भटक्या होतास. या वर्षी तूं सैनिक झालास. आता पुढच्या तुझा वर्षी काय बेत आहे?” यावर मी म्हणालो, “पुढच्या वर्षी कॉलेजात जायच असं म्हणतोंय!” हे ऐकून मार्ट उद्गारला, “कॉलेज! छान कल्पना आहे!”

बाबांनीं मनःपूर्वक स्मित करून माझ्याशीं हस्तादोलन केलं. त्यामुळें मला माझा खूपच अभिमान वाटला. मला कळलं कीं आपल्याबरोबरच्या कामगारांना बाबा सागायचे, “आता माझा पोरगा घरीं येणार आहे. युद्धाच्या सगळ्या वार्ता आतां आम्हाला कळतील.” आई म्हणाली कीं आजूबाजूचे लोक, दुकानदार

हेमी माझी चाकशी करीत असत. माझ्या पगाराचे एकशें तीन डॉलर्स आणि याहत्तर सेंट मला मिळाले होते. त्यातले पन्नास डॉलर्स मी बाबाना दिले. अमेरिकेसाठी माझा मुलगा युद्धावर गेला—म्हणजे खऱ्याखऱ्या अर्थाने आता माण अमेरिकन नागरिक झाला अस बाबाना वाटलं. त्यानंतर वर्तमानपत्रातून आमचे फोटो आले. ठिकठिकाणी आमचे सत्कार झाले. आम्हाला मेजवान्या देल्या गेल्या.

प्रत्येक माणसाच्या जीवनात अकस्मात् असे काही प्रसंग येतात की त्यामुळे याच्या जीवनाला एक वेगळच वळण मिळत. माझ्याही जीवनात असे दोन प्रसंग घडले. आमच्या 'सी' कंपनीमध्ये जॉर्ज लॅंगब्रेक नावाचा एक पैनिक होता. तो लॉन्गव्हर्सिटीचा विद्यार्थी होता. या युनिव्हर्सिटीची त्याने मला माहिती सांगितली आणि खटपट केली तर मला एक वर्षाची फी माफ गेईल असहि तो म्हणाला. कॉलेजमध्ये नाव घालण्याची माझी तीव्र इच्छा आहे अस मी त्याला सांगितलं. चर्चमधल्या आमच्या सत्कारार्थ झालेल्या एका मेजवानीच्या वेळी जॉर्ज मला म्हणाला की, लॉन्गव्हर्सिटीत माझं नाव घालण्याची त्यानं व्यवस्था केली आहे.

त्यानंतर विज ब्राउन मला भेटला. फायर डिपार्टमेंटमध्ये एका माणसाची नसरी आहे अस त्यानं मला सांगितलं. आगीची सूचना देणाऱ्या एका माणसाची नसरी होती. महिन्याला दहा डॉलर्स पगार मिळणार होता. कुठंहि आग लागण्याचा टेलिफोन आला की ती बातमी आग विझवणाऱ्या पथकाला जाऊन नागायची हे माझ काम होतं. विज ब्राउनने माझ्यासाठी मेयर कार्नेकडे शब्द प्रकून मला ही नोकरी मिळवून दिली. बंखलाऱ्याचा मुख्य अधिकारी जिम ओब्रायन मला म्हणाला, “तू पूर्वी युद्धावर गेला आहेस, तेव्हा हे काम तुला काही कठिण वाटणार नाही.”

लॉन्गव्हर्सिटीत मी माझं नाव घातलं. लॅटिन, इंग्लिश इनऑर्गॅनिक केमिस्ट्री, वक्तृत्व आणि नाट्य हे विषय मी अभ्यासासाठी निवडले. लवकरच प्रोफेसर जॉन ग्रॅव आम्हाला दररोज सकाळी आठ वाजता लॅटिन शिकवायला यायचे होते. अनेक वर्षांपूर्वी गाईचं दूध काढताना मी त्यांना पाहिलं होतं. अशा रीतीने माझा अभ्यास सुरू होणार होता. वर्ग चालू असताना मध्येच जर आग लागल्याची घंटा वाजली तर मला उठून जाव लागणार होतं, पण असं घडण्याची शक्यता कचितच होती.

माझ्या शिक्षणाला आरंभ होत होता. मला आठवलं, मी शाळेत असताना मला शिकवणारी लॅटी गोल्डक्रिस्ट ही शिक्षिका एकदा बोलता बोलतां म्हणाली होती, “मुलानो, ज्ञानाचा सागर अफाट आहे. कितीहि शिकत राहिल तरी तें अपुरच पडणार.”

